

Fale Alea 'o Tonga

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

KO E MINITI 'O E

FIKA	34
'Aho	Pulelulu 26 Sune 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hū Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula 'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika & Potungāue Takimamata	Hon. Dr. Viliami Lātū Lord Vaea
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (<i>MEIDECC</i>) 'Utoikamanu	Hon. Fekita
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi Toumoua	Hon. Lord Fohe Hon. Sevenitini

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA
FIKA 34/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA
'O TONGA**

**'Aho: Pulelulu 26 Sune,
2024**

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
		KOMITI KAKATO:
Fika 04	:	Lao Fika 6/2024: Lao Fakaangaanga Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2024/25 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2024 • Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2025• Fakamatala Patiseti 2024/2025• Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue Fakapule'anga 2024/2025 - 2026/2027• Lipooti Fika 1/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga• Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2023
Fika 05	:	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	11
Lotu	11
Ui ‘o e Falé.....	11
Poaki.....	11
Me’a ‘a e ‘Eiki Seá.....	12
Me’a Sea e Komiti.....	12
Vouti Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá (MIA)	13
Fakama’ala’ala fekau’aki mo e Vouti 17 - Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.....	13
Tesi kau Taki Lotu (MIA).....	14
Polokalama fakalalakaka e MIA.....	14
Patiseti MIA ki he Sipoti.....	15
Puipuitu’a ngaahi ngāue tafa’aki ki he ako mo e to’utupu & polokalama fakalalakaka ..	16
Fakakatoa Patiseti MIA.....	16
Poupou Tongatapu 1 ki he Patiseti MIA mo ‘enau fengāue’aki he tafa’aki e sipoti	17
Ngaahi fakalalakaka he sipoti ‘i he Mala’eva’inga Halaano	17
Kole fakama’ala’ala fekau’aki pea mo e \$12 miliona ki he fakalalakaka sipoti.....	19
Kole Ha’apai 12, 2 miliona he ‘esitimeti sipoti ma’a hono vāhenga & poupou’i lahi polokalama ki he to’utupu	21
Tui Ha’apai 12 ke fakamānava’i ‘a e pule’anga lokolo (<i>local government</i>).....	23
Faipoupoua Tongatapu 8 e sipoti ke fakangata ngāue’aki faito’o konatapu	23
Poupou Tongatapu 1 & Tongatapu 8 ‘ena poupou ki he’ena ongo takitaha timi ‘akapulu	24
Tokanga ke tokoni’i ngaahi famili ni’ihi ō mai mei motu nau kau atu he toli	24
Poupou Tongatapu 4 ke faitokonia kau faingata’a’ia hā he Patiseti MIA	25
Fakama’ala’ala ‘Eiki Minisitā MIA ki he langa ‘oku teu faí ke faitokonia kau faingata’a’ia	26
Poupou Tongatapu 4 ke tokangaekina kau vaivai mo e kau faingaa’a’ia ke hangē ko muli	27
Fakamālō’ia Ha’apai 13 mahu’inga ke ako meí he pēpee ki he vaivai	28
Fakamahino Ha’apai 12 tu’unga vāhenga kau vaivai mo e mahu’inga e koloa he ‘otu motú.....	28
Fakama’ala’ala ‘Eiki Minisitā Pa’anga fekau’aki mo e anga ngāue’aki pa’anga hokohoko atu pē <i>Revolving Fund</i>	30
Fehu’ia Tongatapu 7 fiha lahi kuo tānaki mei he tukuhau levi & fiha to’o fakakau mai he ‘Esitimeti	31

Fakama'ala'ala Pule'anga fekau'aki mo e levi t̄naki ki he fakalalakaka sipoti.....	31
Taumu'a e Pule'anga fekau'aki mo e pa'anga <i>Revolving Fund</i>	32
Fokotu'u ke tuku ki he Komiti Pa'anga ke nḡaue ki he fokotu'u fekau'aki mo e levi kae toki lipooti mai ki Fale Alea	32
Tokanga Tongatapu 5 ki ha nḡaue ke fai mai ki Tonga ni Sipoti <i>SPG</i> e Pasifiki he 2031	33
Tokanga fekau'aki mo e 'Apiako ki he Sipoti 'a Tonga	33
Fakahā Pule'anga te'eki maau nḡaue ke fai mai ki Tonga ni Sipoti <i>SPG</i> & fai e nḡaue ke longomo'ui sipoti he fonua.....	34
Feinga Pule'anga ke toe longomo'ui ange sipoti he fonua ni.....	34
Tokanga ki he fānau muli fiema'u ke nau fakafofonga'i 'a Tonga & founa malava ke fakahoko 'aki	37
Polokalama fakataukei kau toli ne kau Tongatapu 2 he seti silapa ako ko ia	38
Fokotu'u 'Eua 11 ke fakafatongia'aki kau taki lotu hono faitokonia palopalema fakafāмили hoko he folau toli	40
Fokotu'u 'Eua 11 ke fakaivia sekitoa ngoue founa ia malava tokoni he lahi folau toli ki muli & ke filifili lelei kau ō he toli	40
Fokotu'u 'Eua 11 ke fai ha tokanga mavahe ki he palopalema lahi ta'ema'unḡaue he fonua	42
Hoha'a Tongatapu 7 ki he makatu'unga e 'Esitimeti e Potunḡaue MIA kau ai langa fale fo'ou 2 miliona	43
Fehu'ia lahi e pa'anga he Patiseti ki he vahe kau toulekeleka	45
Tali Pule'anga fekau'aki mo e polokalama tokoni vahe kau toulekeleka	45
Hoha'a Tongatapu 7 fekau'aki mo e polokalama fika 2 ki he fakalalakaka 'a e sipoti	48
Fokotu'u Tongatapu 7 nḡaue'aki Kupu 14 Lao Pa'anga ke 'omai māhina 3 ke hoko atu lea'i Patiseti Pule'anga	50
Fokotu'u Tongatapu 6 ke fakakau he Patiseti kau toulekeleka ha fale tauhi vaivai	51
Poupou ke kei hokohoko atu hono fakaivia Pule'anga fakalalakaka e sipoti.....	53
Pālōti'i 'o tali Vouti Potunḡaue Ngaahi Nḡaue Fakalotofonua	56
Fokotu'u mei he Pule'anga ka 'i ai ha Vouti fiema'u ke alea'i & fakahoko ange ke alea'i	57
Poupou Tongatapu 4 ki he fokotu'u mei he Pule'anga.....	58
Vouti Potunḡaue Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau	59
Tokanga 'Eua 11 ki he uestia lahi ngoue he lahi nḡaue'aki kemikale	60
Fokotu'u 'Eua 11 ke fakaivia Pule'anga ngaahi kulupu kakai fefine ke tokoni hono faka'akau fiema'u kakai	60
Ngaahi uestia he nḡaue'aki 'a e kemikale	62
Hoha'a 'Eua 11 ki he ngaahi nunu'a kovi 'ikai fakangatangata hū mai koloa 'ikai fakatupu mo'uilelei ki he fonua ni.....	62

Fehu'ia Tongatapu 10 ha fo'ou palani Potungāue Ngoue ke uta fua fonua ki muli	63
Tali Pule'angá ki ha ngāue ke fakaivia hū atu ki muli fua e fonua.....	66
Tokanga ki ha fokotu'utu'u Pule'anga ki he kaha'u ke lava kapé 'o uta ki 'Asitelēlia....	67
Tali Pule'anga ngofua 'ave taautaha kape kae tapui hono 'ave fakakomēsiale.....	67
Pālōti 'o tali Vouti Potungāue Ngoue	68
Vouti 19 - Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi	68
Fakama'ala'ala 'i he Vouti 'a e <i>MOI</i>	68
Fakamālō'ia Nōpele fika 1 Ha'apai fengae'aki mo e Pule'anga ke ngaahi halapule'anga 'i Lifuka	70
Kole ke fai ngāue fakavavevave ki he 'ea ta'etaau 'i he Hala Vuna 'i he houa pongipongi	70
Fakatonutonu Tongatapu 2 ko e palopalema he namu ha'aha'a hala tahi kuo fuofuolao mai 'ene hokó	73
Kole Ha'apai 12 ke kei hokohoko atu fengae'aki mo e Pule'anga ke ngaahi hala 'o Lifuka.....	74
Kole Tongatapu 4 ke vahevahe taau e ngaahi halapule'anga ngaahi vāhenga	77
Fiema'u fakama'ala'ala fekau'aki mo e 42.5 miliona ha ko ē fakalelei uafu he vouti ki he halapule'anga.....	78
Tali Pule'anga ko e 300000 ki he fanga ki'i monomono iiki & 44 miliona ki he Uafu Kuini Salote	78
Kolea ke tokangekina hono kini ve'ehala & fehu'ia langa sunami fakahoko he 'Otumu'omu'a	78
Fokotu'u 'Eua 11 ke tānaki ha levi 'i he loló ke tokoni ki he ngaahi hala	80
To'o Pule'anga seniti 25 mei he lita lolo kotoa ki he Sino'i Pa'anga Hokohoko atu ki he halapule'anga.....	81
Fokotu'u 'Eua 11 ki he Pule'anga ke 'ai ma'u pe ha pa'anga tānaki ki he hala taimi 'oku tisaini hala Vava'u/'Eua	81
Fokotu'u ki ha founa ngāue Poate Taulanga ke tānaki ha pa'anga ke fakalelei'i 'aki ngaahi taulanga he 'otumotu.....	82
Fakamālō'ia tokoni Pule'anga ke ngaahi fanga ki'i uafu 'otumotu & kei fiema'u ke fakaloloto ngaahi uafu 'e ni'ihi	82
Fehu'ia taimi ke fakalelei'i mala'evakapuna 'Eua & fakahā Pule'anga te'eki mahino e taimī.....	85
Ngaahi fokotu'utu'u ngāue Pule'anga ki he halapule'anga 'i he kaha'u	86
Tui Tongatapu 1 hoko ngāue'aki founa fo'ou ki he tanu hala ko e 'amanaki 'e hokohoko atu ngaahi halapule'anga	88
Tui Tongatapu 4 malava ke ngāue'aki pa'anga tokoni Fale Alea ke tanu 'aki hala ka 'oku 'ikai totonu ke fakalotolahi'i	89

Tui Tongatapu 1 ke fakafoki Pule'anga tu'unga fakaako ma'olunga kau ngāue MOI hangē ne 'i ai kimu'á	89
Fakamālō'ia Tongatapu 10 'isiu ki he hala & tokanga ki he ngaahi ngāue fakalelei ki he uafu hono vāhenga.....	91
Tokanga ki he pa'anga 'oku kato'i he ngāue ki he pa'anga hokohoko atu pe <i>Revolving Fund</i>	92
Tui Tongatapu 7 ke fakamafai'i 1 miliona ke vahe'i ki he ngāue tanu hala takitaha fakavāhenga.....	92
Poupou Tongatapu 4 ki he fokotu'u Tongatapu 7 ke vahevahe taau founa tanu hala.....	94
Taukave Pule'anga mahu'inga ke fakapotopoto'i pa'anga tanu halá he 'oku 'ikai ko ha pa'anga lahi.....	94
Fokotu'u Tongatapu 7 holoki ki he 500000 pā'anga tanu hala fakavāhenga kapau fu'u lahi fokotu'u 1 miliona	95
Fehu'ia Nopele fika 2 Tongatapu ngāue kuo fai ki he Hala ki Matahau	100
Tali Pule'anga lolotonga valitaa'i konga hala ki Matahau	100
Fehu'ia Fakafofonga Nōpele 'Eua taimi ke hiki ai mala'evakapuna 'Eua & fakalelei'i honau uafu	101
Tokanga 'Eua 11 ki he hala fakakavakava takai ke ngāue'aki he hola 'i ha fakatamaki	103
Fakahā Pule'anga kau 'Eua he lisi ngaahi ngāue ke tokoni mai ai Siapani.....	104
Fakama'ala'ala Pule'anga ki he fakahokohoko ngaahi ngāue tokoni mei muli.....	107
Tui Ha'apai 12 lava pe ke vave ngāue ki ha kole tokoni kapau 'e fakakakato ngaahi fiema'u ki he tokoni.....	107
Fehu'ia Fakafofonga Nōpele 'Eua taimi ngali fakahoko ai ngāue ki he mala'evakapuna Kaufana.....	108
Tali mei he Pule'anga te'eki mahino taimi papau fakahoko ai ngāue ki he mala'evakapuna 'Eua	108
Pāloti 'o tali Vouti Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi (<i>MOI</i>).....	108
Vouti 20 - Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula	109
Fehu'ia holo 1 miliona Va'a ki he Palani Fakakolo, toko fiha ngāue ai & 'uhinga ki he tuai ngāue ki he ngaahi me'a fakakelekele.....	112
Hiki vouti Va'a Fakakelekele ko e uho ia ngāue 'a e Potungāue pea toe lahi pe foki mo e ngāue.....	112
Fakamālō'ia Tongatapu 1 ngaahi fengāue'aki mo e Pule'anga he me'a fakakelekele & kole ngofua ki he ngaahi fakalalakaka fakakolo	113
Fakahā Pule'anga ngofua pe kole ngofua ki he fakalalakaka fakakolo.....	114
Fokotu'u Tongatapu 10 ki ha fengāue'aki vāofi Potungāue Fonua & Pule'anga Lokolo he kaha'u 'i he ngaahi me'a fakakelekele	114
Fehu'ia Tongatapu 7 langa fale fo'ou meimei 1 miliona e Va'a Kelekele	115

Fokotu’u Tongatapu 7 ki he Pule’anga ke tukumai fakaikiiki ‘i he fehikitaki holo pa’anga ke mahino & faingofua hono sivilisi’i Patiseti	117
Pālōti ‘o tali Vouti Potungāue Savea & Koloa Fakafonua.....	117
Vouti ‘Ofisi ‘o e Komisoni ‘a e kau Ngāue Fakapule’angá.....	118
Tokanga ‘Eua 11 ki he talafatongia PSC ke sivilisi’i ‘oku ngāue kau ngāue fakapule’anga fakatatau ki he Lao	118
Fakama’ala’ala Pule’anga ki he fatongia PSC pē Komisoni Kau Ngāue Fakapule’anga	121
Pālōti ‘o tali Vouti Komisoni Kau Ngāue Fakapule’anga (PSC).....	122
Vouti Potungāue Siteititika.....	122
Taukave’i ‘Eua 11 fu’u mahu’inga ngāue fakahoko ‘e he Potungāue Setisitika & fokotu’u ke ‘omai fakamalumu he Fale Alea	123
Fokotu’u Tongatapu 7 ke fakaivia ngāue Potungāue Sitesitika tautefito he me’a fakakomipiuta	124
Fakahā Pule’anga ‘oku nau ngaue’aki fakamatala mei he sitesitika ke tokoni he’enua ngāue.....	124
Pālōti ‘o tali ‘a e Vouti Potungāue Sitesitika	125
Vouti Potungāue MEIDECC	126
Tokanga Ha’apai 12 ‘ikai tokangaekina Patiseti MEIDECC hano malu’i ngaahi matāfangá.....	128
Faka’ikai’i Pule’anga ‘oku ‘ikai nau tokangaekina malu ngaahi matāfanga.....	128
Fokotu’u Ha’apai 12 ke tokangaekina ‘a Lifuka ke fakakau he ngaahi matāfanga ‘oku mahu’inga’ia ai Pule’anga	129
Fokotu’u Tongatapu 4 na’a lava fakalahi fatongia Va’a CERT ke fakalele polokalama ako’i kakai ki he nunu’a kovi ngāue’aki tekinolosia	130
Tokanga Tongatapu 4 ki he totongi fakapolofesinale 1.3 miliona & langa fale fo’ou 7 miliona.....	131
Tali Pule’anga ki he langa ‘Ofisi Fakamatala ‘Eua mo NEMO.....	133
Fehu’ia ‘Eua 11 ha vā fengau’aki Pule’anga mo e Kautaha Fakafeitu’u PRIF nau ‘ulu’i ‘ofisi ‘i Senē.....	133
Fehu’ia taimi palani MEIDECC ke fokotu’u lingi’anga veve ‘i Ha’apai/‘Eua	134
Lolotonga ngāue Pule’anga ki he fokotu’utu’u lingi’anga veve	134
Tokanga Tongatapu 7 ki he kehekehe ‘esitimetri kamata mei he ‘esitimetri ‘osi ‘i he ‘Esitimetri ‘Ātakai	135
Tali mei he Pule’anga ne ‘ikai ha tākaki pe fakalahi ‘o e ‘esitimetri ‘oku fehu’ia Tongatapu 7	135
Fehu’ia Tongatapu 7 tu’unga falala’anga fehiki’aki pa’anga he ‘esitimetri Va’a e Communication.....	136

Taukave Pule'anga malava pe hiki ngaahi fakamole mei he ta'u 'e taha ki he ta'u hoko	137
Hoha'a Tongatapu 7 'ikai 'asi he Palani Ngāue founa ke toe sai ange netiueka & ma'ama'a ai fetu'utaki 'initaneti	140
Kei taalafili Tongatapu 7 'uhinga toe fakapa'anga 'Asitelelia keipolo hono ua fetu'utaki 'initaneti 70 miliona.....	142
Fakama'ala'ala Palēmia ko e fetu'utaki ngāue'aki keipolo founa lelei taha fale'i mei 'Asitelēlia ke ngāue'aki 'e Tonga	143
Tui 'Eua 11 kei mamafa 'initaneti ko e tukuange kakato mai keipolo ke faka'aonga'i .	143
Fakatonutonu mei he Pule'anga ko e fakamole lahi taimi fakaava kātoa keipolo ke ngāue'aki ki he 'initaneti	144
Pāloti 'o tali Vouti Potungāue <i>MEIDECC</i>	148
Vouti Potungāue Toutai.....	148
Tokanga Tongatapu 10 ki he fu'u hiki lahi tafa'aki ki he fakatau komipiuta fo'ou e potungāue.....	148
Tokanga ki he 'uhinga pau ke 'ai laiseni uta ika ki muli & hongē ika e fonua	150
Fehu'ia founa hono vahe ngaahi fakalalakakaka mei he 3 miliona ki he sekitoa taautaha	152
Fakama'ala'ala Nopele fika 2 Ha'apai ki he feitu'u 'alu ki ai tokoni 3 miliona he Patiseti ki he toutai	154
Fakamahino Nopele fika 2 Ha'apai ko e savea ki he holo lahi e ika 'oku falala'anga...	154
Fehu'ia Tongatapu 7 'ikai 'asi pa'anga tokoni fakalalakaka ma'a e sekitoa taautaha....	155
Tali Pule'anga 'uhinga 'ikai 'asi 9 miliona ko e pa'anga tokoni fakalalakaka ki he sekitoa taautaha.....	155
Pāloti 'o tali Vouti Potungāue Toutai	157
Vouti Potungāue Takimamata	158
Fehu'ia 'Eua 11 ha tokoni fakaivia ngaahi pisinisi fakatakimamata ne uesia he HTHH	159
Fokotu'u 'Eua 11 'a e 10 miliona ke fakaivia'aki Pule'anga ngāue fakatakimamata vahe Hahake	160
Kole 'Eua 11 ke alea Pule'anga mo e ngaahi kautaha vakapuna 'Esia ke lahi fepuna'aki vaha'a Tonga ni mo muli	161
Kole Niua 17 ke fakaa'u ange ki he ongo Niua vaka meili ke 'inasi ai kāinga.....	163
'Ika pule Pule'anga ki he polokalama folau ngaahi vaka meili.....	163
Fokotu'u Ha'apai 12 fakalele ngaahi polokalama fakafonua ke tokoni'i sekitoa takimamata.....	164
Pāloti 'o tali Vouti Potungāue Takimamata	165
Vouti Potungāue Tāmate Afī mo e Me'a Fakafokifā 'a Tonga	165

Fakama’ala’ala he Vouti Potungāue Tāmate Afi	166
Pālōti’i ‘o tali Vouti Potungaue Tāmate Afi.....	167
Vouti ‘Ofisi Komisiona ki he Fakafepaki’i ‘a e Ta’efaitotonu	167
Pālōti ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 6/2026 (Lao ‘Esitimeti e Pule’anga) & fakatonotonu	168
Lipooti Sea Komiti Kakato ki he ngāue lava ‘i he Komiti Kakato	169
Lau tu’o e Lao ‘Esitimeti e Pule’anga.....	171
Lau tu’o 3 & fakapaasi Lao ‘Esitimeti ‘a e Pule’anga	171
Fakamālō’ia Pule’anga lava hono alea’i Lao Patiseti 2024/2025	172
Ngaahi naunau na’e fakapaasi fakataha mo e Lao ‘Esitimeti Pule’anga & ngāue fiema’u ke fakakakato Komiti Pa’anga	173
Toloi fanongonongo ‘a e Fale Alea	174
Kelesi.....	174

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Pulelulu, 26 Sune 2024

Taimi: 1020-1025 pongipongi

Satini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki. Tau kamata 'aki e Lotu e 'Eiki.

Lotu

(Ne kau kotoa e Hou'eiki Mēmipá hono hiva'i 'a e Lotu e 'Eiki ke kamata'aki e feme'a'aki 'a e Fale Aleá ki he 'ahó ní.)

'Eiki Sea: Kalaké ke ui e Hou'eiki Mēmipá.

Ui 'o e Falé

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Tokoni Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'Ene 'Afió pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí kae 'atā ke fakahoko hono ui 'o e Falé ki he 'ahó ní, Pulelulu 26 Sune 2024. ...

<001>

Taimi: 1025-1030

Kalake Tēpile: ... 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, 'Eiki Palēmiá, 'Eiki Tokoni Palēmiá, 'Eiki Minisitā Fonuá & Ngaahi Koloa Fakaenatulá, 'Eiki Minisitā Fefakatau'akí, Fakalalakaka Faka'ekonōmiká & Takimamatá, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, 'Eiki Minisitā Ngoué, Me'atokoní & Vaotātā, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, 'Eiki Minisitā Pa'angá & Palani Fakafonuá, 'Eiki Minisitā ki he Mo'uí, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo'ale 'Otunuku, Vātau Mefi Hui.

Sea kole ke u toe fakaongo mu'a e ui e Hou'eiki. 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Aisake Valu Eke, Veivosa Light of Life Taka.

Poaki

Sea ko e ngata'anga eni 'o e taliuú. Ko e poaki 'oku ma'u hení 'oku poaki me'a tōmui mai 'a e Hou'eiki ko ení, ko e 'Eiki Palēmiá, 'Eiki Minisitā Fefakatau'akí pea pehē kia Mateni Tapueluelu. 'Oku 'i ai ki'i ni'ihi e Hou'eiki 'oku 'ikai ke tali honau uí ka 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'a e 'Eiki Seá

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e 'Otua Mafimafi, tapu pea mo e Tama Tu'í Tupou VI, kae 'uma'ā e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu atu ki he 'Eiki Tokoni Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpelé, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí.

Hou'eiki ko 'etau 'asenitá 'oku kei 'i he Komiti Kakató. Kei hokohoko atu pē 'a e ngāue ki hono fakahoko 'a e ngaahi voutí. Ka ko e fakamanatu atu pē Hou'eiki ko e polokalama ko eni na'e tala 'aneafi 'e fakahoko 'i he taimi ho'atā 'oku toloi. Toki fanongonongo atu pē taimi 'e fakahoko ai e polokalama ko iá ki he makakoloa 'i kilisitahí.

'Ikai ke u toe fie fakalōloa Hou'eiki koe'uhí 'oku lahi 'a e ngaahi vouti 'oku toe ke fai ki ai e ngāué. Tuku atu pē falala ki he Sea e Komiti Kakató ke ne tatakai mai e ngāue ko iá. Ka 'oku 'i ai pē faka'amu 'e to'o atu e kongala lahi e ngaahi ngāue ko iá 'ū voutí he 'ahó ni.

'I he 'ene pehē Hou'eiki te tau mālōlō ko ē he 12 pea tau foki mai 'i he 2, ko u tui mahalo 'oku tonu ke tau lele pē 'o toki mālōlō kuo 'osi e po'ulí. Koe'uhí ke fakafuofua ki ai homou taimi Hou'eiki. Tau liliu 'o **Komiti Kakato**. (*Na'e liliu 'o Komiti Kakato*.) ...

<001>

Taimi: 1030-1035

Me'a Sea e Komiti

Sea Komiti Kakato: ... Tapu atu ki he 'Otua Mafimafi 'i hotau lotolotonga, fakatapu atu ki he 'Ene 'Afió Tupou VI, Fale 'o Moheofó, fakatapu atu ki he Fale 'a Matāpule, kakai e fonuá, fakatapu atu ki he Palēmiá kae 'uma'ā e Kapinetí, fakatapu ki he Hou'eiki e fonua kae 'uma'ā e Fakafofonga e Kakaí pehē foki ki he 'etau kau ngāué.

Hou'eiki mālō homou laumālie lelei. 'Oku tokolahi 'a Tonga 'eiki 'i he Fale Alea e Lotú pea 'oku tau fakafeta'i kotoa pē ai. 'Oku 'i ai pē 'etau tui 'oku tokoni lahi 'aupito 'aupito ia ki he faka'ekonómika e fonuá. 'Ikai ke u toe fakalōloa Hou'eiki.

Ko e ki'i me'a pē 'oku ou fie fakamanatu atu ke mou mea'í, na'e 'i ai e pepa na'e 'osi 'omai fakatonutonu 'e he Minisitā Pa'angá 'o felāve'i pea mo e 'ū mata'ifika 'i he 'Esitimeti 'o e 24-25 ke mou me'a pē ki ai. Kapau te mou fie me'a ki ai pea mou me'a ki ai. 'Oku 'i ai mo e fakatonutonu na'e fai he komiti, 'oku 'i he tēpilé ia. Pea 'oku 'i ai mo e 'ū fakatonutonu pē mou 'osi mea'i ikiiki 'i he Lao ko ení, na'e 'osi fai 'a hono fakatonutonu mo iá he komiti. Hangē ko e ngaahi lea, ko e hokohoko, ko e fanga ki'i me'a ikiiki ka 'oku fiema'u ke tonu 'i he laó.

Pea ko 'etau tau pē ko ē ki he ngata'angá fakamanatu atu ko 'eku pālotí, kapau he 'ikai ke mou toe me'a ki he 'ū fakatonutonu te u pāloti'i fakataha mo e ngaahi fakatonutonu pea ko 'ene kau kotoa ia e ngaahi me'a ko iá 'o hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai. 'Ikai ke u toe fakalōloa, ko u fakamālō atu. 'Aneafi, efiāfi, faka'ofa'ofa 'aupito ho'omou feme'a'akí. Tau foki pē 'o tauhi e taimi pea 'oku ou tui 'oku vave, pea tau vilo pē ai. 'E vave 'aupito 'etau ngāué ai.

Vouti Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá (MIA)

Ka tau hoko atu 'etau ngāue 'a ia ko e potungāue, 'osi e Potungāue Akó, ko e 17 – Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá. 'A ia ko 'eku vakaí ko 'ene lava pē ko ení 'oku toe e fo'i 10. 'Oku 'i ai pē ngaahi potungāue 'oku ou lave'i 'oku fu'u fiema'u 'aupito he kau Fakafofongá ke nau me'a ki ai. 'A ia 'oku hangē ko e *MEIDECC*, ko e Potungāue *MIA* 'a e Potungāue Ngāue Lalahí. Pea 'oku ulo mai e maamá ko Ha'apai 12, me'a mai.

Ki'i fakamolemole ē. Ki'i tuku ki he Minisitā ke ki'i me'a mai fakamolemole.

Mo'ale Finau: *Oh mālō.*

Sea Komiti Kakato: Kuo nau veveveke ke nau me'a ki he, mahalo ko e Sipotí pe ko e, 'oku 'i ai ha konga 'e tokoni ki he fōsoá kae me'a mai Minisitā.

Fakama'ala'ala fekau'aki mo e Vouti 17 - Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō e laumālie e Sea e Komiti Kakatō, mālō e laumālie 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā, laumālie e Hou'eiki 'o e fonuá pea pehē ki he Tama Pilinisi, mālō e laumālie 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí.

Sea 'oku māfana hoku lotó he pongipongí ni ko hono 'uhingá he 'oku fakahisitōlia 'a 'etau a'usia 'a e ta'u 100 senituli 'o e Siasi Uēsiliana Tau'atāina 'o Tongá he lotú. Pea 'oku fakakoloa 'aki ia he pongipongí ni 'i he potu folofola ko ení 'oku hā mai he peesi 283, Mātiu vahe 25 veesi 14-30. He 'ikai te u lau atu 'oku lōloa ka ko e fakamatala ki he ngaahi talēniti na'e foakí, kae 'uma'ā 'a kinautolu na'a nau tokanga'í pea mo e fua ko ia 'o 'ave kia kinautolú. Ko e ki'i fakanounou pe ia ki he veesi 'o e pongipongí ní 'oku 'omai 'aki 'a e polokalama ko ení 17 'i he *Budget* ko ia 'a e Pule'anga Tongá, fekau'aki mo e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá.

'E Sea 'oku ono 'a e kupu ko ení. Ka kimu'a pea hoko atu ki ai 'oku māhanga tolu 'a e tafa'aki ko ení. 'Uluaki māhangá ko e māhanga ko ia 'o e Potungāue Mo'uí, māhanga uá ko e Potungāue Akó, māhanga eni hono tolú ko e Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá. 'Oku fai e ngaahi ngāue ko ení 'i he ngaahi tu'unga ko eni ko e tokanga mo tokangaekina 'a kinautolu ko ē 'oku faingata'a'ia. Pea ko e taha eni e ...

<001>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ngaahi 'elemēniti lahi 'o e potungāue ko eni, ngāue fakataha eni pea mo e Potungāue Ako kae 'uma'ā 'a e Potungāue Ngaahi, Mo'ui. Pea 'i he'ene pehē 'oku 'ikai ke lava 'a e potungāue ko eni ke ngāue 'ata'atā pē 'i he 'ene ngāue. Ko e konga lahi 'ene ngāue 'oku ngāue kitu'a. Pea 'i he'ene ngāue kitu'a 'oku ngāue ai pea mo e ngaahi kakai 'oku nau tokoni mai ki he ngaahi ngāue ko eni. Fa'a ngāue'aki 'a e lea faka-Pilitānia ko e *NGOs*, pē ko e kakai 'oku 'ikai ke nau ngāue faka-Pule'anga.

Sea ko e ngaahi vahevahe ko eni 'o e polokalamá ko e 'uluaki ko e tafa'aki ko ē 'o e tataki ko

e motu'a ia ko eni 'oku 'i ai kae 'uma'ā 'a e ngaahi polokalama ko ia hono tokanga'i. Ua, ko e polokalama hono 2 ko e Va'a ko ia 'o e Sipoti pea mo e va'inga. Polokalama hono 3 ko e Ngaahi Ngāue ki Muli, polokalama hono 4 Fakaivia 'o e Kakai Fefine, mo e vahevahe tatau mo taau. Polokalama hono 5 ko e Tokangaekina 'a e Malu pea mo e Hao Faka-Sōsiale 'a e Kakai Faingata'a'ia pea mo e tu'u laveangofua. Polokalama hono 6 leva ē 'a hono Va'a Fakalalakaka 'o e To'utupu.

'Eiki Sea, ko e polokalama ko eni ko hono 'esitimetri he 24/25, 'oku fe'unga pea mo e 33 miliona 653500. Hiki 'aki eni 'a e 16 miliona, ki he tu'unga ko ē mei 'aneafi na'e 'i he 17 pē. Konga lahi 'o e potungāue ko eni 'oku 'ave ia ki he Va'a ko ē Sipoti, 'oku 'i he 13 miliona, pea pehē foki ki he Va'a ko eni ko ē 'o e Tokangaekina 'a e Malu mo e Hao Faka-Sōsiale 'a e Kakai Faingata'a'ia mo tu'u laveangofua.

Sea ko e, na'a ku lave atu foki 'anenai 'oku māhanga 3 'a e polokalama ko eni. 'Uluakī ē 'oku 'i ai 'a e Potungāue Mo'ui, ua ē 'oku 'i ai 'a e Potungāue Ako, pea ko e tolu eni. 'Oku mau ngāue vāofi 'aupito mo e ngaahi potungāue ko eni 'i he tafa'aki ki he mo'ui, tafa'aki ki he ako, mo e tafa'aki ki hono tokanga'i 'a kinautolu ko ē 'oku laveangofua.

Ko e fakakaukau 'oku 'omai ko ē ki heni, 'oku 'ikai fakangatangata pē 'i he ako lelei ka 'oku fai hono tokanga'i 'a kinautolu 'ikai ke 'i ai ha'anau tamai 'ikai ke 'i ai ha'anau fa'ēé, 'ikai ke 'i ai ha'anau 'api, nau li'ekina pea 'oku 'ikai ke lava 'o tauhi, ko e fatongia ia 'o e potungāue ko eni ke ne tokanga'i.

Tesi kau Taki Lotu (MIA)

'Oku 'i heni 'a e malumalu 'o e siasi 'e Sea, kau eni ia he potungāue mā'olunga 'aupito tapu ange pē pea mo e 'Eiki Minisitā Fonua. Ka 'oku 'i ai 'a e potungāue ko eni 'oku 'i heni 'a e tēpile 'a e siasi, pea 'oku fai ai 'a e tokanga mavahe ki he tokanga ko ē ko ē kakai li'ekina, kae 'uma'ā 'a kinautolu lavea ngofua. Pea 'oku 'i heni 'a e fu'u laumālie mavahe he 'oku vahe mai 'e he ngaahi siasi ke fakamalumu ai 'i he motu'a ko eni 'a e motu'a Faifekau pea 'oku kau ia 'i he tu'unga mā'olunga 'aupito Sea, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Fale ni, 'a e monū 'oku ma'u 'e he Pule'angā 'oku mau monū'ia ai 'i he potungāue ko eni.

Ko e tu'unga ko eni ko ē 'o e potungāue ko eni na'e fakalahi mai eni mei he potungāue kimu'a na'e ui ko e *MOTEYS*. Pea fakalahilahi mai 'o fai mai hono fakalalakaka mai 'o a'u mai ki he 'aho ni, kuo mahino mai 'oku 'i ai 'a e liliu lahi 'i he fonua. Liliu lahi 'i he tu'unga ko eni ko e pēseti 'e 41 'o e kakai honau ta'u motu'a ki he vaha'a ta'u 10 – 35. Ko hono 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e ngāue vāofi pea mo e Potungāue Ako, ki he kakai ko eni kae 'uma'ā foki 'a e kakai ko ē lavea ngofua 'i he mo'ui, ngāue fakavāofi ai pea mo e Potungāue Mo'ui.

Polokalama fakalalakaka e MIA

Pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi polokalama fakalalakaka ia ki ai Sea. 'Oku 'ikai foki ke u manako au hono talanoa'i fakafo'ituitui 'o e vouti. Ko hono 'uhingā he ko e ngaahi ngāue 'oku paotoloaki 'i he potungāue ko eni, ko hono tokanga'i 'a e laumālie 'o e kakai ...

<002>

Taimi: 1040-1045

Taimi: 1045-1050

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : ... Sea, ko e tokolahi e kakai ko eni ia ko 'enau toki fakaakeake hili 'a e fakatamaki ko ia na'e hoko. Pea 'oku sai kinautolu he 'oku fai 'a e fakatokanga'i, 'oku lavea pē 'a e tu'unga ko ē 'api. 'Oku 'i ai 'a e fu'u tokolahi ia 'oku tokoni ki ai a e Polokalama 5, 'a e malu pea mo e hao fakasosiale ko ia 'a e kakai mo e faingatā'ia. Ko e lavea faka'atamai ko ia ko e 'Eiki Minisitā Mo'ui pē 'oku ne mea'i. Pea na'a mou me'a pē ki ai he ngaahi 'aho ko eni kuohili, na'e fakamanatu ai 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale ni 'a e taha 'o e kau ngāue fakapule'anga mei he Potungāue Mo'ui na'e pekia lolotonga fai 'ene ngāue. Ko hono 'uhinga ko e tu'unga faka'atamai 'o e kakai ko eni. Sea 'i he'ene pehē 'oku faingata'a leva ai ke lava ke fua fakalelei 'a e ngaahi ngāue ko eni ka ko hono tokoni'i pē kinautolu mo hono ako'i. Pea 'oku ngāue vāofi ai pea mo e ngaahi potungāue 'oku 'ikai ke nau ngāue fakapule'anga.

Puipuitu'a ngaahi ngāue tafa'aki ki he ako mo e to'utupu & polokalama fakalalakaka

Ko e puipuitu'a pē ia fekau'aki pea mo e ngaahi ngāue ko eni 'a e tafa'aki ko ē ko ē 'o e Potungāue Ako, Potungāue To'utupu, toe 'i ai mo e ngaahi polokalama fakalalakaka ki ai. Ka ko hono fakalukufua 'e Sea kau mo eni 'i he Potungāue folau 'i he tahi hou faka'uli'ulia. Ko hono 'uhinga ko e ngaahi 'amanaki mei tu'apule'anga Nu'usila mo 'Aositelēlia. Ngaahi 'amanaki mai 'a e kakai ki he'enau kau folau 'i he sipoti, faingatā'ia, toulekeleka kae 'uma'ā foki 'a e ngaahi ngāue fakalotofonua. Pea 'oku ai e fiefia ke tuku atu ki he Hou'eiki Komiti Kakato ke fai ha'anau feme'a'aki ki ai he tu'unga ko eni 'o e fonua mo e ngaahi 'amanaki 'oku fai ki ai 'a e taki taha 'o e ngaahi vāhenga.

'E Sea ko e tu'unga ko ē ko ē 'o e ma'olunga 'o e 'aho ni he sipoti, mahalo ko e kaokao 'o e Hou'eiki ma'olunga taha. Ko nautolu na'e lelei 'aupito 'enau hapo pulu mei he Hou'eiki ko ē 'o 'Eua kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o Tongatapu. Ko e Hou'eiki ko ē 'o e kau Fakafofonga 'oku tu'unga lelei 'a 'enau tafa'aki kehekehe 'a kinautolu ka ko 'eku lave atu pē ki ai, mālō pea mo e Fakafofonga 'o Tongatapu l ke 'asi hake ai he ngaahi 'aho ni 'a e va'inga 'a e 'Ikale. 'Oku 'asi hake 'a e 'Ikale ia toki kamata tōmui hake *Warlord* pea mo e ngaahi timi pehē ka kuo mu'omu'a foki nautolu ko e 'uhinga ko e kolo 'eiki pea mo e tanumaki 'a e fatongia ki Saione, pea 'oku ma'u monū ai kinautolu. Ko e tu'unga ia 'oku 'i ai.

Fakakatoa Patisseti MIA

Ko e fakalūkufua 'e Sea ko e pa'anga 'oku 'i he malumalu 'o e potungāue ko eni 'oku fe'unga pea mo e 33 miliona. Pea neongo 'oku pehē ka mou mea'i 'oku toe 'i ai pea mo e tu'unga lahi 'aupito. 'Oku 'i ai 'a e *inflation* kae 'uma'ā 'a e fefakatau'aki he taimi 'oku nau folau ai ki muli, pea fai leva hono totongi 'i he ngaahi tu'unga ko ia 'oku 'i ai 'a e pa'anga fakatu'apule'anga.

Ola lelei 'aupito 'a e ngaahi va'inga 'i he ngaahi ta'u ko eni kuo tau situ'a mei ai, pehē ki he sipoti 'i *Honiara* kae 'uma'ā foki 'a e ngaahi taumu'a ko eni ki he to'utupu. Ko hono 'uhinga lahi ia 'oku tokanga'i ai 'a e sipoti he 'oku 'ikai kei fa'a manakoa 'a e tafa'aki ko ē tu'unga ako. Ka ko 'enau fa'a ala atu ko ē ma'u honau faingamālie he sikolasipi pea 'oku mahino ai ki he tokolahi 'oku 'alu fakataha 'a e ako pea mo e 'ulungaanga ki he sipoti, 'ikai ngata pē 'i

Nu'usila 'Aositelēlia kae pehē foki ki Pilitānia pea mo Siapani. 'E Sea ko e ki'i puipuitu'a pē ia 'o e potungāue ko eni pea 'oku tuku atu ki he Feitu'ú na kae 'uma'ā ho Fale 'Eiki ke hoko atu ki ai. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā. Ha'apai 12, 'io 'ai ke me'a mai 'a Tongatapu 1 'oku tataaitaha 'etau fanongo ki ai.

Poupou Tongatapu 1 ki he Patiseti MIA mo 'enau fengāue'aki he tafa'aki e sipoti

Tevita Puloka : Tapu pea mo e Sea pehē ki he Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. 'Eiki Sea ko e fakamatala ko eni kuo me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā ko eni 'a e MIA, Potungāue fakalotofonua. Te fokoutua pē he nofo'anga ni...

<004>

Taimi: 1050-1055

Tevita Puloka: ... fanongo he'ene polokalama 'e ono kuo hangē 'a e MIA ia ha ta'okete 'o e Mala'eva'inga Halaano pea mo Tongatapu 1. Ko e katoa ko ē ono ko ē 'oku lolotonga ngāue kotoa pē ki ai 'a Tongatapu 1. 'A ia ko e ki'i tehina 'o e Mala'eva'inga Halaano mo Tongatapu 1 'a e Potungāue 'a e MIA. Pea 'oku fai pē e fatongia pea 'oku ou fiefia au hono muimui'i e potungāue ko eni mo poupou ki he'enau ngaahi polokalama pea 'oku mau fakahoko 'o hulu atu 'i Tongatapu 1. Pea fakakau mai ai pea mo e, mo Tonga kotoa 'o a'u ki muli ki hono faka'inasi he faingamālie 'oku mau ma'u mo ngāue'i 'i Tongatapu 1 kae tautautefito ki he Mala'eva'inga Halaano 'oku mei katoa ai e ngaahi kaveinga ko eni.

Pea hangē ko e veesi folofola ko eni 'oku kinikini mai 'aki e potungāue ni 'io 'oku kau 'a Tongatapu 1 ia he talēniti nima. Pea 'e ngāue'i ke toe ma'u mai mo ha nima kehe. Kae hangē foki ...

Vaea Taione: Sea ka u ki'i fehu'i pē tapu mo e Feitu'u na. Tapu mo e ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 8.

Vaea Taione: Komiti Kakato mo e kau Mēmipa Sea. Ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia ki Tongatapu 1, toko fiha e kau Kolomotu'a totonu he timi? Ko e me'a pē ia ko u tokanga ki ai mālō Sea.

Ngaahi fakalalakaka he sipoti 'i he Mala'eva'inga Halaano

Tevita Puloka: Ko ho 'uhinga 'a e timi 'akapulu 'a Kolomotu'a? 'Oku 'ikai ke ai ha timi 'akapulu ia 'a Tongatapu 1. 'Oku 'i ai e timi 'akapulu 'e tolu 'i Tongatapu 1 'a ia ko e Sopa 'o Taufā'āhau, Timi 'Ikale e Sia ko Veiongo, Kolomotu'a mo e Timi 'a e Toa ko Ma'afu. Ko e fānau katoa ia 'o Tongatapu 1 ia. 'Oku nau va'inga he timi ko ia. Te u hoko atu Sea.

Pea ko e pea ko e anga ia e fakakaukau mo e langa ngāue. Hangē ko e ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā 'oku nau māhanga tolu. Ko u tui pē 'Eiki Minisitā ke fakakau atu mo e Potungāue Pa'anga ke mou māhanga fā ke tu'u tauhoa mai kae tonu 'emau vakai atu. He ko e fu'u patiseti ko eni pea hangē kuo ke me'a foki 'oku 'ikai ke ke toe 'amanaki ke tau fakaikiiki kae tuku ke tau toki faka'osi pē ki ho'o 12 miliona ko eni 'i he Sipoti.

‘Oku ou tui lahi na’e he ko e talu e tu’u ‘a e Mala’eva’inga Halano mo e fengāue’aki lahi pea mo e potungāue ko eni kae pehē ki he Pule’anga, ‘a e ngaahi tokoni na’a nau fai mai he ngaahi Pule’anga kimu’a ‘o a’u ki he tūkunga ko eni ‘oku fai he ‘aho ni kuo a’u ki ai ‘a e Mala’eva’inga Halaano ki he ‘aho ni kae pehē ki he tākaki e to’utupu. ‘Io ‘oku mau fakahoko ‘a e ako ki he *leadership* ‘i Mala’eva’inga Halaano pea fakaafe’i mai ha fa’ahinga ‘oku fie kau ki ai.

‘Oku kuo hoko eni mea’i pē ia ‘i he ‘e he ‘Eiki Minisitā kuo hoko e Mala’eva’inga Halaano ke fai ange ki ai ‘a e ako ‘a e kau teu ō ko ē ‘i he toli. Pea ko e fakamamahi foki ‘ete fokoutua ‘i ‘olunga he ‘ofisi ‘a ia ‘oku ‘ofisi e Fakafofonga ‘o vakai hifo ki he fu’u tokolahi ko ē ‘o e to’utupu kuo nau tākaki atu ko e ‘amanaki ke nau hū ki ‘olunga ‘o fai ‘enau fakataha mo e kau ngāue ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā ko e teuaki ō ki he toli, ‘alu atu ai e fānau ‘akapulu lelei.

Na’e ‘i ai e matāpule na’e va’inga matatolu ‘i he timi ‘a Kolomotu’a he ta’u atu pea mau feinga’i ke pukepuke mai he na’e pehē he ‘e he faiako ‘a Kolomotu’a ko e taha eni ‘o e tu’unga ‘oku fiema’ua lahi taha tautautefito mei ‘Iulope ‘a e tu’unga matatolu. Kuo kau atu e matāpule ia ‘i he toli. Na’a nau ‘osi kau nautolu he fakataha mo e fu’u timi toli tokolahi fefine mo tangata na’e ō ange ‘o fakataha pea ‘ikai toe lava hano ta’ofi ‘o’ona.

Ka ‘oku ka ‘oku tau sio mei he mei he potungāue ko eni pea ko e taha ia e me’a ‘oku tokanga ki ai e motu’a ni ‘o hangē ko e ngaahi mole ko ia. ‘Oku ou tui lahi pea mei he ngaahi fatongia kotoa ‘oku tau fakahoko, kuo ‘osi hanga foki ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘o faka’ilonga’i ‘a Tongatapu 1 ko e vāhenga ia ‘oku tā kātoa he sipoti. Na’e ‘osi me’a ‘aki pē he ‘Eiki Minisitā Pa’anga heni ‘a ia na’a ne foki mahalo ko e ngoue fua ‘a Tongatapu 10. Na’e ‘ikai ke u ma’u ki Tongatapu 8 pē ko e pē na’a nau tā kātoa he hā ...

Vaea Taione: Sea fakatonutonu pē ko e timi soka ko ē ‘a Veitongo Sea ta’u eni ‘e valu ‘enau mālohi hokohoko ‘i ...

<005>

Taimi: 1055-1100

Vaea Taione: ... Tongá ni kātoa.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā e ...

Vaea Taione: Mo e timi liiki ko ena ‘a Vaini na’a nau hau he ta’u kuo ‘osí, mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā e fakatonutonú Fakafofonga Tongatapu 8?

Vaea Taione: Ko ‘eku fakatonutonú ko ‘ene talamai ko e timi ia ko ē ‘oku mālohi taha ‘i Tongá ni kātoá. Ko e timi soka ‘a Veitongó ko e ta’u eni ‘e valu hokohoko ‘enau mālohi ‘i Tongá ni kātoa pea ma’u ‘e he timi liiki ‘a Vainī ‘a e ta’u kuo ‘osí, fe’auhi ko ē ‘a Tonga ní mālō.

Tevita Puloka: Sea, na’á ku tukuange atu ‘a e kau va’inga ‘a Kolomotu’á ‘o hū ‘o tau he timi ‘a Vainī ‘o nau hau aí.

Vaea Taione: Fakatonutonu Sea ko e ha’u e ki’i toko 3 ko ena ‘a Kolomotu’á ...

Tevita Puloka: Manatu’i lelei ko ‘emau tokoni kapitení ena na’e kapiteni he timi ko ená.

Vaea Taione: Pea na'e ma'u 'enau pale ai.

Sea Komiti Kakato: Sai.

Tevita Puloka: Ko u tui kuo mahino ia Sea ē, ka u hoko atu.

Pea ko e anga ia 'a e fakakaukau pe mo e ngāue'aki e sipotí. Na'á ku fu'u hoha'a lahi foki 'i he fokotu'u na'e fai 'e Ha'apai 12 kae pehē ki he anga e fakakaukau 'a 'Eua 11. Ka ko u fakamālō atu pe na'e fakafoki 'e 'Eua 11 'ene lea ko ē kuo mate e sipotí he ngaahi vāhengá. Mahino pe 'a e kole pa'anga na'e fai ia ko ē meí he fōsoa 'a Ha'apai pe ko Ha'apai 12 ke to'o meí he silini sipotí. Pea ko u tui kuo 'osi mahino ia 'i he fakama'ala'ala mo e fakamaama na'e fai 'e he Sea 'o e Fale Aleá he 'ikai ke tau lava 'o ala ki he silini ko iá, he 'oku mahino na'e to'o meí he *levy*.

Meí he kamata pe 'o e langa fo'ou 'o e 'akapulú 'a ia ko ia pe ia meí he 2015 he Mala'e Va'inga Halaanó. Ko e 'ahó ni kuo hōloi tounge e ngaahi sipoti kehekehe 'a eni pe na'e toki me'a pe ki ai 'a e 'Eiki Minisitā. Kātoi kātoa ia ai. He 'ikai ke u toe fakaikiiki atu au.

'Oku ngāue 'emau to'utupú 'a e *youth* na'a nau fai 'a e ngāue 'o kole pa'anga ki he *High* Komisiona Nu'usilá ke fakapa'anga 'a e ngāue ko eni ki he piki'anga 'o e si'i kau toulekeleká kae pehē ki he kau *disabilities* hūfanga he fakatapú 'o tautautefito ki he ngaahi loki, ko e fale kaukau pea pehē ki he ngaahi *toilet*. 'Osi e *project* ia ko iá. Mahino pe pea ko u fakamālō lahi atu au ki he 'Eiki Minisitā kae pehē ki he Pule'angá ho'omou tali ko ē fakatangi 'a e motu'á ni kae pehē ki he kau pou pou mo e fānau va'inga 'a e 'akapulu 'a Kolomotu'á 'o nau lava 'o kau atu ko ē he *World Cup* ko eni na'e toki 'osi ki Falanisē 'a ia na'a ma'u ai ko ē metali polonisé.

'Oku mahino ko e anga e fokotu'utu'u 'a e komiti ko iá 'e toe fai e *World Cup* tatau fakataha pe mo e *World Cup* ko eni 'i 'Aositelēliá. Pea ko u tui pe au 'osi mahino pe puka homau sea ki ai he na'a mau polonise mautolu he fe'auhi. Telia na'a a'u ia ki he 'aho ko iá, kuo talamai ia ke toe 'alu ha kalapu kehe. Ka 'oku mahino 'a e fekaukau'aki pea 'oku mo'oni 'aupito pe 'a e 'Eiki Minisitā 'i he'ene kaveinga ngāue 'i he sio fakalukufuá he 'oku nau fekaukau'aki kātoa kātoa pe.

Sea Komiti Kakato: Toe miniti 'e ua.

Kole fakama'ala'ala fekau'aki pea mo e \$12 miliona ki he fakalakalaka sipoti

Tevita Puloka: Ko e me'a pe ia 'oku hoko ko ē, ka ne tuku pe mu'a ho'o fakatonutonu 'a koe Tongatapu 8 na'e kei toe lahi pe 'eku taimí. Pea ko e 'uhinga ia 'oku fai atu ai 'a e pole mo e ngāue vāofi mo e potungāue ko ení. Te u toki faka'amu ange mu'a ke fai mai ha tali 'a e 'Eiki Minisitā kae pehē ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá 'a e 12 miliona ko eni 'a e sipotí 'a ē 'oku 'asi 'i he 'Esitimetí 'oku kau 'i he *account* ko eni pe ko e 'a ē 'oku ui ko e fakapāpalangi pe ko eni ko e *revolving*, 'a ē 'oku pehē ko e hokohoko atú.

'Oku faka'amu e motu'á ni Sea ke fai ange mu'a hano fakama'ala'ala mai 'a e anga 'o e founga ko iá he 'oku mahino 'ene kehe meí he Patiseti angamaheni na'a tau angamaheni ki aí. Pea ko u fakamālō lahi atu au pea 'oku fai e ngāue vāofi mo e potungāue ko ení. Na'e 'ikai ke 'omi ha'anau tokoni ki he kamata ko ē 'a e Kolomotu'a 7's he ta'u ní ka na'a nau palōmesi mai. Ko e fe'auhi ko eni ...

Sea Komiti Kakato: Miniti ‘e taha.

Tevita Puloka: ... ‘e fai ‘i ‘Okatopá te nau tokoni mai ai pea ‘oku kei hoko atu pe ‘a e ngāue he mala’e va’inga Halaanó, mavahe meí he 2015 ‘oku ‘i ai homau mala’e netipolo. ‘Oku ‘amanaki ke kole ki he Hou’eikí ke fakahingoa ko e Fala ‘o e TALA. Pea ka me’a mai e TALA ki Tongá ni ‘oku ‘i ai hono talitali nautolu he mala’e va’inga Halaanó. Mea’i ia ‘e he ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Potungāue Lalahí mo e ‘Eiki Palēmiá he’enua fa’a ō ange ko ē ‘o mamata honau, ‘i he’enua timi ‘akapulú hono tā nautolu hangē ha kehé ai.

Pea ko u fakamālō lahi atu e ma’u taimi ko eni ko u faka’amu pe ‘o kapau ‘e toe fai ange ha fakama’ala’ala e anga e ngāue ki he pa’anga ko ení mo e anga e founa hono tānakí. He ‘oku mahino foki ‘oku tānaki meí he pa’anga *levy* he ‘oku ou tui au ko e pa’anga ko ení neongo ko e 12 mo e poini 8 pe ko e fiha miliona ko ē ka ‘oku tupulaki pe foki ia. He ‘oku tātānaki ...

<006>

Taimi: 1100-1105

Tevita Puloka: ... pe foki ia he ‘aho kotoa. Hangē ia ko e talanoa ko ē tupu ‘a e tenga’i musita ...

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu Tongatapu 1 ...

Tevita Puloka: Pea ko u tui lahi ko u faka’amu pe ke toki ai ha tali ...

Sea Komiti Kakato: Ha’apai 12.

Tevita Puloka: ‘A e ‘Eiki Minisitā ki ai mālō.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Mo’ale Finau: Fakatapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea, Sea pea pehē ki he ‘Eiki Palēmia mo e toenga e Komiti Kakato. Sea ko ‘etau a’u mai eni ki he ofi atu ki he toumui ‘etau ngāue mahu’inga ‘oku fai he fonua ni. Pea ko u loto pe ‘Eiki Sea ke u ‘oatu mu’a e ki’i fakakaukau si’i ko eni. ‘Oku mahino foki ‘Eiki Sea ko e ngaahi fika ‘oku ‘ikai ke u toe fehu’ia e ngaahi fika ka ‘e ‘i ai pe ‘eku fehu’i ki he, ko ha ki’i me’a si’i pe.

Hangē ‘Eiki Sea ko e me’a ‘a e Minisitā ko e \$33 miliona ko eni ‘Eiki Sea, na’a ne pehē pe hangē pe ‘oku si’isi’i. Ka ki he motu’a ni ‘Eiki Sea, fakatatau ki he tu’unga fakapa’anga e fonua ‘e lava pe ko e pehē ‘oku, ke ke fai’aki fakahoko ‘aki e fatongia fakatatau ki he kulupu ki he polokalama ‘e 6 ko eni ‘omai ‘Eiki Sea. Pea ko u fakamālō ki he Tongatapu 1 ‘oku ‘ikai ke u fu’u tui ‘Eiki Sea ki he fakakaukau ko e ke ‘ai ha tehina ia ‘o e Minisitā pe ko e me’a, kae fēfē leva kimautolu. Te mau fēfē kimautolu? Ko e hā hamau *relationship* ko e hā ha’amau kāinga mo ha Minisitā.

Ko e poini ‘Eiki Sea ‘oku pehē ni, ko e ‘uhinga e motu’a ni ‘Eiki Sea, he ko e, he na’e me’a Fakafofonga ‘oku ‘osi, ‘oku ou manako he’ene pehē ko e tā kātoa. Tuku pe Sea ka u ki’i kinikini atu pe, na’a ne pehē, ko Tongatapu 1, tā kātoa he sipoti. Kae fēfē leva kapau te u talaatu ‘oku tā kātoa ‘e Ha’apai hono fakaa’u e fatongia ‘e Pule’anga ke *safeguard* ‘a e *costal communities*.

Tevita Puloka: Sea, na'e 'ikai ko au ia na'a ku fakahingoa 'a Tongatapu 1, tā kātoa he sipoti. Ko e 'Eiki Minisitā Pa'anga na'a ne 'omi e fo'i hingoa ko ia.

Mo'ale Finau: Ko e tu'u he taimi ni 'Eiki Sea ko e Minisitā Pa'anga ko e tangata lotu foki. 'Oku 'ikai ke ne hanga 'e ia 'o fakahāhā 'ene ngaahi me'a ko ē 'oku fakahokó ka 'oku ne tuku lotu'i pe pea 'oku toe angalelei. Sea, ko e Minisitā Pa'anga ko e tama ia mei Ha'ato'u, Ha'apai ofi ange pe ia ki Hihifo. 'O pehē pe mo e Palēmia ko e Tongaleleka mo ia 'Eiki Sea ka 'oku te'eki ai ke u pu'aki 'e au he Fale ni 'Eiki Sea 'a e hingoa 'o ha, 'o e kolo. Pea mo e taha 'Eiki Sea, ko e kole ko u fakahoko ko u feinga pe ke faka-Lao pē 'Eiki Sea e kolé.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, 'ai na'a 'osi ho taimi he hohokó.

Mo'ale Finau: Sai pē 'Eiki Sea kapau 'e 'osi pē taimí ia ko u fe'unga pe au.

Sea Komiti Kakato: Ok. Sai sai pē.

Mo'ale Finau: Sea ko e poini 'a e motu'a ni 'oku pehē ni. Ko e tā kātoa, he 'ikai te u hanga 'ohake he ko u kole pe ki he 'Eiki ke 'oua te ne 'omi ha lotu 'oku polepole 'a e hikisia. Ka 'omai ha lotu fakatōkilalo ke hangē ko e ki'i fo'i veesi folofoloa 'a e mini 'a e 'Eiki Palēmia na'e 'asi mai ai fo'i *criteria* 'e 3. Angalelei, lotu fakatōkilalo 'Eiki Sea.

Ko e ongo fo'i fakakaukau ko ia 'Eiki Sea, kapau 'e fa'o ia he 'u *Ministry* kātoa, kiate au 'osi he 'ikai ke tau toe polopalema. 'E 'ilo pe 'e he taki ia e me'a ko e 'oku hala he ngāue 'a e folofola. Ko ia 'Eiki Sea 'i he'ene pehē 'oku ou fakamālō ki he 'omai e veesi ko eni 'a e ngaahi talēniti. Pea mahalo 'oku mo'oni pe 'a Tongatapu 1 ia 'oku vave ange 'enau 'akapulu mo 'enau 'u me'a ko ia 'o nau 'asi kinautolu ai.

Ka 'oku 'i ai e ngaahi talēniti 'o e ngaahi vāhenga kau ai 'a Ha'apai 'Eiki Minisitā. Ko e kole 'a e motu'a ni ia 'i he Patiseti ko eni 'eni 'a e Sipoti, na'a ku tui au ko e 'unu ko ē mei he 2 miliona ki he 13 'i he'eku sio pe ki ai Sea, *literally* 'i he'eku sio pe ki ai na'a ku fakakaukau ma'olunga au. Ua puna 'aki e 11 ki he 13. Ko e anga ia 'eku fakakaukau 'a'aku ka 'oku 'ikai foki ke u 'i lotu au he *ministry* 'Eiki Sea ke u 'ilo'i 'a e 'uhinga ko ē 'o e 'alu 'aki 'a e 11.

Pea ko e me'a ko u kole pe 'e au heni 'a ia ko e fatongia kimautolu ia 'Eiki Sea, ko e fokotu'u atu pe. He kapau 'e ha'u fo'i kole ia 'e 10 pe 20 pe fiha 'e faingata'a'ia e Minisitā. Hangē ko e ngaahi kole ko e *subsidy* e hā mo e hā mo e hā. Ko e founa 'oku fai 'aki 'eku kole 'Eiki Sea, 'oku ou fa'u au ia 'a e fo'i *proposal* kole pea fakahū pe ia 'o 'ave pe ki he feitu'u ko ia.

Kole Ha'apai 12, 2 miliona he 'esitimeti sipoti ma'a hono vāhenga & pou pou'i lahi polokalama ki he to'utupu

Ka ko u kole ki he Minisitā te'eki ai ha'aku *proposal* 'aku he sipoti ka ko u 'ohake pe 'e au he 'eku sio ki he fu'u Patiseti lahi. Fēfē mu'a Minisitā ke 'ai mu'a ke ke hanga mu'a 'o *allocate* ha ki'i fo'i 2 miliona 'o Ha'apai pe ia. 'Eiki Minisitā 'oku ke pehē 'oku ongo lelei? Ke ke toki tali, he 'oku te'eki ke u fanongo au ki ha taha heni kuo ne 'oatu ha fo'i fika.

Ko 'eku 'uhinga 'oku pehē ni 'Eiki Sea, ko e sipoti ko e ma'u'anga mo'ui, mea'i pe he Feitu'u na 'Eiki Sea. 'I 'Amelika kuo milionea e fānau Tonga 'i he sipoti 'ata'atā pe. Na'e 'i ai e tokotaha mahalo 'oku mea'i pē he Feitu'u na 'Eiki Sea na'e ha'u mei Hauai'i 'o teuteu'i 'a e

ki'i fānau ke ō 'o *football* 'i 'Amelika. Mahalo 'oku mou mea'i pe 'a e *game* ko eni Hou'eiki ko 'ete hū pe he 'uluaki ta'u pea 'ikai ke ngata ai Sea ko e anga ko ē sipoti 'i 'Amelika ...

<007>

Taimi: 1105-1110

Mo'ale Finau: ... 'e mu'omu'a e akó. 'E maumau taimi ha taha 'oku 'akapulu lelei ka 'oku tō ia he kalasi, 'ikai ke 'i ai ha'ane faingamālie 'o'ona. 'A ia ko hono *combine* e ua ko iá 'oku ou tui 'Eiki Sea 'e 'uhinga mālie leva 'a e *ministry* ko eni hono ui *Internal Affairs*. Ko e me'a fakalotofonua ke fakalalakaka'i ko ia ia 'oku nofo kotoa he \$33 miliona ko eni 'Eiki Sea 'a eni 'oku 'ohake ko eni tau sio ki ai.

Pea ko ia 'oatu pē fakakaukau ko eni 'Eiki Minisitā. 'Oku 'i ai pē mo e ni'ihī talēniti'ia 'i motu te mau lava 'o tokoni. 'Oku ou 'ilo pē 'oku 'i ai ho kau taki *CEO* mo e, 'oku 'i ai pē motu'a hoku tokoua, fa'a 'alu ange pē 'o ki'i 'asi pē 'i Lea'aetohi fo'i 'aho 'e tolu pea pulia mai ia. 'Ika ke fu'u loko 'i ai ha ola ia 'Eiki Sea ke 'asi ke pehē kuo 'asi ha fo'i toko tolu 'a Ha'apai he fo'i laine ko ē sipoti ke tatau pea mo e pa'angá.

Sea 'oku 'i ai e lea 'oku pehē ko e *value for money*. 'Oku *apply* ia hē. Ko e 33 milioná ko hono *value* 'e pehé ni, ko e toko nima mei Ha'apai, Taufā'āhau, Sosefo mo Tailulu kuo nau 'alu pē 'o fakalalakaka honau talēniti 'o 'asi. Ko e taimi ko ē 'Eiki Sea 'e 'omai ai ha fo'i lipooti pehē, 'osi, 'aonga e 33 miliona ia he 'oku 'i ai hono *value*.

'Oku 'i ai ki'i me'a Sea 'oku ou fie hoko mai ki ai Sea ki he, fekau'aki pea mo e *youth* fakamuimui. 'Oku ou fakamālō 'oku 'i ai hono patiseti ko e 2 miliona 'Eiki Sea. Ka 'oku tonu ko e tui 'a e motu'á ni 'Eiki Sea ko e to'utangata ko eni 'oku 'i ai e *youth*, tau pehē ta'u 14 ki he ta'u, tau pehē ki he 22 tautautefito ki he ni'ihī 'oku te'eki ke nau mali 'Eiki Sea. Tukukehe kapau 'oku 'i ai pē ha taha ia 'oku fie *youth* pe ia, ka ko e meimei ko e *age group* ia 'Eiki Sea 'o e *youth* 'i he fo'i vaha'ataimi ko iá. Ko ia 'oku ou sio ki he Patiseti ko eni pea 'oku ou fakakaukau ki ai 'e 'Eiki Minisitā, ko u fakamālō atu hono fokotu'u ke kau ho polokalamá. Ko hono 'uhingá 'Eiki Sea he ko e kaha'u ia na'e fa'a 'ohake he ni'ihī te nau hoko ko e fonua 'o e kaha'ú.

Pea te u foki ai ki he *leadership* ki he me'a fika 'uluaki 'oku 'i ai hono patiseti. Kapau 'e lava ke faka'aonga'i lelei'i mo 'aonga e *leadership*. He ko e tui 'a e motu'á ni 'Eiki Sea ko e taha e me'a 'oku *lack* he fonua ko eni ko e *leadership* ko e takí. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e fānau'i mai pē ko e *leader*. *A Minister is different from a leader*. Te ke Minisitā koe, 'ikai te ke *leader* koe. Ko e *leader* 'oku *on top* ia hetau ngāue 'Eiki Sea. Pea 'oku ou fakamālō meimei ko e *ministry* kotoa pē 'oku 'asi ai ko e *leadership*. 'Oku fehu'i he motu'á ni, hā e me'a 'oku 'asi ai he 'uluaki? Kiate au Sea, tonu. Ko e toé pē Hou'eiki ke tau hanga mu'a 'o faka'aonga'i ke a'u lelei pea lava ke 'i ai hano ola lelei.

Ko ia Sea 'oku ou 'oatu e fakakaukau ko eni pea te u, 'oku ou foki ai ki he kau 'ofisakoló mo e pule fakavahé. Mahalo ko e Patiseti 'oku 'osi 'alu ia ki he 'Eiki Palēmiá 'a e Patiseti. Ka 'i he 'asi ko ē 'a e *Internal Affair* 'Eiki Sea 'oku tui e motu'á ni ko e ngāue totonu ē. Sai pē toki, mahalo 'oku 'ilo'i he fika 11 na'e 'i he feitu'u ko eni, ko e poini 'a e motu'á ni 'Eiki Sea 'oku pehé ni. Na'a ku fakamalanga ki mu'a he *local government*.

Sea Komiti Kakato: Toe miniti 'e ua.

Tui Ha'apai 12 ke fakamānava'i 'a e pule'anga lokolo (*local government*)

Mo'ale Finau: 'Oku 'i ai fu'u konga lalahi 'etau Patiseti 'Eiki Sea a'u ki he *CF* ki he *constituency fund* lau kilú. Tui e motu'á ni fai mo 'ave 'o fakamānava'i 'a e *local government*. 'Uluaki 'Eiki Sea, 'ikai ke tau toe hela tautolu he fakatotolo'i e silini. 'Oku 'ikai ke 'i ai hatau taimi *accounting* 'atautolu. Ko hotau taimi ko e taimi fa'u lao pea mo hono *scrutinise* 'a e fakamole kotoa pē. Ko e toe ō ko ē 'o faka'eke'eke ki he 'ofisakoló ke 'omai 'ene *receipt* mo 'ene *invoice*, fakahela ia 'Eiki Sea.

Ka ko e poini 'oku pehé ni 'Eiki Minisitā. 'Oku ou lave'i pē Sea 'oku 'i ai e ngaahi *workshop* 'oku fai 'i Ha'apai. 'Ohovale ko u sio atu 'oku fakatahataha mai e kau 'ofisakoló pea 'eke atu, hā e me'a 'oku fai? Fai 'emau ki'i ako, *workshop*. 'Eke atu, ko e hā e me'a 'oku ako ki ai? Longo, longo, longo, talamai ko e 'osi pē fai 'emau kai. 'Eiki Sea ko e fakakaukaú ke tau hanga mu'a 'o fakaivia 'a e to'utupu pe ko e fo'i lēvolo ko eni 'oku nau hanga 'o fakalele fanga ki'i koló ke nau lava. Kapau 'oku 'ikai ke nau lava koe'uhí ko e *expertise* 'oku 'ikai ke nau lava 'o a'usia 'a e ngaahi me'a ko iá, 'omai ha'anau fanga ki'i kau ngāue 'Eiki Sea.

Motu'á ni taimi nau mavahe mai ai ki he Fale Aleá 'Eiki Sea ko e fefine ta'ahine ko ē na'e tauhi pa'angá ko ē na'e 'i he lekooti pa'angá 'ofisi ko eni e Kōvaná, na'e ha'u ma'u pē kitu'a 'omau ō. Ko e 'uhingá 'Eiki Sea ko 'ene tau pehé 'oku ne loto pē 'Eiki Sea ke hokohoko atu 'ene a'usia 'a e taumu'a ngāué.

Sea Komiti Kakato: Fakamā'opo'opo fo'i miniti 'e taha.

Mo'ale Finau: Ko ia 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu pē au, kiate au 'oku ou fokotu'u atu au ke tali 'a e Patiseti ko eni. Ka 'i he taimi tatau 'Eiki Minisitā 'oku ou kole ke fakahoko mu'a e fatongiá ...

<001>

Taimi: 1110-1115

Mo'ale Finau: fo'i polokalama 'e 6, 'a eni 'okú ke fokotu'u ke a'usia ha ola 'oku tau pehé ko e ola 'oku melie 'oku mo'ui ai 'a e Tongá 'i he kaha'ú. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Tongatapu 8 me'a mai pea 'Eua 11.

Faipoupoua Tongatapu 8 e sipoti ke fakangata ngāue'aki faito'o konatapu

Vaea Taione: Tapu mo e Seá, mālō 'a e laumālie ki he pongipongi ni, pehé ki he kau Hou'eiki Mēmipá, ma'u ha pongipongi lelei, pea 'okú ou tomu'a fakamālō pē ki he Minisitā 'o e *MIA*, 'i he lipooti lelei 'okú ne hanga 'o fakahoko mai 'i he pongipongi ní, Sea.

Ko e, 'ikai pē ke u fu'u lōloa Sea, ko u fiefia pē au Sea 'i he 'eku sio hifo ki he, meí he 'uluaki ki he 6 'a eni pē 'i he peesi 278, 'a e fakalukufua ko ē 'a e ngaahi polokalama ko ia 'a e Minisitā ko eni 'e Sea. 'Oku kakato kātoa ai Sea 'a e faito'o konatapu Sea, mei he takí, ne pule'i, *leadership* he Va'a Sipotí, mo e va'ingá Sea, va'a ma'u ngāue ki mulí 'i he kau toli, va'a 'oku fakaivia 'a e kakai fefiné, 'o a'u hifo ki he fakalalakaka 'o e to'utupu Sea, 'oku nau kākunga kātoa 'i hono malu'i ko ia 'o e faito'o konatapu, nau felāve'i kātoa pē Sea heni.

Ko e sipotí hangē ko ia ko ‘ene me’á, ko e tui ko ē ‘a e motu’a ni ‘i he, ka fa’u ha polokalama ia Sea, ‘e he kau Fakafofongá, ke ōmai ‘o lea ‘i he ngaahi vāhengá, he ‘ikai ke ma’u ha taha ia ‘a e polokalama ko eni, ‘e ha’u ‘a e ongo polisi mo e uki ‘a e ‘ofisa kolo, he ‘ikai ke fu’u loko tokolahi ia. Ko e me’a eni ia ‘oku nau tokolahi ai Sea, ‘oku taukave’i lelei, mālohi ai ‘a e motu’á ni, ‘a e sipotí, tautautefito kia kimautolu Sea, ‘ilonga ‘aupito Sea ‘a e tokolahi ‘o e to’utupú ‘oku nau foki mai ko e ‘uhingá ko e sipotí.

‘Oku ou kole pē au ia ki he Minisitā lele hohoko pē, lele hohoko pē ‘a e polokalama sipoti mei Sanuali ki Tisema, mo’umo’ua ‘a e fānau ‘i he va’inga ko ení ‘Eiki Sea. Fakamālō ki Kolomotu’a lele ‘enau polokalama ko eni ‘a e fe’auhi ko ē he ‘osi ko ē ‘a e Kilisimasí, ko Lavengamālie hoko mai ‘a e TRU hoko atu ai pea mo e ...

Poupou Tongatapu 1 & Tongatapu 8 ‘ena poupou ki he’ena ongo takitaha timi ‘akapulu

Tevita Puloka: Sea ko e ki’i kole atu pē ki he me’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a Tongatapu 8, mo’oni foki ‘oku mahalo ko e ukiuki pē he na’e fai ‘a e tautau toko 7 ko ē ‘a Kolomotu’a, na’e toko 5 pē ‘enau kau va’inga ko ē na’e lava va’inga, na’e ‘ai ke toki fakalava mei he Fakamaau Laini.

Vaea Taione: Mālō Sea, ko e ‘uhinga ia ko ē ‘o e ‘ikai ke ‘ilo ko ē ‘a e lao ko ē ‘e he Kōmiti ‘Akapulu ‘a Kolomotu’a, ‘oku *unsafe* ‘a e tau toko 5, ka na’e tau toko 5 pē ‘a Vaini ia Sea, na’e ‘ikai ke nau tokanga atu nautolu ia ki he ‘enau ki’i lao. Kae kehe ka ko e poini ia ‘a e motu’á ni Sea, ko e tokolahi ange ko ē ‘a e fānau va’ingá, ko e fiema’u ange ia ke ki’i lahiahi mai mo ha ki’i me’a kiate kinautolu.

Ka na’a ku kole au ia toutou kole au ia ha ki’i fo’i tepi ki Tongatapu 1, \$45 ki he fo’i tepi ‘e 1 ia Sea, talamai ‘e ia sio kia hai sio kia hai, kae sai pē ia, ‘ikai ke ‘i ai hano kovi ‘ona ia. Ka ko e kātoa ‘a e felālāve’i ‘a e ngaahi me’a ko eni Sea ‘i he Vāhenga Tongatapu, fiefia lahi au ia ai. Pea ‘oku ou tui pē ‘i he ngaahi kupu felāve’i ‘a e Pule’angá ko e talatalaifale ia mo e ngaahi ‘a’ahi mai ‘o ō ‘o lea ‘i he ngaahi me’a pehē ní. Fai ai ‘e he ngaahi ‘apiakó, pea ‘aonga ‘aupito ki he fānau ‘oku nau hanga ‘o ma’u lelei, ka ‘i tu’a ‘i he fānau ko eni ‘oku lolotonga ‘i ai, ‘oku pehē pē foki ‘emau timi ‘amautolu Sea, ‘osi ‘a e va’inga mau ō mai leva ‘o talatalanoa, *after match*.

Ko nautolu pē na’e ‘i ai ha’anau ki’i felāve’i, fekau’aki pea mo e faito’o konatapu ‘oku ‘oange ia ke nau talaloto, ko e fakamāfana atu Sea ‘a e taimi ‘oku nau lea ai ‘a e fa’ahinga ko eni. Pea ‘oku ou fakalotolahi pē au ia kia kinautolu ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e ‘u timi sipoti, ka ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku mo’ua ‘i he me’a ko eni, ‘oua ‘e tuku ki tu’a, ko e me’a eni ‘e ha’u ko ē, foki māmālie mai pē ia, he ‘oku ou fakamālō lahi atu ki ai Minisitā ‘i he Patiseti lelei ko eni ‘oku ‘atu, ka ko e lahi pē foki mo ‘emau fanga kii’i tohi *proposal* ‘e ‘omai, ki homau fanga ki’i pa’anga faka-vāhenga ko eni ‘oku ‘omai. ‘E ‘osi pē ia he’emau ngaahi tanu hala ko eni, mea’i pē ia ‘e he Minisitā ‘o e MOI. Mālō ‘aupito ‘a e tokoni mo e ngaahi mīsini.

Tokanga ke tokoni’i ngaahi famili ni’ihi ō mai mei motu nau kau atu he toli

Ko e ua pē ki ai Sea ko ‘eku fakamanatu pē ‘e au ki he Minisitā pea mo e Pule’angá mo nautolu ko eni ko ē, na’aku ‘ohake pē ‘e au he ta’u kuo ‘osi, ‘a e ngaahi fāмили ko eni ‘oku ‘omai mei

Vava'u, Ha'apai o mai ke o 'i he toli, ke nau tokanga atu pe kia kinautolu ke nau o 'o ngāue 'osi ha fo'i māhina 'e 1 pē 2 ...

<002>

Taimi: 1115-1120

Vaea Taione: ...Fai pe ha'anau savea ke 'oatu ha seniti ki he fāmili ko ē 'oku toe 'i Tonga ní ke nau ki'i mo'umo'ua ai he taimi faingata'a ko eni 'oku mavahe atu ai e hoa pehē ki he fānau 'oku nofo mo ia pea mo e hoa 'i Tonga ní lahi e ngaahi palopalema fakasōsiale ia Sea.

'I he'ene fakalukufua 'oku ou pou pou atu Sea ke tali e Patiseti, pea ko u fokotu'u atu mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eua 11.

Mateni Tapueluelu: Sea ko u kole pe mu'a.

Sea Komiti Kakato: Sai pe 'Eua 11.

Mateni Tapueluelu: Ke laumālie 'a e Feitu'ú na ka mau ki'i laku mautolu he 'otu mu'a kae 'unu mu'a 'a 'Eua 11 kimui ko e 'uhinga ko e lōloa 'ene malanga pea tau tu'usi 'etautolu kae paasi ā 'a e vouti.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 4 me'a mai.

Pou pou Tongatapu 4 ke faitokonia kau faingata'a'ia hā he Patiseti MIA

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea kae pehē ki he 'Eiki Palēmia, Tama Pilinisi Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato Sea kae hao atu e ki'i malanga nounou pe mo e ki'i fehu'i fekau'aki pea mo e vouti ko eni fakamālō lahi Sea. Ko e vouti eni 'oku totonu ke tau fakamālō'ia he 'oku 'ikai ke tau langa 'ekonōmika 'ata'atā pe ka 'oku tau tokangaekina 'a e ni'ihi ko ia 'oku tōnounou pe tōtau pe faingata'a'ia he halanga fononga 'o e mo'ui fakatokolahi Sea. Pea 'oku 'i ai 'eku fiefia ai neongo 'oku 'ikai ke fa'a pou poua fakamāmani lahi 'etau 'unu hangē ha Patiseti faka-sōsiale lahi 'etau tokoni faka-sōsialé lolotonga ko ia 'oku tau masiva mo penipeni 'i he ngaahi *donor* fakamāmani lahí. Ka 'oku tau toe feinga ke tau tokoni'i 'a e kau faingata'a'ia 'o fakafou mai 'i he Polokalama Patiseti 'a e Minsitā ko eni ki he *MIA*. Ka ko u tui 'e lahi Hou'eiki 'i ha kuonga kuo lahi 'a e o ia 'a e to'utupu ia mo e fānau 'i he polokalama toli ki muli mo e ngaahi 'uhinga kehekehe pe o he ako pea 'oku li'ekina leva e ni'ihi 'i Tonga ní. 'Oku 'i ai e fatongia tupu'a na'e fakahoko he fāmali kuo kamata ke li'ekina kau ai 'a e kau vaivai. Ko e ni'ihi eni 'oku hanga 'e he kupenga 'oku lalanga mai 'e he Pule'anga 'i he'ene Patiseti ko eni 'o fi ke hapo kinautolu Sea. Pea 'oku kau ai 'a e peesi 293 'o e polokalama ko eni. Ko u kole pe ki ho'o kau ngāue kapau 'e laumālie lelei pe 'a e Feitu'ú na nau tokoni mai Sea.

'Oku ou fiefia 'i he ngaahi polokalama tokoni ko eni ki he malu'i 'o e kau faingata'a'ia. 'A ia 'oku mahino 'oku 'i ai e kau faingata'a'ia 'oku 'i ai e kau vaivai hangē pe ia kuo mea'i he Hou'eiki 'oku tokoni'i e Patiseti ko eni pea ko u fakamālō ai 'e Hou'eiki 'oku lava pe ke tau neongo 'etau kalo pehē 'oku tukuaki'i mai ko tautolu 'oku tau kolekole ka 'oku tau feinga tautolu ke tokoni'i ha ni'ihi tōkilalo. Ka 'oku fakamo'oni mai 'a e taimi ia 'oku fiema'u e me'a

ko iá, kau ai ‘a e polokalama ko eni ‘a e Pule’angá ke langa e ngaahi fale ia ma'a e kau toulekeleká.

Sea ko u ki’i poupou ko ia pea ko u loto pe mu’a ke ‘oatu e ki’i fehu’i nounou ‘e ‘Eiki Minisitā kapau te u ‘oatu pe ka ke tñnaki pe he ‘e nounou ‘aupito pe, peesi ko ení 293 mo e 294 fakatou’osi ‘oku ‘i ai e langa fale fo’ou 1.5 miliona mo e 1.2 miliona ke ki’i fakamatala’i mai mu’a ko e hā e ‘uhinga ko ia ngalingali ko e fale eni ma'a e kau toulekeleká.

Ko e ua pe Sea ‘i he peesi 293 ‘aitemi 13 ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga ai ko e 1.8 miliona ko e totongi kelekele pe ko e *land compensation* ke ki’i fakamatala’i mai mu’a pe ko e ‘uhinga ia ki he hā ‘i he malumalu ko eni ‘o e tokoni’i ‘a e kau faingata’a’iá. ‘Oku ‘i ai ‘a e pa’anga ko e 1.8 miliona ko e totongi kelekele ke ki’i mahino ange ‘e Sea. Ko e ki’i me’a pe ia ‘oku ou tokanga ke fakama’ala’ala mai ko e toenga ia e vouti Sea ‘oku mahino ‘aupito pe ia. Ka ko u kole atu ke ke ki’i fakama’ala’ala mai pe mu’a ‘Eiki Minisitā mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 1.5 miliona mo e 1.2 fale fo’ou mo e 1.8 ko e totongi kelekele.

Fakama’ala’ala ‘Eiki Minisitā MIA ki he langa ‘oku teu faí ke faitokonia kau faingata’a’ia

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō, mālō Sea pea ko u fakamālō atu ki Tongatapu 4 ki he fehu’i fekau’aki pea mo e ngaahi totongi ‘a e Pule’anga ‘oku hā atu ‘i he peesi 293. Ko e ngaahi kelekele eni pe ko e ngaahi ‘api ‘a e Pule’angá ‘amanaki ke nau langa ‘i he ngaahi feitu’u ko eni ‘e fā, tolu ‘i Tongatapu pea taha ‘i Vava’u. Pea ko e pa’anga eni ‘oku ‘omai he Pule’anga ke faia’aki e langa kae pehē foki ki he faka’atā ‘a e kelekele ko eni ke ‘omai ke fai ai ‘a e langá...

<003>

Taimi: 1120-1125

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : ... Ko e tu’unga foki ko ē ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e ‘amanaki he ngaahi me’a ko eni ‘e Sea, ‘i he hulu ko eni ko ē ‘a e kau toulekeleka pea mo hono tauhi, fiema’u leva ia ke toe ‘ai hanau fale mavahe ‘o kinautolu ia mei he falemahakí kae ngāue vāofí pea mo e ngaahi fanga ki’i falemahaki fakavahe. ‘A ē oku ‘i ai foki ai ‘a e fanga ki’i falemahaki mavahe ‘i he ngaahi vāhengá kae 'uma'ā foki ‘a e ‘api polisi. Pea ‘i he ‘ene pehē ‘oku fai ai ‘a e fakakaukau ko eni ke fokotu’u ‘a e tu’unga ko eni ko ē ‘o e feitu’u ko eni, pea ko e sēniti ko eni ko ē ‘oku me’a atu ‘aki ‘e Tongatapu 4, ko e sēniti ia ‘oku fu’u mahino ke fai’aki ‘a hono fakapapau’i ‘o e kongá ‘api kae 'uma'ā foki ‘a e langa ke fai he feitu’u ko ení.

Mou mea’i pē ‘oku lahi ‘aupito ‘a e ngaahi ‘api ‘oku li’ekina lolotonga e ‘aho, kae pehē foki ki he kau tauhi pea ‘oku fai leva ai hono tokoni’i ‘e he Pule’anga ‘a e ngaahi ‘u feitu’u ko eni fakavahe ‘o e feitu’u, ko hono ‘uhingá ke tokonia ‘a e ngaahi kakai ko eni ‘oku li’ekiná mo e toulekeleká. Pea ko hono ‘uhinga ia ‘oku hā atu ai ‘a e pa’anga ko ení na’e me’a mai ‘aki ‘a ‘e Tongatapu 4 kae pehē foki ki he kaha’u ko ē hotau kakai ke lava ‘o fai hano ngāue’i ke tauhi kinautolu. ‘E Sea ko e toulekeleka foki ia he ngaahi ‘aho ni ‘oku pehē ko e kakai ‘oku vaivai ‘ikai ke toe ‘i ai hano ‘aonga. Ko e koloa ‘a e kakai ko ení, fu’u koloa lahi faka’uli’ulia. ‘I he taimi na’a nau tñnaki ai he’enau mo’u’i pea ‘oku ‘asi eni he taimi ‘oku nau fakamatala ai. Kapau

‘e tauhi ‘a e kakai ko eni, ‘e toe lava ‘o tokoni ia ki hotau kaha’u pehē ki he’etau faiva mo ‘etau hiva kae 'uma'ā foki ‘a e ngaahi manatu melie ki he taimi na’e fononga mai ai ‘a e tokotaha ko eni meī he ‘aneafi ki he ‘aho ní.

Ko e ‘u ngaahi tefito’i fatongia eni ia ‘oku ‘omai ‘e he Pule'angá ke tauhi ‘aki ‘a e Tongá. Mou mea’i ko e ta’u eni ia ‘e 3000 ko kitautolu pē he Pasifiki ‘oku tau kei lava ‘o tauhi mo nofo’i hotau fonuá ni pea ‘oku te’eki ai ke tau kolonia ‘aki ‘a e ‘uhinga ko eni. ‘Oku tau kei tauhi ‘a e kakai mei ‘aneafi ki he ‘ahó ni pea pehē foki ki he kaha’ú. Mālō Sea.

Poupou Tongatapu 4 ke tokangaekina kau vaivai mo e kau faingaa’a’ia ke hangē ko muli

Māteni Tapueluelu: Sea ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā hono fakama'ala'ala mai ‘a e poini ko ia pea ‘oku ou mahu’inga’ia ai Sea. Hou'eiki kapau te mou me’a ki he peesi tatau pē, 293. Ko e *revised budget* ‘i he tafa’aki ko eni ko e 2.9 miliona. Ko e patiseti ko ia ‘oku fokotu’u mai ko ia ‘i he ta’u ni ko e 13 miliona pea kau ai mo e langa fale. Ko e poini ko u taki ki ai ‘a e tokangá ‘a e mahino ‘oku mafuli e kuonga ko e ngaahi ngafa eni hono tokanga’i ‘a e kau faingatā’ia mo e kau vaivai na’e tokanga’i pē ia ‘i ‘api ‘i he ngaahi founa tupu’a kuo kamata ke vangavanga he taimi ni. Tau ‘unu mai eni ke *formalise* hono tokanga’i ‘a e kau vaivai mo e ni’ihi pehé ni. Lea’aki ‘a e kakai Tonga pea mo e kau Pasifiki hono tokanga’i ‘a e kakai pehé ní ‘i ‘Amelika mo muli. Ko e taukei ‘oku ‘ikai ke toe ako’i ‘oku nau anga pē nautolu he'enua nofo faka-Tonga si’ono tokanga’i ‘etau kau vaivai. ‘Aho ni tau a’u mai eni fakatokanga’i ‘e he Pule'anga pau ke tau toe fakahoko ‘etautolu mo e fatongia ko ia. Pea ‘oku totonu ia ke fakamālo’ia ‘a e taki ngāue ko eni. Nau lau e faka’ilonga taimi ‘o tonu, pea ‘oku nau fakatu’ulāfale ke tonu ki he taimi pea ‘oku ou poupou atu Sea ki he polokalama ko eni. Ko u tokanga pē au ki he kau faingatā’ia he’ikai ke tau lova ‘o taufetuli pē ki he kumi e mā mo e patá mo e langa fakalalakaká kae si’i li’ekina e kakai ko eni pea ‘oku ou poupou atu. 'Eiki Sea ko u fakamālō atu he ma’u taimi. Mālō ‘aupito.

Veivosa Taka : Sea, kātaki ha ki’i miniti ‘e 5 ke ‘oatu ha ki’i fakahoha'a kae toki faka’osi.

Sea Komiti Kakato : Ko e taimi eni ‘o ‘Eua 11.

Veivosa Taka: Ko e kau vaka lalahi ke tuku pe ki mui

Taniela Fusimālohi : ‘Oku ‘ikai foki ke kole mai ia kia au. ‘Oku te’eki ai ke kole mai

Sea Komiti Kakato : ‘Oku hā ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi : ‘Oku tonu ke kole mai.

Sea Komiti Kakato: Kole mai kia ‘Eua 11.

Veivosa Taka: 11 ko u kole atu.

Taniela Fusimālohi: Faka'ofa'ofa.

Veivosa Taka: Mālō. Sea kuo ‘ai eni ia Sea ke tau kole tautolu ki he Fakafongia kae tuku e Feitu’u na.

Sea Komiti Kakato: Malanga Ha'apai he 'oku ai 'ene mo'oni ko e taimi ia 'o'ona ..

Fakamālō'ia Ha'apai 13 mahu'inga ke ako meí he pēpee ki he vaivai

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'ú na Sea tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā kae 'uma'ā 'a e kau ngāue ko e ngaahi fokotu'utu'u lelei kuo fai ...

<004>

Taimi: 1125-1130

Veivosa Taka: ... lelei kuo fai ki he polokalama ko eni. 'Eiki Sea ko e taha eni ha polokalama neongo e ngaahi polokalama hangē ko e akó a'u ki he ngaahi feitu'ú kehekehe ka 'oku 'ikai foki ke a'u e ako ki he vaivai. Ko e polokalama ko eni meí he pēpē ki he vaivai ko e 'uhinga ai Sea ko u fakamālō'ia makehe ai e 'a e potungāue ko eni pea toe tautautefito ki he sipotí 'oku kaunga ki ai e ngaahi *ministry* kehe.

Sea ka 'i ai ha tangata te ne fai ha ngāue ki ha uitou ko e tokotaha ia 'oku 'omai he tohi matolú kapau te mou situ'a mei he masivá pē ko e tamai maté pē ko e fa'ē maté ko e fakamo'oni 'uluaki ia ki he 'Eiki ke ne faka'auha 'a e fonua. Ka 'oku monū'ia 'a Tonga koe'uhí ko e ngāue kuo teuteu he Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā ke fakakakato 'o a'u ki he tu'unga ko eni makehe mei hono hikihiki 'enau tu'unga fakaiviá.

'Eiki Sea 'oku ou lave atu au 'i he 'io te u ki'i hoko atu ai pē au he polokalama nima kau toki foki ki he polokalama ua 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko e ko e tokolahi 'o e kakai faingata'a'ia kátoa kátoa 'a Ha'apai ko 'eku fika fakafuofua ki ai 'oku ofi he 500 tupu. 'A ia ko Pangai ko e kolo lahi taha ia 'oku 154 holo mei ai lahi e kau folau atu ki he tafa'aki 'e taha 'oku nofo eni ia 'i he toko 133 he taimi ni. He'ikai ke toe mavahe mei ai 'a Vahe Foa pea mo Vahe Lulunga mo Vahe Kauvai.

'Eiki Sea ko e ko e kakai makehe eni pea ko e fiefia ia 'a e kāinga meí he Vahefonua Ha'apai koe'uhí ko 'enau onгона 'oku kau honau hingoá 'i hono talanoa'i 'i he tukupau 'o e fonua. Pea neongo 'oku 'ikai ke toe ai ha me'a ia te nau lava ka 'oku nau fakamālō'ia 'a e ni'ihí kuo nau ngāue pea ma'u ha monū'ia mei ai 'o nau *benefit* ai e kāinga ko 'eni.

'Eiki Sea ko e ko e konga ia 'oku ou 'oatu pea 'oku 'osi mahino pē 'a e fokotu'utu'u 'a e Pule'angá te u fakahoko atu pē 'e au ia 'a e kole 'a e kāingá. Makatu'unga mei he kehekehe ko ē anga 'etau nofo fakasiokalafí 'a ia 'oku tau pehē 'oku 'oku vahevahe taau taki pa'anga 'e 100 'a e ta'u 70 pea hiki eni ki he 110 'i he ta'u fo'ou.

Fakamahino Ha'apai 12 tu'unga vāhenga kau vaivai mo e mahu'inga e koloa he 'otu motú

'Eiki Sea 'oku 'oku lave mai 'a e 'a e ki'i vaivai 'oku kei lava pē 'o ngaungāue ko e ko 'ene pehē kapau 'e kumi kátoa he 'e kau vaivai mo e kau faingata'a'ia, toulekeleka 'a Tonga ní ha ki'i kapamā 'e pa'anga 'e 40 'i Tongá ni pea pa'anga ia 'e 60 'i Ha'apai 'ikai ke u lave atu ki Niua mo e ngaahi feitu'ú ko ia.

'Eiki Sea ko e ko e 'uhinga pē ia 'enau lave hangehangē 'oku hanga 'e he he 'e koloa mo hono fakafolau angé 'one hanga 'o fakafaikehekehe'i e tu'unga 'oku 'i ai 'a Ha'apai pea mo Tonga

'Eiki. Ka ko e ko 'enau ki'i kole pē ke fakatokanga'i ange he 'Eiki Minisitā ki he kaha'ú 'a e tu'unga 'oku nau 'i ai 'i he tafa'aki 'o 'enau feitu'u 'oku nau nofo aí 'oku kehekehe 'a e anga e tu'u. 'Eiki Sea ko e mahalo kuo 'osi mahino atu e 'a e fiema'u ia 'a e 'a e kau faingata'a'ia ka 'oku nau fakamālō mai mālō eni tulutā ka ko 'emau ki'i fiema'u pē ha ki'i moana he ko e tulutā mo e tulutā 'e fonu ai e ipu 'o 'aonga ia ki he Vahefonua Ha'apai.

'Eiki Sea te u hiki mai ki he peesi 284 'i he polokalama ua Va'a e Sipoti pea mo e va'inga. 'Eiki Sea 'oku mahino pē ki he motu'a ni hono 'ohake e ko e fakamo'oni ia mei hotau mataotao ki he sino ka 'i ai ha fonua sipoti, fonua talavou, fonua mo'ui lelei, fonua fiefia pea ko u tui kuo a'usia ia 'e Tongatapu 1 pea mo Vaini ka ko u ko 'eku kolé 'e lava nai 'Eiki Minisitā 'o 'i ai ha ki'i fakaivia e sipoti ke kake'i pē kilala hake he 'oku hangē tu'unga ko ē 'oku nau ki'i nofo 'i he feitu'u 'oku 'ikai tokangaekina e sipoti 'oku tokangaekina 'e he Pule'anga ka ko 'ene a'u ko ē ki he kāinga Ha'apai 'oku 'ikai ke nau ongo'i 'oku nau ma'u ha teunga lelei ke nau ma'u ha fa'ahinga sipoti 'e 'i ai ha kau tangata taukei ke nau hanga...

<005>

Taimi: 1130 – 1135

Veivosa Taka: ... 'o tokoni'i ka ko u tui ko e kongā ia 'oku 'oatú 'Eiki Sea fakahoko ki he 'Eiki Minisitā. Ko e tokotaha 'Eiki Minisitā Sea na'e 'i ai e ta'u na'e kapiteni ai he timi ko ē 'a Naveá. Taimi ko ē na'e 'i Ha'apai ai he Potungāue Tau Malu'í pea ko e tokotaha eni ko e fika 8 eni. Pea kuó ne 'osi mea'i lelei 'a e tu'unga va'inga 'o Ha'apai ka ue'i hake pe ia ke nau fiengāue pea ko u tui fiema'ú pe ha ki'i vaisiliva ke ki'i pamu'i ki he kau to'utupú kae 'uma'ā e kau sipoti, kau ai e motu'á ni. He ko u tui te u tokoni lahi ki he sipoti, ko 12 ia ko e tama faiako ia. Ka ko u tui ko e kongā ia 'oku lave atu ki he'etau tu'unga ko ia 'o e sipoti.

Ko e hokó 'Eiki Sea, ko e polokalama 4, lave ai ki hono fakaivia e kakai fefiné. Ko u tui mahalo pe pe 'oku kau heni Minisitā 'a e polokalama 'oku fa'a fai ki muli 'e he kakai fefiné 'i he ngaahi ngāue me'a fakamea'á pea mo 'enau fetongi koloa 'a Tongá ni pea mo muli. 'Oku 'i ai e ki'i feitu'u 'oku ou fokoutua ai ko *Portland*. Ko e ki'i feitu'u eni 'oku nau fakamālō'ia lahi mai 'a e potungāue ko eni tautautefito pe, 'a ia ko e hingoa 'oku nau ma'u lelei pe 'oku tonu ke 'ohake pe 'ikai. Ka ko u tui ko e *CEO* lolotonga ko eni 'a e 'Eiki Minisitā he 'aho ní, ko e tokotaha eni na'á ne hanga 'ohake mo langa'i hake e tu'unga 'o Tonga 'i *Portland*. Pea 'oku ui pe ia ko e Komuniti Tonga.

Pea ko u tui ko e fiefia ia 'oku nau ma'ú ka 'oku nau fakamālō mai ki he Feitu'u na 'e 'Eiki Minisitā. Koe'uhí ko e 'oku 'ikai ke ngata pe ho'o tokangaekina 'a Tongá, 'oku 'i ai 'a Ha'apai, Vava'u mo 'Eua mo Niua. Ka 'oku nau toe ongo'i honau Tongá 'oku mea'i 'e he Feitu'ú na 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'e li'ekina.

Sea Komiti Kakato: Toe miniti 'e 2, kuo 'ova ia he miniti 'e 5

Veivosa Taka: Sea ko e anga pe ia lī atu e nimá ka ko e Laó ko e 10 kae fa'iteliha pe Feitu'ú na.

Sea Komiti Kakato: 'Io 10 eni toe miniti 2

Veivosa Taka: 'Eiki Sea ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a e patiseti 'a e potungāue ko eni 'Eiki Sea 'e po'uli e 'ahó ni he'ikai 'osi hono talanoa'i. Ka ko u kole atu Sea tau fakanounou fakatatau

ki he tu'unga e fonuá, tau pāloti ā, tau tali ā 'a e ki'i vouti ko ení. He ko e vouti eni ia 'oku maama pea 'oku mahino ki he valevale mo e motu'a, mālō 'Eiki Sea ma'u faingamālié.

Tevita Puloka: Sea, kātaki na'á ku kole 'anenai pe 'e lava 'o fakama'ala'ala mai pe ko e 'Eiki Minisitā Pa'angá pe ko e 'Eiki Minisitā pe potungāué 'a e anga e ngāue ko ē 'a e *Revolving Fund*, 'a eni 'oku nofo ai e malumalu e sipotí, mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Minisitā Pa'anga

Fakama'ala'ala 'Eiki Minisitā Pa'anga fekau'aki mo e anga ngāue'aki pa'anga hokohoko atu pē *Revolving Fund*

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea, tapu atu ki he Hou'eiki e Komiti Kakatō kae fai atu pe ha toe ki'i tokoni atu koe'uhí ko e tafa'aki ko iá. Ko ia ko e ta'ú ni foki hangē pe 'oku mea'i Hou'eiki Fakafofonga 'oku fokotu'u mai 'a e pa'anga ko ení ko e pa'anga hokohoko atu ke tānaki ki ai e ngaahi pa'anga e sipotí 'oku tānaki meí he fakafetongi pa'angá. Pea ko e hono taumu'á pe ke fakamā'opo'opo ki ai pea hoko mai mei ai e ngaahi fakamole kotoa pē ko ē 'a e ngaahi me'a felāve'i pea mo e sipotí. Pea mou mea'i pe foki ko e tu'u he taimi ní ko e pa'anga ko ení 'oku ha'u pe ia ki he pa'anga fakalukufuá pea 'oku fai pe 'a e fakamolé fakalukufua.

Ka 'i hono 'ave ko eni e fakakaukau ke 'ai e fokotu'u e pa'anga hokohoko atú pea neongo pe na'e fai e tālanga he natula 'o e pa'angá. Ka ko hono fokotu'u e pa'anga hokohoko atú ke fai mei ai e tānaki ki loto pea fai mo hono fakamolé 'e lava leva 'o teuteu ha ki'i fo'i fakamatala fakapa'anga mei ai fakapatonu pe 'a e senití ki ai.

Ko e taha foki e me'a 'e taha 'oku, 'e lava mo e 'i he kongá ko iá ke tānaki mai mo ha ngaahi pa'anga kehe pe 'e lava pe ki he sipotí pe ko ha ngaahi pa'anga tokoni pe ko ha ngaahi pa'anga 'e ala 'omai ki loto ki he Pule'angá felāve'i mo e sipotí. Ke nau 'ave pe 'o fakamā'opo'opo ki he 'akauni ko eni e sipotí pea toki fai mei ai hono ngaahi hangē ko e ngaahi feme'a'akí, ngaahi talanoa mo e ngaahi kautaha sipoti mo e ngaahi fiema'u fakasipoti e. Ka 'e lava leva 'o fai mei ai e fakamatala hangatonu ia ki he anga 'etau fakalalakaka sipotí ē, 'o langa e sipotí ki 'olunga, 'i ai mo hono ngaahi tu'utu'uní. 'A ia ko e kamata atu pe ia hono tofa e hala ki he ...

<006>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ke tau ma'u ha ma'u 'anga pa'anga pea tau fai ha ngaahi talanoa ki he ngaahi fokotu'u'tu'u sipoti ko eni 'oku fakahokó ke langa hake 'a e sipoti 'i hotau fonuá pea fai ai mo hono fakamatala. Fakamatala Pa'anga pea ko e fakakaukau ke fai hono 'atita'i e fakamatala pa'anga 'uhi ke tau sio pe 'oku fakapatonu ki he taumu'a. Pea ai pe ha taimi 'oku ai mo hano fakakaukau ke sio na'a 'oku tonu pe ke toe ki'i fakalahi ange e ki'i fo'i Lao ko eni he tafa'aki tānaki pa'anga.

He 'oku tu'u pe foki e fo'i Lao ia he fo'i setesi pe 'e taha ka 'oku 'ikai ke toe ai ha'ane lau 'ana ia ke fakamatala fēfē'i pe 'omai fēfee'i ka 'oku ko e me'a 'oku kau ai pe ia he fakamatala fakalukufua e Pule'anga. Ka ko 'ene tu'u pehē 'e lava 'o tau ngāue'aki hokohoko atu 'i he ngaahi fiema'u fakasipoti koe'uhi pe ko e sio ki he fakalalakaka e sipoti mālō.

Fehu'ia Tongatapu 7 fiha lahi kuo t̄naki mei he tukuhau levi & fiha to'o fakakau mai he 'Esitimeti

Paula Piveni Piukala: Sea, ke u ki'i *follow on* ki'i fehu'i pe ke, ko e 'uhinga 'oku faka'ohovale foki Sea 'a e hū mai 'a e *Revolving Fund* 'o kau he *revenue* ke fakapa'anga 'aki e ta'u ní. Pea ko u kole ki he Minisitā Pa'anga ke ne hanga mu'a 'o fakama'ala'ala mai pe ko e fiha k̄toa ko ā 'a e *levy* ko ē na'e to'ó he 'oku mahinó na'e 'ikai ke ngāue'aki, he anga e fakamatala, mo e anga hono fakahū mai e Patiseti talu hono t̄naki.

Pe ko e fiha k̄toa pe ko e fiha eni 'oku nau to'o mai ko ē ki heni, pea ko u tui 'e tokoni ia na'e 'i ai e 'isiu na'u fanongo mai na'e 'i ai e Fokotu'u Tu'utu'uni. Ka ko u tui 'e tokoni ia ki he'etau maama mo 'etau mahinó.

Fakama'ala'ala Pule'anga fekau'aki mo e levi t̄naki ki he fakalalakaka sipoti

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, ko u ki'i tali atu pe 'oku 'ikai pe ke u ma'u heni 'a e ma'u kakato he ko e talu foki eni ia me'i he mahalo ko e ngaahi ta'u lahi eni kimu'a na'e fai ai hono t̄naki. Pea hangē ko 'eku lau atu 'anenai ko e seniti foki ko eni 'oku ha'u ki he pa'anga fakalukufuá he. Ha'u ma'u pe ia mei he t̄naki pa'anga fakalukufua pea 'oku fakahā mai pe ia he ngaahi Patiseti mei mu'a.

'Oku hā mai 'a e pa'anga hū mai 'oku 'i ai mo e pa'anga hū atu 'a ia'oku 'alu pehē. Pea na'e 'i ai pe foki 'a e ngaahi fakamole kehekehe ia me'i he sipotí ē. 'Oku 'i ai e ngaahi timi sipoti mo e ngaahi tokoni fakasipoti. Ko e me'a ko e ki hono fakamatala'i pe ko e hā ko e fakalalakaka'i e sipotí ko e hā e ngaahi me'a 'oku kau ai ko e hā e ngaahi me'a 'oku 'ikai kau ai. Ko e 'alu e ngaahi timi 'Ikale Tahi mo e ngaahi timi pehē 'oku kau he fakalalakaka sipoti.

'A ia ko e ngaahi fakamole sipotí na'e fa'a fai pe me'i he *MIA* pea me'i he Vouti 'a e Potungāue Pa'angá. 'A ia 'oku 'uhinga 'eku fakamatala ko 'ene ha'u pe ko e 'a e seniti 'o nau 'alu pe ki he fo'i feitu'u 'e tahá. Pea ko e me'a 'oku mau fai he taimi ní ko hono fakamā'opo'opo foki koe'uhí ke sio pe ko e hā e fakafelāve'i 'a e ngaahi fakamole ko iá mo e pa'anga 'oku t̄naki.

Pea ko e hangē pe ko e me'a mai 'a e Fakafofongá 'oku 'ikai ke u ma'u 'e au ha fika e ke 'oatu he taimi ni hono fakamā'opo'opo talu mei hono kamata'anga. Ko u 'ilo pe foki ko e Komiti Pa'angá 'e ai e sio ki ai hangē ko e tohi ko ena na'e foaki mai 'e he 'Eiki Nōpelé pea 'e ko u tui pe 'e a'u ki he taimi ko ia kuo lava 'o ma'u atu ai mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko 'eku 'uhinga 'aku ia

Tevita Puloka: Me'i he me'a 'oku 'eke 'e Tongatapu 7 he 'oku 'a ia 'oku mahino ko e 'akauni hokohoko atu 'o 'i ai tau pehē ko e *levy* pea mo ha toe ngaahi ma'u'anga pa'anga. Tau fakatātā 'aki pe sipoti ke faingofua tau pehē hangē ko e *rent* atu 'o Teufaiva ha fa'ahinga me'a 'a e kakai 'i tu'a ai. 'A ia 'oku *hire* foki ko 'eku ma'u foki 'a ia ko e fa'ahinga 'oku 'i ai 'a e ma'u 'anga pa'anga 'oku t̄t̄naki pehē mai ki ai hangatonu pe ki he sipotí 'a ia 'o hangē ko e 12 miliona 12.8 miliona.

Ko ē ka 'i he taimi tatau 'o makatu'unga 'i he fa'ahinga natula 'o e *account* hokohoko atú 'e kei 'alu atu pe t̄t̄naki e pa'anga ia ki ai, ko ia ko 'eku 'uhinga pehē 'aku. 'Ikai ke *fix* e 12.8 miliona ia ko ē 'i he halanga hokohoko atú.

Taumu'a e Pule'anga fekau'aki mo e pa'anga *Revolving Fund*

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia ko e anga ia 'emau fakafuofua foki he ta'u ni koe'uhi he 'oku 'i ai pe ngaahi me'a na'a mau sio ki ai 'oku 'i ai e ngaahi pa'anga ko ena na'e tānaki. 'Oku 'i ai e fengāue'aki mo e ngaahi kautaha fefakatau'aki pa'anga 'a eni ko e 'oku nau fika'i mei ai e fo'i fika. 'Oku mau ngāue lahi he taimi ni ke fakapapau'i 'aupito 'a e 'a kinautolu ko ē ko ē 'oku tonu ka tānaki mai mei ai 'a e pa'anga mo e founa hangē pe ko ia 'oku hā 'i he

Ka ko e taumu'a foki ia ko e taumu'a ia ke hokohoko atu pe 'a e seniti koe'uhi ke a'u pe ko e ki he ka 'osi pe ta'u fakapa'anga hoko atu pe 'a e toenga pa'anga ko iá ko e pa'anga sipoti. Koe'uhi ke lava pe 'o faka'ilonga'i mavahe 'a e pa'anga 'a e pa'anga ke fai 'aki e fakalalaka e sipoti mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko u ki'i muimui atu e ki'i fehu'i ai 'e Sea ki he Minisitā Pa'angá, kapau 'oku 'ikai ke ne ma'u kakato 'a e anga e pa'angá, anga fēfē 'enau *nominate* mai e 12 miliona ke to'o mai. 'UHINGA he ko e pe ko e tupu mei fē

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kātaki pe 'uhinga ko e na'a ke 'eke mai fo'i fi pe 'oku fiha

<007>

Taimi: 1140-1145

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ko e 'uhingá eni he 'oku 'ikai ke u lava au ia 'o talaatu he taimi ni e fiha e me'a. Ka ko e anga eni ia mo fakafuofua ko ē ki he kaha'ú 'a e me'a ko ē 'e tānaki 'e tānaki he ta'u ni 'o hoko mai mo e ta'u mai ko ē.

Ko e me'a ko ē ki he, ke u 'alu ki mui 'o toe tā, toe fakamā'opo'opo mai he fihá mahalo 'e toki kau atu ia he ngaahi fakamatala ko eni kimuí ni Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Lord Tu'ivakanō: Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Fokotu'u ke tuku ki he Komiti Pa'anga ke ngāue ki he fokotu'u fekau'aki mo e levi kae toki lipooti mai ki Fale Alea

Lord Tu'ivakanō: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea. Ko e, koe'uhí pē ko e fehu'i kuo 'eke me'i he kau Fakafofongá. Ko e tu'u ko eni he *Revolving Fund* koe'uhí 'oku mahino mai 'okú ke tānaki ko eni e vevé 'e 'ave ki ai. Natu fakataha ia pea mo e 'ū ngaahi pa'anga kehe 'oku 'omai ki aí.

Ka ko hono mo'oní 'oku lahi 'i ai ko e me'a 'oku ou kole ai pē ke tuku pē mu'a ki he Komiti Pa'angá ke fai 'ene ngāue pea toki 'omai. He 'oku lahi e pa'angá ia 'i he 12 milioná. Ka ko e tu'u ko ē, ko e *levy* ki he *development* 'o e sipotí. Ko e *development* 'alu ki ai, ko e fakalaó ia. Ka ko e talamai ko ē he taimi ní 'oku ta'efakalao. Ka ko ia 'oku ou kole pē ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i fakatonutonu atu pē. Na'e 'ikai 'i ai ha lave'i 'a e motu'a ni

‘oku ta’efakalao ‘a e *levy* mo e pa’anga ko ē sipotí. Ko e ‘uhinga pē eni ia ki he, ko e tokoni pē ki he fononga ko ē ki he kaha’ú ‘e toe ma’opo’opo ange mo mahino ngofua ange ‘a e ngaahi pa’angá. Mālō.

Lord Tu’ivakanō: Sea. Na’e ‘omai foki ‘a e *Revolving Fund* pea na’e ‘ikai ke toe fai ha ngāue’aki, ko hono ‘uhingá pe ia. He ‘e lava pē ke ngāue’aki ‘e he Pule’angá ki ha fa’ahinga me’a. Tānaki ki hē, ngāue’aki ki ha me’a kehe. Ka ko ia ‘oku ou kole pē mu’a ke tuku ki he Komiti Pa’angá ke fai ‘enau ngāue’aki pea toki ‘omai ki heni ke tau, ke mou toki me’a ki ai. Mālō.

'Aisake Eke: Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai mālō. ‘Eua 12.

'Aisake Eke: Ko e ... loto. Tapu mo e Feitu’ú na mo e 'Eiki Seá. Ko ‘eku, ‘io ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 5.

Tokanga Tongatapu 5 ki ha ngāue ke fai mai ki Tonga ni Sipoti SPG e Pasifiki he 2031

'Aisake Eke: Kole pē ki 11, ko eni ‘oku ... Sea ko e ki’i fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā ‘a e ngāue ko eni ki’i mahu’inga ko ení. Sea ka ‘oku ‘i ai pē fanga ki’i fehu’i fakalukufua pē pea mo e fanga ki’i me’a fakapatonu ki he ‘Esitimetí.

‘Uluakí pē, Sea ko e ‘eke pē ki he Minisitā, ‘oku tau piti koā pe ‘oku tau, ke fakapapau’i mai pē. ‘Oku tau toe kole ki he, ke tau *host* ‘a e *Pacific Games 2031*? Ko ‘eku ‘ai pē koe’uhí, ‘e ‘i ai ‘ene felāve’i mo e pa’anga ko eni kuo tau ‘ai ko ení. Ka ko e ‘eke pe ia ke fakapapau’i pe ko e hā e tūkunga e me’a ko iá ke mea’i ‘e he Fale Aleá Sea. ‘Uluakí pē ia.

Ko hono uá pea mahino ‘aupito ‘a e pa’anga ko eni ki he sipotí. Ka ko u ‘eke pē, fēfē tūkunga ko ē ‘a e pa’anga ho’omou fengāue’aki ko ē mo e *governance* ‘a e ngaahi, ‘a e *federations* mo nautolu ‘oku ‘ave ki ai ‘a e pa’anga ko ení. ‘Oku fēfē e anga ‘a hono, he ko e taha foki ‘a e palopalema fa’a hoko, ko e feinga ko ē ke fakamatala mai, kole mai e pa’anga pea ‘oatu, ‘oku fiema’u ke nau fakamatala mai ‘a e pa’anga ko ē ‘oku ngāue’akí.

Ka ko ‘eku ‘eke pē he ko e hā ‘a e tūkunga ‘o e me’a ko iá he ‘ahó ni. Koe’uhí ko e teuteu ko eni e silini ko ení, tonu ke mahino ‘aupito hono founga fakahokó mo hono halangá. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke maau ia, tonu ke maau e me’a ko iá, ‘ū *contract* ko iá pea fakapapau’i ‘oku ngāue. ‘A ia ko e *accountability* ia.

Ko e taha ia e *risk* ‘i he me’a ko ení ka ko u, kātaki pē 'Eiki Minisitā ko e ‘eke atu pē ko e hā e, ‘o e tu’unga ‘o e fokotu’utu’u ko ē ki hono ngāue’aki e me’a ko iá. Pea muimui atu pē ki ai, ko e hā e palani ko eni hono ngāue’aki e 12.5 milioná. Ko u vakai hifo pē ki he palaní pea ko u tui ‘oku ‘osi ‘ohake ‘a e ngaahi me’a ko ení. Ko e hā ‘a e ngaahi me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e fakakaukau ko ení Sea, 'Eiki Minisitā.

Tokanga fekau’aki mo e ‘Apiako ki he Sipoti ‘a Tonga

Ko e ha’u ko ē fakapatonu ki he ‘Esitimetí ‘oku ki’i vakai hifo ki he peesi 291, peesi 291 ko e, ‘oku ‘i ai e va’a ai ko e Tafa’aki ‘o e Sipoti ‘o Tongá pe ko e Tonga *Institute of Sports*. Ko u

‘eke atu pē, ‘oku ‘i fē ‘a e *institute* ko ení? ‘Oku ‘osi lesisita eni ‘i he *Labour & Commerce* pea ‘oku tu’u ‘i fē? Pea ‘ikai ngata aí ko e silini ia ko ē ‘oku ‘i aí ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e ngāue ai? Ko e ono, ko e pa’anga ko ē ‘oku ‘i ai ko e 1 kilu 1 mano 5 afe pē ko e ‘ū koloa pē pea mo e ngaahi ‘inasi. ‘A ia ko e *grants and transfers*. Pea ko ‘eku ‘eke pē ‘oku ‘i fē ‘a e kautaha ko ení? Pe ‘oku fokotu’u pe ‘ikai?

Ko e hokó pē Sea fakamolemole ‘e ‘Eiki Minisitā. Ko e fehu’i pē felāve’i ‘oku ‘i ai e pa’anga heni ki hono ako’i ko ē, manatu’i felāve’i eni mo e kau tolí. ‘Oku ‘Esitimeti ko ē 23-24 na’e...

<001>

Taimi: 1145-1150

‘Aisake Eke: 180000, pea ko e fakafuofua ‘a e ‘osi ‘a e ta’ú ni ia ‘e laka ia he ko e 227000, ka ko e ‘Esitimeti ‘o e ta’u kaha’ú, ko e 141000, ka ko ‘eku ‘eke atu pē, ko e ngaahi ako ko ení ‘oku fēfē. ‘Oku ‘i ai ha ni’ihi mei tu’a ‘oku ōmai ‘o fai ‘a e akó, pea ‘o fai ai ‘a e fakamole ko ení, pea muimui atu pē ki ai na’e fai foki ‘a e feme’a’aki ‘i he’etau fakalukufua ‘i he Fakamatala Patiseti, ‘a e mahu’inga ko ē ke, ‘a e tokoni ki hono ako’i pē ‘etau kau folau ki muli he tolí, hono anga hono ngāue lelei ‘aki ‘a e pa’angá, koe’uhi ke lava ‘o fakahaofi ha silini ke ōmai ko ē ‘o ngāue’aki he langa fakalalakaka ‘a e fonuá pea mo e ngaahi fāmili. Ka ko ‘eku vakai atu pē pē ‘oku fēfē ‘oku ngali ‘oku lava ‘o hū atu pē ‘a e ki’i polokalama ko ia ko ē ‘a ia ko e *Financial Literacy*, pea mo e *Financial Planning* ko ē ke tokoni pē ‘oku kau atu ai pē ai ‘u me’a ko ení Sea. Ko e ki’i fehu’i pē ia Sea, mālō.

Fakahā Pule’anga te’eki mau ngāue ke fai mai ki Tonga ni Sipoti SPG & fai e ngāue ke longomo’ui sipoti he fonua

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea, ko e fehu’i eni ‘e 5 ‘oku ‘omai mei he Fakafofonga ‘o Tongatapu 5, ‘o fekau’aki pea mo e ‘uluakí, ko e hā ‘a e tu’unga ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e kole ‘o e sipoti ko ē Pasifiki ki he 2031. ‘Oku te’eki ai ke mau mai eni pē ko hai ‘oku piti ai pē ko hai te ne ma’u Sea, ‘oku fai ‘a e ngāue ki heni fakataha pea mo e ngaahi fonua kehe ‘e 3, pea ‘e toki mahino ai ‘i he konga kimui ‘o e ta’u ni pē ko hai ‘oku ne ma’u, ke fai’aki ‘a e teuteu.

‘A ia ‘oku ngāue fakataha eni pea mo e Kōmiti Sipoti, *TASA*, ki he tu’unga ko eni ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e piti, ke fai mai ki Tonga ni he 2031. Ko e tu’unga ko ē ‘oku fekau’aki pea mo e ngāue ko eni ‘oku toe fehu’i mai pē ‘e Tongatapu 5, ko e hā ‘a e tu’unga ‘oku fai ‘e he sipoti pea mo e pa’angá, ‘oku vahevahe ko ia ki he sipoti pea mo ‘enau lava ‘o tali ki he ngaahi pa’anga na’e ‘ave atu ke nau ngāue’akí, ‘oku fai ‘a e ngāue vāofi heni pea mo e potungāue ko ia ‘a e *TASA* ko hono ‘uhinga ko e taha ia ‘o e ngaahi aleapau ‘o e potungāue ka ‘oatu ha pa’anga ke mou ngāue ‘aki pea ‘oku pau leva ke mou hanga ‘o fakafoki mai, ki he *TASA* pea pehē foki ki he Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘a e fakamatala ‘o e ola ‘o e va’ingá mo e kakai na’a nau kau ki ai kae ‘uma’ā foki ‘a e pa’anga na’e ngāue’aki.

Feinga Pule’anga ke toe longomo’ui ange sipoti he fonua ni

Ko e palani ko ē ki he sipoti ‘e Sea, ko e fehu’i ia hono 3, ‘oku ‘i ai ‘a e faka’amu ia ke toe longomo’ui mai, ko e mālō eni pea mo e ‘akapulu ‘oku fakalotofonua, ko ‘enau timi ‘e 15, pē 17, ‘oku nau va’inga ‘oku kau ia ‘i he tokolahi, mei he ta’u ‘e 2 pē 3 ko eni kuo ‘osi, na’e

kamata na'e timi pē ia 'e 3 pē 4, ka kuo a'u mai eni ko 'etau timi eni 'e 15, pea 'oku 'i ai 'a e fiefia ai ko hono 'uhingá ko e ...

Tevita Puloka: Sea na'e timi 'e 10 he uike kuo 'osi, ko e toki lahi 'eni he ta'u ni, ka 'oku toe fai pē 'a e sio ki ai he 'oku palopalema, he na'e 'i ai 'a e timi na'e tau mo e 'Ikale na'e 111 ki he 8, 'a ia 'oku 'i ai 'a e toe tokanga ki ai ke 'oua na'a toe hoko ha me'a pehē. Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō, mālō 'e Fakafofonga Tongatapu 1. 'Io, ko e fetō'aki foki 'a e fiká, ko e mo'oni he mo'oni, ko e ma'u'anga mo'ui eni ia, pea ko hono 'uhingá 'oku teke ai 'a e tafa'aki ko ení, pea pehē foki ki he ngaahi sipoti kehe pē 'oku ngāue vāofi mo kinautolu ka 'oku nau va'inga mo kinautolu 'i tu'apule'anga.

Sea na'e toki me'a mai 'a e Palesiteni ko eni 'o e Soka, taha 'o e kau tu'ukimu'a 'o va'inga ko e soka, 'oku 'amanaki ke fiema'u pē 'e ia ke va'inga ma'a Tonga ni. Ka 'oku fiema'u 'e 'Asitelēlia ke va'inga ma'a nautolu he soká. Ka ko 'ene paasipootí 'oku tokanga ke feinga'i ke foki mai ke paasipooti Tonga, pea 'oku fai ki ai 'a e ngāue ki ai.

'A ia ko e ngaahi ngāue eni 'oku faí, 'oku 'ikai ke ngata pē 'i he'etau kakai fakalotofonua, ka 'oku toe kau mai mo hotau kakai ko eni 'oku nau kei 'i loto, ke nau fakafofonga'i 'a Tongá ni pea nau hoko ko e tangata pē ko e fefine Tonga ...

<002>

Taimi: 1150-1155

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ...Ko e tu'unga ia 'oku 'i ai 'a e sipoti ko e faka'amu ko eni ko ē 'a e Tongatapu 5 ke toe ako'i 'a e kakai ko eni ko ē ko ē ki he tu'unga ko ē 'a hono fakapotopoto'i 'a e siliní. Ko e mo'oni e mo'oni. Ko e taha eni ia 'a e ngaahi vaivai'anga 'a hotau kakaí pea te u fakatātā pe au ki heni pea tapu ange pe pea mo e lotú. Na'e 'i ai 'a e kautaha ia 'i tu'apule'anga na'e lele pe na'e tokolahi 'a e kau tolí ai, pea lolotonga atu pe ko ē 'enau ngāue fakatokanga'i he palangí ia 'oku 'i ai e ki'i siasi Tonga ia 'oku tu'u he tafa'akí pea kamata leva ke 'alu ki ai 'a e kau ngāue ia 'i he efiāfi mo e Sapaté 'o 'ave 'enau vāhengá ki ai. Pea lāunga'i leva 'e he tokotaha ko eni ha'ana e tolí ki he kosilio ko ē 'a e vahefonua ko iá, ko hono 'uhingá ko e tu'u ko ē 'a e falelotu Tonga aí, 'ikai ke 'i ai ha'ano mafai ai. Ko e taumu'a foki na'e ngāue ki ai 'a e pāpālangi mou foki mo ho'omou silini ki Tonga he ko ho'omou ōmai ma'a e fāmilí pea mo e fonuá mei Tonga.

Ko e taha ia 'o e ngaahi tu'unga 'oku mo'oni 'aupito 'a e me'a 'oku fakahā mai 'e Tongatapu 5. 'Oku mo'oni 'aupito pea 'oku fai pe hono ako'i nautolu ki ai ke nau fakapotopoto 'i he'enua to'oto'o 'enau seniti mou mea'i. Ko 'aneafi na'e 'aikona pe 'a e silini ha'u pe he tafa'aki pea toki to'o pe he taimi 'oku foki mai ai ki 'api. Ko e 'ahó ni foki ia 'oku 'ave ia 'o fakahū 'i he pangikē pea lomi mo e fika, ta ko ē 'oku 'alu ia he *account* kehe kae tuku e *account* ia ko ē ko ē na'e fai ki ai 'a e 'amanakí. Ko e ngaahi me'a pehē 'oku hā mai 'i he ngaahi palopalema ko eni ko ē 'o e fefakatau'aki kae 'uma'ā foki 'a e tu'unga ko eni 'oku tokanga mai ki ai 'a e Tongatapu 5 ki he tu'unga fakapa'angá.

Ka ko hono fakakātoa 'e Sea ko e pa'anga lahi taha pe eni 'oku hū mai ki he fonuá ni 'a e tolí pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki ai ke 'oua na'a li'ekina 'oku 'i ai mo e ngaahi fakalelei 'oku fai ki he tafa'aki ko ení fekau'aki pea mo Nu'usila kae 'uma'ā 'a 'Aositelēlia kae pehē foki ki hotau kakaí ke nau lava 'o nofo fonua 'i ha'anau ngāue ai ta'u lahi ha ta'u 'e ua pe ta'u 'e tolu. Ko e

polokalama fo'ou eni 'oku fokotu'u mai 'e 'Aositelēliá. Kapau na'e 'ikai ke tokoni mai 'a e polokalama ko eni' pea tauhi lelei ko u tui 'e lavea lahi 'aupito 'a hotau fonuá 'atautolu ia he ko e tu'unga ko eni 'oku 'i ai e fakamālō ko e 'uhingá ko 'ene hokohoko atu 'a e ngaahi ngāué ia. Pea ko e taumu'a ko eni ko ē 'oku ke fakahoko mai 'e Tongatapu 5 'i he tu'unga ko ē hono tokanga'i 'a e pa'anga tapu ange pe pea mo e hou'eiki tangata toki ō ia 'o laku mai ki he 'ū 'api kehe 'a e silini ia kae tuku e tefito'i fatongia ia na'e 'omai ko ē ki ai. Pea 'i he'ene pehē 'oku fa'a hoko ai 'a e 'ū ngaahi palopalema ko eni pea hoko ai 'a e tu'unga ko eni. Ka ko hono fakakātoá 'oku ola lelei 'aupito e polokalama ko eni ki he kaha'ú.

'Oku 'i ai 'a e ngāue ia 'oku fai 'e he potungāue ke fakalahi 'a e Potungāue ko eni ko ē Vai motu'a ko hono 'uhinga ke fai mei ai e teuteu pea tokanga'i 'akinautolu ko ē 'oku ōmai mei motú ke nau lava 'o 'inasi 'i he ki'i uike taha pe ko e uike ua te nau 'i hení kae 'oua te nau hē holo pea pehē foki ki he taimi 'oku nau foki mai ai mei tu'apule'angá ke nau ōmai 'o ki'i tali ai kae toki mai ha faingamālie ke nau foki ki motu.

Na'e fehu'i eni pea na'e ma'u ha pa'anga 'e 1000 'a e potungāué ki ai. Pea ko e tali ki ai na'e te'eki ai ke ma'u he tafa'aki ko eni ko hono 'uhingá 'oku 'i ai e 'amanaki ke teuteu'i mo fai e fakalahi e 'api ko eni ke lava 'o talitali ai 'a si'i kakai ōmai mei motu 'a Vava'u mo Ha'apai kae 'uma'ā 'a 'Eua kae pehē foki ki he Ongo Niua nau ōmai 'o teuteu ai pea nau toki folau pea pehē foki ki he taimi 'oku nau foki mai ai 'o nofo ai kae 'uma'ā ka nau toki lava 'o foki ki motu. Mahalo ko e ki'i tali atu pe ia 'i he taimi ní 'Eiki Sea mālō.

'Aisake Eke: Sea fakamālō atu pe ki he 'Eiki Minisitā. Toe e ki'i fehu'i 'e taha ko e 'eke pe pe 'oku tu'u koā 'i fē 'a e Tonga *Institute of Sports*?

Sea Komiti Kakato: 'Io Tonga *Institute*.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: 'Io ko e kongā pe eni e potungāue nau 'i he tafa'aki ko eni ko ē sipotii pe ka 'oku 'i he Teufaivá. Na'e vahe foki eni he ngaahi Pule'anga kimu'á ka ko e tu'u he lolotonga 'oku 'i he tafa'aki pe ko ena ko ē sipoti...

<003>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : ko ena ko ē sipoti pea 'oku 'i ai 'enau tokanga lahi 'anautolu ki he tafa'aki faka-*academy* kae 'uma'ā foki 'a hono teuteu'i ko ia e tamaiki lelei ke nau takai 'o vakai'i e ngaahi sipoti *athletics* kae 'uma'ā 'a e ngaahi sipoti kehe. Mahino mai 'i he taimi 'oku fa'a kole mai ai mei tu'apule'anga 'a e kau 'a'ahi mai ki he tamaiki ke nau ō mai 'o fai ha ki'i va'inga pea ko e tafa'aki eni 'oku nau 'i ai. Ko e tafa'aki ko ia foki 'oku nau ngāue vāofi 'aupito pea mo e tafa'aki ko ia 'a e *TASA*, he ko nautolu 'oku fa'a *specialise* 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe 'o e sipoti 'e 20 tupu ko ia 'oku 'i ai.

Te u fakatātā pē 'e au na'e toki foki ni, 'oku folau atu 'a e timi ta'u 16 ko eni ko ē 'a e liiki. Ko e tokolahi ai na'e meimei kau faiako ko ia mei he Kolisi ko Tupou kae 'uma'ā foki 'a Liahona. Pea 'i he 'ene pehē 'oku nau ngāue vāofi.

Ko e 'uhinga pea mo e tafa'aki ko eni ko ē 'a e sipoti mei he'emaui tafa'aki ko e 'uhinga ko e taimi 'e teuteu ai kae 'uma'ā foki hono fe'aveaki kinautolu kae pehē ki ha ngaahi tafa'aki kehe 'oku nau tokanga ki ai ke fai ki ai 'a e tokanga. Ka ko e tu'unga ia 'oku 'i ai, pea 'ikai ke ngata

pē ia 'i hono teuteu'i kinautolu ka ko e hangē ko e liiki kuo hoko e liiki ia he taimi ni ia kuo to'o 'e he liiki 'a e tamaiki lelei tokolahi 'i he 'iunioni tautefito ki he ongo timi ko eni na'e folau atu ko eni, 'oku nau lolotonga 'i Nu'usila 'Aositelēlia. Pehē pē ki he ta'u kuo 'osi, kuo kamata ke, ke 'unu mai e liiki ia 'o faingata'ia ai e 'iunioni.

Kuo fili ki ai e tokolahi ia ko e 'uhinga 'oku 'i ai e kaha'u lelei 'aupito he liiki pea ko e ngaahi ta'u ia kuo to'o 'e he liiki he taimi ni ta'u 14, tau 15, ta'u 16. Ko 'ene hulu pē 'ana he 16, 17 'ikai ke fu'u hoha'a mai ki ai e liiki ko hono 'uhinga ko e ta'u ko ē te ne fai ai 'ene ngāue 'i 'Aositelelia pea mo e taimi 'oku fili ai kinautolu ke nau hoko he ta'u 18 kuo mahino te nau lva va'inga 'i he ngaahi tu'unga ma'olunga 'aupito 'i he ngaahi kalapu 'iloa ko ia 'a 'Aositelēlia. Ko e ki'i tokoni atu pē ia ki he me'a ko ē.

Tokanga ki he fānau muli fiema'u ke nau fakafongā'i 'a Tonga & founga malava ke fakahoko 'akí

Sea Komiti Kakato : 'Eiki Minisitā fakamolemole ē. Mou kātaki pē Hou'eiki 'oku 'i ai e ki'i me'a 'oku ou tokanga atu ki he me'a 'oku ke me'a ki ai fekau'aki mo e fānau muli 'oku nau fiema'u ke nau fakafongā'i 'a Tonga. Na'e 'i ai e ki'i kau fuhu kimu'a ko e ki'i tama kimu'a ko e ki'i tama na'e faka'osi Fā. Na'e vave 'aupito 'aupito hono 'ai 'enau paasipooti, Hā e me'a 'oku hoko ki he si'i fānau ko eni 'oku nau fie ō mai 'o fakafongā'i 'a Tonga ni, na'a ke me'a ki ai 'anenai. Kuo mahino 'enau paasipooti ke si'i hoko atu 'enau fie Fakafongā 'a Tonga ni he soka?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Mālō Sea. Ko e tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'a e matāpule ko eni, 'oku fiema'u lahi ia 'i 'Aositelelia ke va'inga ma'a nautolu. Pea ko e ki'i tangata ko eni na'e fā'ele'i pē ia 'i 'Aositelelia ka na'e liliu kakai 'ene tamai 'ana ia kimu'a pea toki fā'ele'i. Pea ko hono 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e feinga, na'a lava ke fakafoki pē 'ene kole 'ana ia he taimi ko ia na'e kei paasipooti Tonga ai 'ene tamai.

Ka 'oku ai 'a e monū 'e ngalingali 'e lava pē ke ne ma'u 'a e ki'i tamasi'i 'ene Paasipooti Tonga, ko hono 'uhingá ko e tu'unga fakalao ngalingali 'oku 'atā pē ia ki ai. Ka 'oku te'eki ai foki ke fai hano vakai'i ka 'oku lolotonga fai 'a hono vakai'i 'e he Potungāue ko eni ko ē *Immigration* kae 'uma'ā foki 'a e tafa'aki fakalao he tu'unga ko eni. Ko 'ene tangata'eiki ko e Tonga pē mei Kolomotu'a, pea na'e liliu kakai ia mo 'Aositelelia pea toki mali 'o 'i ai 'a e tamasi'i soka ko eni ko ē he 'aho ni. Ka ko e kole ia ke fakafoki pē ia ke ne hoko ko e tangata'i Tonga, kae va'inga ma'a Tonga. Malo Sea.

Sea Komiti Kakato : 'Eua 11 me'a mai.

'Uhila Moe Langi Fasi : Ki'i tokoni vave pē ki he me'a na'e me'a ki ai e Minisitā.

Sea Komiti Kakato : Sai pē Eua 11 ko ho taimi eni hangē kuo 'oho mai e kau Fakafongā ia ke nau mu'omu'a he Feitu'ú na.

Taniela Fusimālohi : Sai pē ke kole mai pe.

'Uhila Moe Langi Fasi : 'Eua 11, 'omai ha'aku ki'i miniti fakamolemole.

Taniela Fusimālohi : Lelei 'aupito.

Polokalama fakataukei kau toli ne kau Tongatapu 2 he seti silapa ako ko ia

'Uhila Moe Langi Fasi : Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Feitu'ú na, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Ko u ki'i fie tānaki atu pē mo e tokoni ki he fehu'i 'a Tongatapu 5 na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā fekau'aki pea mo hono ...

<004>

Taimi: 1200-1205

'Uhila moe Langi Fasi: ... ko eni 'o e kāinga ke ō he toli. Ko e ko e na'e talu foki e kamata e polokalama ko e ako ko ē ki he kau toli na'e toki fai pē he 'aho 'e ua pē tolu kimu'a pea nau mavahe atu 'o ō ko ē he toli. Pea na'e 'osi fakamo'oni'i mai ia mei he ngaahi fonua ko ē 'oku nau ō ki ai 'oku te'eki fe'unga 'a e ako ko ia he 'oku he 'oku lahi e ngaahi me'a ia 'oku nau fakatokanga'i he ō ange 'a e kau toli 'oku fiema'u ke 'uluaki ako'i ia 'i Tonga ni ke maau pea nau toki foki ai 'a ia ko e ngaahi me'a ko eni na'e 'ikai ke ngata pē he kau ai 'a e fetu'utaki ko e anga 'enau anga 'enau patiseti mo e tokanga'i 'enau seniti na'e fiema'u foki ke toe ako'i nautolu he anga e tauhi e fale, tauhi e ngaahi koloa ko ē 'a e 'a e ngaahi feitu'u 'oku nau nofo ai. Ko e anga e 'ulungāanga fakafonua 'o e kakai papālangi mo e *community* ko ē 'oku nau ō ki ai, anga e fakafeohi pea mo e ngaahi me'a kehekehe pē na'a nau fakatokanga'i na'e na'e fu'u tōnounou 'aupito ai hono ako'i e kau toli.

Ko ia na'e ui leva 'e he *World Bank* fakafou mai 'i he *project* ko ē ki he *SET Project* 'a e timi ke mau toe sio ki he ki he polokalama ako ko eni 'a e kau toli ke feinga'i ke fakalelei'i mo fakalahi he koe'uhí ko e lahi 'a e ngaahi palopalema ko ē na'e na'e hoko 'i he ō ange 'a e kau toli. Fakatātā 'aki pē eni ko e kau he ngaahi me'a na'e 'omai mei he kau *liaison officers* ko ē 'a Nu'usila pea mo 'Aositelēlia ko e anga ko ē hono tokanga'i e koloa. Ko e 'alu atu foki 'etau kāinga Tonga ni ko e tokolahi 'ia kinautolu ko e ha'u mei he ngaahi, mei he ngaahi koloa pea mo e ngaahi motu 'oku te'eki ai ke nau fu'u anga 'i he nofo 'i ha fale loki tolu 'oku 'i ai e mīsini fō 'oku 'i ai e sitou 'oku 'i ai e *air cond* 'oku 'i ai e 'ū mohe'anga mo e ngaahi naunau pehē. Pea na'e fu'u ta'efakafiemālie 'aupito 'enau tokanga'i e ngaahi koloa ko ia 'i he ngaahi fale ko iá.

'A ia ko e ngaahi me'a ia na'e na'e kole mai ko ē ke toe fai hano siofi 'a hono ako'i e kau toli ke maau e ngaahi me'a ko ia pea na'e hoko e ngaahi palopalema fakasōsiale koe'uhí ko e ta'efemahino'aki 'ikai ke mahino ki he kāinga 'oku ō atu 'a e 'a e fa'ahinga 'ulungāanga mo e fa'ahinga fakakaukau 'a e kakai ko eni 'i he 'i he kakai muli ko eni 'oku nau feohi.

Ko ia na'e ui leva e ki'i fo'i timi 'o mau ngāue ki hono fai e ngaahi fepōtalanoa'aki pea mo e kau *liaison officer* ko ē mei 'Aositelēlia mo Nu'usila ke ma'u ha toe mahino lahi ange ki he palopalema mo e fepōtalanoa'aki pea mo e 'ū *training providers* 'i Tonga ni 'a ia ko 'Ahopanilolo mo e ngaahi feitu'u ko ē 'oku ako'i ai e anga 'o e tauhi 'api. Pea na'e fokotu'utu'u leva 'a e polokalama ako ia ke 'oua 'e toki kamata pē he 'aho 'e tolu pea 'alu e kau toli kae lele ia he fo'i uike 'e tolu fo'i silapa ia he uike tolu ke ako'i kotoa e ngaahi ko 'eni. Pea na'e fakataumu'a ia ki he kakai kotoa pē 'oku 'oku 'i he vaha'a e ta'u motu'a ko ē 'oku ō toli pē kuo ma'u ha'anau faingamālie pē 'ikai ka na'e fakataumu'a kia kinautolu ke ako'i kotoa pē nautolu ia 'o maau pea ko 'ene ha'u pē ha fiema'u 'oku fili mai pē kāinga 'oku 'osi ako'i pea 'oku ki'i teuteu'i taimi si'i pē he ngaahi me'a faka'imikuleisini pē ko e ngaahi me'a pehē.

Pea ‘e lava leva ke nau ma’u kae me’apango foki Sea na’e fai e Fili Fale Alea ia pea u hū mai au ki Fale Alea ni pea fakamālōlo’i leva au mei he timi koe’uhí ko e kau ko eni ‘i he Fale Alea. Pea nau mālōlō ko ia kuo ‘osi lava e pēseti ‘e 80 ‘o e ngāue hono fai. Ko e toenga leva e timi ko ē na’a mau ngāue na’a nau hoko atu pē he ngāue pea na’e mōtuhia foki ‘a e fetu’utaki ia mo e fengāue’aki pea mo e kau ngāue ko eni e *project* he *SET Project* pehē ki he kau ngāue ‘a e *MIA* he na’e pau foki ke feliuliaki holo ‘a e ngaahi konituleki koe’uhí ko e ko e tautoloi e polokalama he hū mai ‘a e ‘a e Kōviti pehē ki he ngaahi fakatapuapui mo e ngaahi me’a ko ia pea na’e fiema’u ke toe fai hono liliu e ‘ū *contract* ngāue pea na’e ‘ikai ke fakamo’oni mai e fa’ahinga ko ē ‘oku nau fakamo’oni mei he Potungāue ‘a e *MIA* ‘i he ngaahi konituleki. ‘O tu’u ai e ngāue.

Toe a’u ki he ‘aho ni ‘oku toe feinga mai e timi toe feinga mai e *MIA* ke toe hoko atu e ngāue ka ko e ‘uhinga foki ‘oku te’eki ai ke totongi mai ha ‘a e konga ia ko ē pēseti ‘e 80 e ngāue ko ē na’e ‘osi fai pea ‘oku fai leva ai ‘a e fealea’aki ‘oku ‘ikai ke u toe kau au he timi ko e kau ngāue pē eni he timi ‘oku nau ngāue ki he ki he *MIA* pea mo e *SET Project* ke fai ha ngāue ke tokoni mai e konga ko ē ‘o e ngāue toe si’i pē ngāue ia pea ‘osi ka ‘oku te’eki ai ke totongi mai e fu’u konga lahi ia ko ē ‘oku ‘osi ‘oku ‘osi fakahoko ‘o fakatatau ki he aleapau ngāue he ko e aleapau ngāue ...

<005>

Taimi: 1205 – 1210

‘Uhila Moe Langi Fasi: ... na’e fai ‘e ‘osi e konga ia ko ē totongi mai e peseti ‘e 10, ‘osi e konga ko ē totongi mai ‘e fiha. Ka na’e ‘ikai ke totongi mai ‘ū peseti ko iá na’e pehē mai ko ē ko e me’a na’e fakahā mai, tali pe ke ‘osi kae toki totongi fakataha. Pea ko e tu’unga leva ia ‘oku ‘i ai he taimi ní ‘oku ‘osi maau ‘a e ngaahi silapá ia maau pea mo hono fai e fepōtalanoa’aki pea mo e kau *trainers*, fa’ahinga na’e fili pea fai e alea mo nautolu te nau lava ‘o fakahoko e ngaahi ako ko eni na’u lave ki aí. Ako ki he anga e nofó, ako’i e fetu’utakí, ako’i e fakafeohí, ako’i e *culture* ‘a e fonua ko iá ke ‘alu atu ko ē ka u tolí ‘oku mahino kia nautolu ‘a e ngaahi me’a ko iá pea fakasi’isi’i leva ai e palopalemá.

Pea na’e fai e fepōtalanoa’aki pea mo e kau *liaison officers* ‘o fakahā kia nautolu ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ko iá pea na’a nau fiemālie ki ai. ‘A ia ko e tali eni ia he taimi ní ko e kei fai ‘a e fepōtalanoa’aki pea mo e kau ngāue ko eni he *MIA* ‘oku nau ngāue ki he *project* ki he anga e hoko atú. Kae fai mo faka’osi e ngāue kae fakahoko leva e polokalamá.

Ko e polokalama ko iá ‘oku lele ia he uike ‘e 3 – 4 ko e ako’i fakalukufua pe ‘a e fa’ahinga ia ko ē ‘oku ‘i he vaha’a e ta’u motu’a ko iá ke nau mateuteu, fē pe taimi ‘oku ui ai nautolú ki’i me’a si’i pe ke toki fakalelei’i pea nau hoko atu leva. ‘A ia ko e ki’i ongoongo pe ia Sea fekau’aki pea mo e me’a na’e ‘eke ‘e Tongatapu 5 fekau’aki mo hono ako’i ‘a e kau tolí. Mālō ‘aupito Sea e ma’u faingamālié.

Sea Komiti Kakato: Mālō, ‘Eua 11

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, mālō e ma’u faingamālié. ‘Uluakí Sea ‘i he peesi 288 ‘oku ‘i ai ‘a e polokalama ai ‘oku ou tui pe ko e pa’anga ko iá ‘oku fakahangahanga ki he *apprenticeship*. Ko u tui ko e pa’anga ko eni ‘oku mahu’inga koe’uhí kae lava ‘o ‘omai ‘a e fa’ahinga ko eni ‘oku nau ‘osi meí he akó tautautefito ki he ‘ēlia tekinalé. Koe’uhí he ‘oku mahu’inga he vaha’a taimi ‘oku nau nofo ai meí he akó pea mo e vaha’a taimi ‘e ‘ave ai kinautolu ki ha ngāue’anga ke nau teuteu lelei.

Pea ‘oku ou tui ko e polokalama ko eni ki hono fakapa’anga’aki ‘a hono totongi ha ki’i vahe mo ‘oange fakame’angāue. ‘Oku ou tui ‘oku kamata ‘i he kau ako kuki ka ko u tui Sea ‘oku totonu ke mafao atu ‘a e fa’ahinga polokalama pehe ní ke *cover* e ngahi ‘ēlia kehe. Ko u tui ko e ngaahi ‘ēlia ‘e 5 ‘oku fai ai e ako ‘i he Fokololo ‘o e Haú mo e ngaahi ako pehē ke nau a’u mai ke nau kau ‘i he polokalama ko eni. ‘Oku kau ai pea mo e polokalama ‘i he ‘Ahopaniloló pea mo e *TTI* ko e *age care* pea mo e teuteu ki he ‘ēlia ko eni ‘o e *hospitality*. Kapau ‘e fakalahi e polokalama ko eni ko u tui ko e vaha’a taimi ‘oku fiema’ú ki ha ta’u ‘e 1 pe ta’u ‘e 2 ko e *work experience* pea nau lava ‘o kau atu ki ha ngaahi polokalama ko eni ‘o e ma’u ngāue ki tu’apule’angá.

Fokotu’u ‘Eua 11 ke fakafatongia’aki kau taki lotu hono faitokonia palopalema fakafāmilī hoko he folau toli

Ko hono uá Sea ‘i he peesi 289 ‘oku ‘i ai e fakatalanoa ai ki he Tesi ko eni ‘a e Kau Taki Lotú. ‘I he’eku lau e palani ‘oku hā mai ‘oku hangehangē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau fatongia ke nau kaunga ki he palopalema ko eni ‘oku tau fanongo ki ai ‘i he Tō Folofolá. Kuo uesia e ngaahi fāmilī lahi koe’uhí ko e mama’o atu ‘a e husepanití pe ko e uaifi ‘i he polokalama toli pea hoko ai ‘a e palopalema. Ka ko u tui ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ia heni ‘o e Tesi ko eni pea mo e kau Taki Lotú ke nau a’u atu ki he ngaahi feitu’u ko ē ‘oku hoko ai e palopalemá. ‘I kai ngata pe ‘i he ngaahi ngoue’angá ‘i tu’apule’anga ka nau toe a’u atu ki he ngaahi fāmilī ‘i Tongá ni ‘oku uesiá ‘o fai ha talatalaifale.

‘Oku ou mahino’i ‘oku lolotonga fengāue’aki ‘a e potungāue ko eni pea mo e ‘Apiako ‘Ahopaniloló ‘i he polokalama ko e *counselling*. ‘Oku ou tui ‘oku a’u ‘o lēvolo 5, ko u tui ko e polokalama mahu’inga eni ke fakahoko ki ha taha pe te ne fai ha fale’i ki ha fa’ahinga ‘okú ne tokanga’i. Pea ko u tui ‘e hoko eni ‘i he kaha’ú ‘i he talatalanoa ‘a e potungāue ko eni pea mo e ‘Apiako ‘Ahopaniloló pea mo ‘enau va’a ngāue ko eni ki he fale’i pe ko e *counselling* ke fakahoko.

Fokotu’u ‘Eua 11 ke fakaivia sekitoa ngoue founa ia malava tokoni he lahi folau toli ki muli & ke filifili lelei kau ō he toli

Sea ko u fie hoko ki he palopalema ko eni ‘oku lolotonga tofanga ai ‘a e polokalama toli pea mo e mahino mai ‘oku ‘i ai ‘a e hoha’a tautautefito ki he ‘Ene ‘Afió. Ka ko u tui ko e hoha’a tatau pe ia ‘oku fai ‘e he Potungāue Ngoué ki he kamata ke uesia ‘a e ngoué ‘i he mama’o atu ‘a e konga ‘o kinautolu na’e tonu ke nau fai ‘a e ngoué ‘o ō he polokalama toli. Ko hono faito’ó ‘ona kuo ‘osi fai e fakamalanga ki ai ki he polokalama ko eni ‘i he faka’ekonōmiká *MTED* ke nau faiangé ha ngāue kiate kinautolu ‘oku nau kei nofo ‘i Tongá ni ‘o ngoué ke fai hano fakaivia kinautolu ‘aki ‘a e misini pea mo e me’angāue.

‘Oku ‘i ai pea mo e hoha’a foki Sea ki he malu mo e hao ‘etau kau ngāue he taimi ‘oku nau ‘i he ngoue’angá ai. Kuo hā mai ‘a e fakamatala mei Nu’usila ‘oku ‘i ai e hoha’a ‘a e Komisiona ki he totonu ‘a e tangatá ki he fa’ahinga founa ‘oku fai ‘e he ngaahi kautahá ki he kau ngāue mei Tonga ní. ‘A ia na’e ‘i ai e *review* he 2022 ‘o mahino mai ‘oku ‘i ai e ngaahi palopalema ‘o hangē ko eni ‘oku fakamatala ‘e Tongatapu 2. Pea ko e ngaahi palopalema eni ‘oku fekau’aki hangatonu ia pea mo e ngaahi *conditions* ‘o e ngāue ko ē ‘oku nau ngāue aí. Pea ‘oku ‘i ai e faka’amu Sea ke fai ha sio ki ai ‘a e Pule’angá ke fakapapau’i ange ko e hā ‘ae *policy framework* ‘oku fai ai e ngāue ko eni hono ‘oatu ‘etau kau ngāue. ‘Oku ‘i ai ha malu’i ...

Taimi: 1210-1215

Taniela Fusimalohi: ... fe'unga pea mo 'enau totonu kau ai pea mo e tu'unga vāhenga 'oku

nau hanga 'o ma'u pea mo e ngaahi feitu'u 'oku nau nofo ai koe'uhi ke 'oua 'e hoko 'a e palopalema ko eni.

Ko e maumau ko ē he ngaahi fāmili 'oku mea'i pe he 'Eiki Minisitā 'osi 'oatu ki he Potungāue ko u tui ko e 2020 'a e tohi 'oku ui ko e *code of conduct* pe ko e tu'utu'uni faka'ulungaanga ki he tokotaha kotoa pe 'oku 'alu atu 'i he ngaahi polokalama pehē ni ki tu'apule'anga. Ko u tui 'oku kau heni 'a e founa ia 'e fai 'aki hono filifili mai ha kau ngāue ke nau ō atu he polokalama ko eni.

Ko u tui ko e hā pe ha polokalama ke ō ki tu'apule'anga kuo pau ke tau filifili tangata 'aki 'a e teuteu lelei. Pea 'i he tohi ko eni na'e 'osi fokotu'u ai 'a e founa ke foki ki he ngaahi kolo kenau fai mai e teuteu pea 'oku 'ikai ko e teuteu pe ha uike 'e 2 kuo pau ke lau māhina hono fakahaohaoa'i 'e he tangata ko ē 'oku 'alu he ngāue ko eni ia mei he 'olokaholo, ko e faito'o konatapu, ko e kava Tonga mo e ngaahi me'a 'oku ne 'omai 'a e 'ahi'ahi ki he tokotaha ngāue lolotonga 'i he 'ene 'i he ngoue'anga.

Pea kapau 'e fakamama'o e ngaahi me'a ko eni ko e faingamālie ko ē ke 'oua te ne hanga 'o maumau'i 'a e polokalama 'e 'i ai. Ko Tonga ni na'e 'osi kau pe he tohi ko eni ha fokotu'utu'u ke ai pe ha fa'ahinga founa fakafetu'utaki fakafou 'i he Potungāue ko eni mo e ngaahi fāmili ke 'oua uestia ke motuhia ha fetu'utaki 'a e tokotaha 'oku 'alu 'i he toli'pea mo hono fāmili ke hokohoko atu pe ia.

Sea ko e tafa'aki ko eni ki he sipoti 'oku ou tui lahi ki he me'a ko eni na'e fokotu'u 'e he fokotu'u ko ē 'aneafi ke ai ha Komiti ke nau sio ki he *levy* ko u tui ko e ngaahi poini ko ē na'e 'omai 'e he fokotu'u ko ia ko u tui ko e palani fakalukufua ia ki he sipoti. 'Oku 'i ai e ngaahi sipoti 'oku tau lelei ai ka ko e kole ki he Potungāue mu'a kapau 'oku ai ha faingamālie mou 'ave mu'a sipoti ki he levolo taupotu 'i lalo ki he ta'u 12.

Na'e 'osi kamata pe he kuohili 'a e 'ave 'a sipoti ki he levolo ko eni he ngaahi lautohi na'e fai pe fengāue'aki mo e Potungāue he 'aho ko ia ke 'atu e fakamālohi sino 'atu mo e fe'auhi 'i he ngaahi me'a pau pe ko e 'akapulu mo e netball. Ka 'oku totonu ke ngāue'aki 'a e pa'anga ko eni ki he fakalalakaka 'o hangē 'oku 'etau fanongo ki ai ke 'ave 'o fakafoki e fakalalakaka ki he ngaahi vāhenga ke faimai mei ai 'aki 'a e ngaahi me'a ngāue pea mo e ngaahi mala'e 'oku lelei ange kae lava 'etau sipoti ma ha ngaahi mala'e 'oku lelei ange kae lava 'etau sipoti 'o tahataha hake ki 'olunga.

Mahu'inga pe kiate au ia 'a e 'ave 'a e kau folau koe'uhi ko e kau Fakafofonga hotau fonua he ngaahi sipoti lalahi mo tu'uaki fakatakimamata atu ai 'a hotau fonua ka 'oku toe mahu'inga pe he 'oku 'i ai e ngaahi talēniti ia 'oku kei tanu 'i he ngaahi feitu'u lahi koe'uhi ko e 'ikai ke fakahoko lelei ha polokalama ke fakalalakaka. 'Oku ou poupuu atu au ki he fakakaukau ke tau kamata 'aki 'a Tongatapu 1 koe'uhi ko u ne manga atu ia he 'i he maile 'e taha kimu'a 'i he fakalalakaka sipoti.

Tau kamata ai he koe'uhi 'oku 'i ai e ngaahi vāhenga 'oku *pick* mei ai pea tau nofo ki he sipoti 'e 5 'oku tau sai taha ai. 'Akapulu, 'akapulu liiki, fuhu, netipolo pea mo e kilikiti pea tau toki hoko atu ki he sipoti 'oku toe koe'uhi ko e ma'u'anga mo'ui ia he 'aho ni 'oku 'osi fakapapau'i pe ia 'i he ngaahi polokalama 'oku fokotu'utu'u 'i ai e tokolahi nau fakafoki mai 'a e lauimiliona.

'Eiki Palēmia: 'Io 'oku kei lele pe kilikiti Sea ko u ki'i fehu'i pe kei lele pe kilikiti 'oku ke kei sea koā pe ko e tama kehe ia 'oku sea

Taniela Fusimalohi: Ko ia te u toki vakai'i 'anai pe ko u kei sea ka 'ikai pea te u mālōlō fakahau ā 'e Minisitā mei he kilikiti manatu'i pe 'oku ai hoku lekooti ko e metali fakamuimui taha 'a Tonga ni he 2019, 15 ko e metali polonise. Ko e taimi ia na'a ku Palesiteni ai ko e hā e me'a na'e hoko 'i Tonga 'ikai ke u kau ai. Ka u faka'osi 'aki e fo'i me'a ko eni Sea.

Ki he kakai fefine pea mo e to'utupu 'oku lolotonga 'i ai 'a e mata mo'ui mai 'a e ngāue 'a e kakai fefine 'i he fakatupunga he Potungāue ko eni pea mo e Potungāue ko ē 'a e langa faka'ekonōmika pea ko u tui pe 'oku totonu ke toe 'ai ke mahino ange ki he kakai fefine 'a e me'a ko ē 'oku ala ma'u 'oku kau ai pea mo e Potungāue Falepa'anga hono 'omai 'a e pa'anga fakavāhenga.

Pea ko u tui ko e Potungāue ko eni tonu pe ke ne tala mahino ki he ngaahi vāhenga ko e hā e tokoni 'oku ne alafai ki he kakai fefine 'i he 'elia ko eni ko e ngaohi koloa. Ko e 'oku ne 'osi talamai 'e ia 'a e fakamo'oni pau 'o ne pehē 'oku ne 'oange 'a e 300000 ke o 'aki 'e he kakai fefine ki he faka'ali'ali pea na'e foki mai na'e 1 miliona. Ka ko u tui Sea ko e me'a ke teke ke lahi ange 'a e ngāue 'a e kakai fefine.

Ko e faka'osi Sea 'i he tafa'aki ko eni 'o e to'utupu, tafa'aki ko eni 'o e to'utupu Sea, 'oku 'i ai foki 'a e *national youth policy* pea 'oku 'i ai e me'a 'e 2 'oku ou fieto'o mai ko e ngāue pe ko e *employment* pea mo e taha ko e tafa'aki ko e ki he'enau mo'ui lelei ke 'oua tenau ala ki he ki he faito'o konatapu. 'Oku talamai 'e he *youth policy* 'ikai ke ma'u ha setisitika ia ki he kau uesia ko eni he to'utupu. Ka ko e to'utupu 'oku ta'u 15 ki he ta'u 34, 'ikai ke ma'u ha setisitika ia ke fakamo'oni'i pe 'oku toko fiha ka ke fai pe mu'a ha ngāue ki ai he ko eni 'oku 'osi ai e pa'anga pea 'oku 'osi 'i ai pe 'a e founga ngāue. Ke tau ki'i tokanga ange ki he vaha'a ta'u ko eni ko nautolu ia te nau 'alu 'o fai e ngāue ko eni.

Fokotu'u 'Eua 11 ke fai ha tokanga mavahe ki he palopalema lahi ta'ema'ungāue he fonua

Ko hono faka'osi 'e Sea 'i he tafa'aki ko eni ko e ma'u ngāue he 'oku ai e peseti lahi 'oku 'ikai ke nau 'i he ako'anga. 'Oku ou tui ko e peseta 'e 40 tupu 'o e kakai fefine mo e peseti 'e 30 tupu 'o e kakai tangata 'oku 'ikai ke nau ako pea 'ikai ke nau ngāue. Kae fai ange ha tokanga mavahe ki he ngaahi polokalama ngāue ko eni 'a e Pule'anga. Ke fakapapau'i pe 'oku tau malu 'oku ou fakamālō ki he *ministry* ko eni ko e fu'u neti ia ko ē 'oku ne tali ha kau tō mei he ngaahi me'a ko ē 'oku tau lava 'o fai ka 'oku 'i ai e fa'ahinga ...

<007>

Taimi: 1215-1220

Taniela Fusimalohi: ... ‘oku nau laveangofua koe’uhi ko e tu’utu’uni mo e fakakakato e ngaahi fatongia kehe. Ko u tui Sea ko e me’a pē ia ko u fie ‘oatu.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu Fakafofonga. Tongatapu 7

Hoha’a Tongatapu 7 ki he makatu’unga e ‘Esitimeti e Potungāue MIA kau ai langa fale fo’ou 2 miliona

Paula Piveni Piukala: Sea, tapu ki he Sea mo e Hou’eiki Mēmipa. Ko u tui kuo ‘osi ‘oatu ‘e he kau tangata ni ‘a e ngaahi ‘isiu ke fai ki ai e tokanga. Sea ka ‘oku ‘i ai pē me’a ‘oku taalafili ai ‘a e motu’a ni pea ko u fie taki pē ‘a e tokanga ki he peesi 293 ‘e Kalake pea ‘oku mahu’inga ‘a e ui ‘oku ‘omai kia kitautolu ke sivilisi’i ‘a e fehū’aki holo ‘a e silini pe ‘oku fakapotopoto mo fakatatau ki he laó. Sea ‘oku ou fie ‘eke ki he Minisitā *as to why* ‘a e makatu’unga ‘o e ‘Esitimeti ko ē ta’u lolotonga Sea, na’e 6.4 miliona. Ka ko e ‘asi mai ko ē *revise* te nau fakamoleki pē 2.9. Ko e me’a ko ē ‘oku ‘ikai ke, ‘oku mahu’inga mālie kiate aú ‘e Sea, he ko e 6 miliona ‘oku fokotu’u mai hē ko e tokoni ko ē ki he kau toulekeleká. Pe ‘oku, he ko ‘eku anga ‘eku ma’ú Sea ‘oku lolotonga vahe pē toulekeleká. ‘Oku ou fakakaukau ko e tokoni ē. Ko e *initiative* fo’ou ‘oku ‘omai he Pule’anga he ta’u fakapa’anga fo’ou ko e \$10 pe ko e peseti ‘e 10, ka ko e \$10. Kapau ‘oku 70 ‘e ‘alu hake ‘o 80 pea kapau ‘oku 80 ‘e ‘alu hake ‘o 90, kapau ‘oku 100 ‘alu hake ‘o 110. Ka ko ‘eku hoha’a au pe ko e hā e makatu’unga ‘a e fu’u si’isi’i pehē ‘a e me’a ‘oku lava ‘e he *machinery* ko eni he *institution* ko eni ‘o ngāue’i. Taimi tatau pē ‘oku nau fokotu’u mai ke hiki ‘a e *social protection* ki he 13 miliona.

Ko e ‘uhinga ‘eku fakalavé Sea he ‘oku ou fakatokanga’i hifo ‘a e tu’unga vāhengá, ‘ikai toe ‘i ai ha kau ngāue fo’ou ia. ‘Ikai ke toe ‘i ai ha fakavia ia ‘o e fu’u fo’i *institution* ko eni ke ne lava ‘o *function* ke ne ngāue’i hono *disburse* ‘a e 13 milioná. Ka ‘oku ou fie kole ki he Minisitā pea ko e, ke ne tali mai angé ka u toki hoko atu. Hangē ko e fale langa fo’ou 1.5 miliona na’e ‘osi ‘ohake pē ‘anenai. Ko e toki kamata eni ‘a e langa fale ‘i he *social protection*.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea. Ko e fehu’i foki ‘oku ‘omai ‘e he Tongatapu 7 ‘oku fekau’aki mo e tu’unga ko ē pa’angá. Ka ko e fehikitaki holo pē eni ia ‘i loto fekau’aki pea mo e pa’anga ko eni ko ē ke fai ‘aki ko ē langá ‘i he tu’unga ko ē ‘o e lolotonga. ‘O hangē pē ko eni ko ē ‘oku ke me’a mai ki ai ko e tu’unga ko eni ko ē ‘oku, ko e me’a’ofa ki he langá pea mo e ngaahi ngāue ‘oku hā atu ko eni ko ē ‘i he 2 milioná pea mo e hiki ko ē ki he 13.

Ko e ko hono fakalukufuá pe ia ‘i he taimi ní. ‘Oku te’eki ai ke mahino mai ‘a e tu’unga ko eni ka ko e pa’anga ia. Pa’anga ngāue ia ‘oku tuku mai ke fai ki ai ‘a e ngāue ko ē ‘a e potungāue kae ‘uma’ā foki ‘a e fai ‘aki ko ē ‘o e langá, ke fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ko eni ko ē ki he kau toulekeleká ‘e Sea. Ko e me’a ko ē ‘oku me’a mai ki ai ‘a e Fakafofonga ke u fakapapau’i ange he taimi ní, ko e tu’unga faka’atita pē foki ia ‘oku ‘omai ki he ngaahi tu’unga ko eni ko ē pa’angá. Ka ‘oku ‘i loto pē ‘a hono ngāue’aki mo fakalao pē ‘i he tu’unga ko eni ko ē ‘oku ‘i ai. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sai pē Sea. Ko e mahu’inga foki ‘a e fakamatala ‘oku ‘omai ke tau fakakaukau’i ai ‘a e Patiseti ke ‘omai ke tonu. Sea ko u fie taki e tokanga ki he vouti ‘o e ki’i polokalama ‘uluaki ko eni, *social protections*. Ko e ta’u kuo ‘osi na’a nau talamai te nau langa, na’a nau hanga ‘o *allocate* ai ‘a e 2 miliona ko e langa fale fo’ou. Ko e ta’u ni toe *allocate* mai e 1.5 miliona ko e langa fale fo’ou. Ko ‘eku fehu’i, na’e langa ha fale fo’ou he ta’u fakapa’anga lolotonga? Pe ko e toe ‘ai eni ke toe langa ha fale fo’ou he ta’u fakapa’anga ke hokó?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō 'e Sea. Na'e te'eki ai ke fai ha langa ia 'i he ta'u fakapa'anga motu'á. Ko e pa'anga ko eni ko ē 'oku *carried forward* maí ki he ta'u fakapa'anga ...

<001>

Taimi: 1220-1225

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... pa'anga ko eni teuteu pē ia ke fai 'aki 'a e langa ka ko e pa'anga tatau pē ia na'e te'eki ai ke fai ha langa ia 'i he ta'u faka-pa'anga motu'a, mālō

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku ou kole fakamolemole pē ki he kau Mēmipa he 'oku ou 'ilo 'oku nau fehi'anequina'i 'a e motu'a ni, hono fehu'ia'i 'a e anga 'enau fakahoko fatongia, pea kia au 'oku 'ohake pē 'e au ia Sea.

Vaea Taione: Fakatonutonu atu Sea, 'oku 'ikai ke 'i ai ha fehi'anequina'i ia 'o Tongatapu 7 mālō.

Sea Kōmiti Kakato: 'ikai ko 'ene fakatonutonu pē, ke ke fakamolemole 'a e Feitu'u na 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē ia mei he Tongatapu 8.

Paula Piveni Piukala: 'Io mālō Sea. Ko e 'uhinga foki 'eku 'ohake 'Eiki Minisitā he ko e Patiseti ko ē 'o e ta'u kuo 'osí na'a mou *allocate* ai 'a e 4 miliona, 4 miliona ki he ...

'Eiki Palēmia: Sea ko 'eku kole pē 'aku ia he na'e 'osi fehu'i 'a e motu'a ni ko e 'uhingá he na'e 'ikai ke fai 'a e langa pea 'oku hoko atu, pea ko 'eku kole fakamolemole pē 'aku Fakafofonga, ko e 'ai pē ke ki'i fanongo pē ki he Sea, Sea 'oku tau kei nofo 'i he miniti 'e 10 pē 'oku tau taki houa 'e 1, pea kapau 'oku toe 'a e potungāue ko eni 'e 10 ko eni, pea liunga 'aki ia 'a e houa 'e 1, ko e houa ia 'e 10 ko 'etau talanoa ia ki he fo'i 'aho ia 'e 5 kakato ia mo *e overtime*.

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'eku fie fakama'ala'ala pē ...

'Eiki Palēmia: Ko 'eku kole atu pē ke tau fokifoki mai.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io, 'Eiki Palēmia mo'oni 'a e Feitu'u na, ka koe'uhi ko e miniti 'e 10 'a e kau Fakafofonga ko ia eni, ko moutolu pē kau Fakafofonga ka tau pāloti.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku te'eki ai ke kakato 'a e me'a 'oku ou fie lave ki ai he ko hono 'uhinga ...

Sea Kōmiti Kakato: Tui kote. Tau liliu 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea 'o me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki hono me'a 'anga)

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau toloi ai pē ki he 2.

(Toloi 'a e Fale Alea ki he 2 efiafi)

Taimi: 1420-1425

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki hoko atu ai pe ‘etau ngāue liliu ‘a e Fale Alea ‘o Komiti Kakato.

(Liliu ‘o Komiti Kakato pea me’a mai e Sea ‘o e Komiti Kakato ki hono me’a’anga)

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie ‘a e Hou’eiki, ‘ikai ke tau toe fakalōloa mou ‘osi mea’i pe pea ‘oku mea’i he kakai ‘o e fonua lolotonga lele ‘a e Patiseti he taimi ni pa’anga ‘e 800 miliona. Hou’eiki ‘oku fakamālō atu pe ki he kau Mēmipa. ‘Oku ‘i ai pe ngaahi me’a ‘oku ou ‘osi fakatokanga’i pe nouti heni pea ko e fakahoko atu pe ke mou mea’i ‘etau ngāue ‘ikai ko e ‘osi eni ia ‘a e Patiseti.’Oku ‘i ai pe mo e toe faingamālie ke ..tu’utu’uni kaikehe ko u ‘oatu pe ‘a e ngaahi kaikehe ko u ‘oatupe ‘a e ngaahi me’angāue ko ia ka tau foki atu mu’a ki he’etau ngāue. Tongatapu 7 ko ‘ene lava pe eni ‘oku tau pālōti mālō me’a mai.

Fehu’ia lahi e pa’anga he Patiseti ki he vahe kau toulekeleka

Paula Piveni Piukala: Tapu ki he Sea tapu ki he Hou’eiki Mēmipa. Ko e ‘isiu pe ia na’e fifili ki ai ‘a e motu’a ni na’e fiema’u ‘a e fakama’ala’ala mei he Minisitā peesi *reasons* ko e fo’i 4 miliona ko ē ko ē na’e tokoni ki he kau toulekeleka he ta’u kuo ‘osi ‘oku ‘asi mai ia ko e 2.9 pe eni ia ‘i he fo’i Patiseti ko ia, ke ki’i fakama’ala’ala mai ko e fiha ‘a e silini na’e lava ‘o vahe ki he kau toulekeleka. ‘Oku ‘uhinga ai e holo ‘o fu’u si’isi’i ai ‘a e fo’i polokalama ‘a e Patiseti ko eni. Ko e ‘uhinga he ko u sio hifo Sea ‘oku toe *allocate* e 6 miliona.

Ko e fakakaukau eni Sea ‘oku pehē ni, kapau ko ‘etau me’angāue ke ne uta ha pasese ‘e toko 30 pea tau iku fakahifo ha toko 20 ko e ‘uhinga ‘oku fu’u lahi e uta. Pea toe talamai ia he ta’u ni fakaheka’i mai toko 130 lolotonga ko ia ‘oku te’eki toe fakalahi e me’alele ia. ‘Oku ki’i fifili faka-fakakaukau ia kia au ‘oku ‘ikai ha toe kau ngāue fo’ou ‘ikai ha toe me’angāue fo’ou. Ka ‘oku hikihiki tō e Patiseti ia. Ka ko e anga ko ē ‘enau faka, ko e me’alele ko ia na’e ‘asi mai he Patiseti ‘oku ‘ikai fe’unga e me’alele ia ke ne uta e 6 miliona, fakahifo e 4 miliona ia. Ka ko eni ia ‘oku toe talamai toe fakaheka mai ‘a e 13 miliona he me’alele tatau pe ‘uhinga ke ki’i fakama’ala’ala mai e Minisitā hangē ko ‘eku lave ko ē kimu’a. Ko e polokalama ko eni ‘oku ‘asi mai ko e *new building* 1.5 miliona. ‘I he Patiseti e ta’u kuo ‘osí na’e ‘asi pe ai ‘a e fo’i fakalea ko eni Sea *new building* 2 miliona. ‘A ia na’e *new building* he ta’u kuo ‘osi *new building* he ta’u ni pea toe lahi ange utá ‘oku ‘asi mai e *revise* e Patiseti ia ‘oku fakasi’isi’i ‘e nautolu e uta e me’alele. Ko e ‘ai pe ke ki’i fakama’ala’ala mai ke makatu’unga ai ‘etau faitu’utu’uni Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Tali Pule’anga fekau’aki mo e polokalama tokoni vahe kau toulekeleka

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko e fehu’i foki ‘oku ‘omai mei Tongatapu 7 fekau’aki pea mo e *recurrent* pea mo e *development* ...

Taimi: 1425-1430

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Ko e *recurrent* foki ia 'iate kitautolu ko e *development* ko e pa'anga hū maí ia pa'anga ia mei tu'a. Pea ko e pa'anga ia 'oku tokonia mai mei he Pangikē 'a Māmani. Pea 'i he 'ene tu'u ko ia he lolotonga ni, na'e 'i ai e ngaahi me'a ia na'a nau tokanga nautolu ke fakalelei'i ai. Ke fakalelei'i 'a hono langá mo e aleapau 'oku 'i ai 'a e ki'i fetō'aki ko ení ka 'oku te'eki ai ke 'osi 'a e ngaahi fakakaukau ko ia. Ko hono 'uhingá 'oku 'asi ai 'a e ngaahi fetō'aki ko ení ka ko e pa'anga ia 'oku 'i loto pē ia ai. Pea fai e taliui ia 'i he tafa'aki ko eni ki he Pangikē lahi ko ē ko ē 'a Māmani ki ai. Ko kinautolu 'oku ō mai ke fai 'a e langa ko ení. Pea 'oku ai 'enau tefito'i kaveinga 'anautolu 'i he ngaahi aleapau ko eni, ki he ngaahi ngāue ko ia.

Pea 'i he 'ene pehē 'oku 'asi atu ai na'e 'i ai 'a e langa fo'ou he ta'u kuo 'osi pea 'oku toe 'i ai mo e langa fo'ou he ta'u ni. Ko 'ene toki lava eni ke fakahoko ke fai ai 'a e ngaahi fakakaukau ko eni. Pea ko e sino'i pa'anga ia 'oku nau hanga 'e nautolu 'o fakalahi mai ka 'oku te'eki ai ke fakapapau'i mai ki he tu'unga ko eni ko ē hono fakamolé he ko kinautolu pē 'oku nau loto ke fai'aki 'a e ngaahi aleapau ko eni. Ko e tokoni pē ia ki he fehu'i ko ia ko ē 'a Tongatapu 7.

He ko e 'uhinga ko e polokalama fo'ou foki eni ki he tokangaekina ko ia pea mo e malu'i 'a e kakai faingatā'ia mo e tu'u laveangofua. Na'e 'ikai foki ke 'i ai ha tafa'aki pehē ia 'ia kitautolu. Pea na'a tau masiva 'aupito ai ka 'oku hanga 'e he tu'unga fakamāmani lahi 'o 'omai kia kitautolu ha faingamālie ko eni mo e ngaahi faka'amu ko eni ke fai'aki hono teuteu'i kae 'uma'ā 'a e langa 'a e ngaahi feitu'u ke tokonia 'a e kakai ko ení, ke 'oua 'e fa'a li'ekina kinautolu kae pehē foki ki he taimi 'oku fai ai hono tauhi.

Te u fakatātā pē 'e au Sea, ko hai 'a e tokoni ofi ki he kakai ko eni. Tokoni ofi 'aupito 'a e siasi kae tautautefito kia kinautolu he Siasi Katolika 'e he kau taaupo'ou nau pāte'i 'aupito hono tokanga'i 'a e kakai toulekeleka kakai faingata'ia he ko e tokolahi 'ia kinautolu na'e teuteu'i heni ke nau tokanga'i 'a e kakai ko ení. Pea 'oku hā pē ia ai 'oku 'osi fai hono fakapā kia kinautolu 'a e tu'u 'a e ngaahi 'u 'api ko eni. Te nau kau mo kinautolu hono teuteu'i mo hono ako'i 'a e kakai kae 'uma'ā 'a e ngaahi 'api pehē ki he fānau ki hono tokanga'i ko ia honau kau faingata'ia kae 'uma'a foki 'a e kakai 'oku laveangofua 'i hono tauhi kae 'uma'ā foki hono teuteu'i kinautolu 'e lava fai ia 'i he ngaahi 'api ko ení. Ko e tokoní ia Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ki'i tokoni atu pē tānaki atu pē ki he me'a 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā fekau'aki pea mo e fehu'i ko eni 'oku 'omai pea meia Tongatapu 7. Fekau'aki mo e langa fo'ou ko ia na'e fai mai e fokotu'utu'u ko eni na'e fai e palani mai mei he ta'u kuo 'osi, na'e pēhe 'e lava 'o lele 'a e ngāue ko ia ko hono langa e ngaahi fale na'e me'a atu ki ai 'a e Fakafofonga 'a e 'Eiki Minisitā. Ka na'e lele mai ko ia he ta'u ni na'e 'i ai e ngaahi me'a na'e fai pē ki'i fetali'aki ai hangē ko e kelekele mo e ngaahi ngāue kehe pē ke fakalelei'i. Ko hono 'uhinga ia 'oku 'asi atu ai ko ē 'oku 0 'a e ta'u ni. Ko hono 'uhinga 'ona ia he 'oku te'eki ai ke kamata e langá ia he ta'u ni.

Ka ko hono fakahoko ko ē hono toe fakakakato e ngāue he ko e ngāue mo e pangikē 'e kamata 'a e ngāue ia ko ia he 24/25 kau ai mo e kelekele hono ma'u mo hono fakapapau'i. Pea lele ai

pē ‘a e ngāue ‘oku toe hoko atu ia ki he ‘oku ai leva e konga ia ai ki e ta’u fakapa’anga hokó ka ‘oku kamata atus pē he 24/25 ko e ‘uhinga ia e kelekele ko eni.

Ko e tafa’aki ko eni ko ē ki ‘olunga na’e ‘i ai foki e polokalama na’e ‘i he Potungāue ia ko e *SET* ko e polokalama na’e fengāue’aki ai mo e Potungāue Ako. Pea ko e konga ia ko ia oku fakahoko ia ko ē ‘a eni ‘oku ‘i ai ‘a e 4 miliona. Ko e konga ko ia ‘oku foaki he ta’u ni ko e 2.3 miliona. Ko e konga lahi e hiki ia ko ē ki he 10 meimei a’u ia ki he 8 miliona tupu. Ko e pa’anga ko e me’a na’e tuku e vouti ia ko ē ko ē ‘a e kau faingatā’ia ia ‘i Falepa’anga na’e tuku ia he vouti ‘a e Falepa’anga ka na’e kau ia he *GDF*. ‘Oku mau fakakaukau foki ki he taimi ‘e vahe ai e patiseti ‘ave pē ki he Potungāue ko ia ‘oku nau tokanga’i ke nau tokanga’i ‘e nautolu. Ko e ngāue ia na’e fai pē ia ‘e he Potungāue ‘a e ‘Eiki Minisitā hono tokanga’i...

<004>

Taimi: 1430-1435

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... kau vaivai ‘ai mai ‘enau ki’i hingoa mo e ngaahi me’a pehē kae tuku e vouti ia mei ‘i he Fale Pa’anga mei he *GDF* ‘o toki fai mei ai e totongí. Ko hono ‘uhinga ia ko ē ko ē ‘oku mau pehē fakafoki mai pē ia ki he Potungāue *MIA* to’o ia mei he *details* ‘a Falepa’anga ‘o ‘omai ia ‘o tuku mai ia ki he Potungāue Fakalotofonua. Nau tokanga’i ai pē ‘e nautolu mo nau hanga ‘o ‘oange ‘a e ‘ū, ‘ū vausia ke totongi mau toki totongi pē mei Fale Pa’anga Sea. Mahalo ko e ki’i tokoni atu pē he fakama’ala’ala mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea ko e makatu’unga foki ia ko ē ko ē ‘eku fakataukave kimu’a atu ‘a e mahu’inga ko ē ke ke *strengthens* ‘a e *institutions* ke nau lava ‘o *disburse* fakalelei ‘a e silini ko ení. Ko e ‘asi ko ē ko ē he patiseti ta’u kuo ‘osi 4 miliona ‘e ‘ave ki he ko e *grant* ko ē ‘a ē ko ē ko ē *vulnerability* eni. Ka ko hono ‘uhinga nau hanga ‘o, pē ‘oku anga fēfē leva e fakakaukau. Sai ka ko ē ‘oku ‘osi ‘omai ‘e he ‘e he Minisitā ‘ene tali neongo ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga lelei ka au hono toe load mai e fo’i 8 miliona. Kapau te mou fakatokanga’i ‘oku ‘i ai e *grant* ko e *vulnerability* ko e 2.6 miliona. ‘I ai mo e *welfare, social welfare scheme* ko e 6.8 miliona. Ka ko e *revise* ko ena ko ē ko ē ‘oku ‘omai ko ena ‘i he ‘enau *disburse* e 4 miliona he ta’u kuo ‘osi ko e 2.9 pē. Kai kehe te u hiki mai au mei ai Sea koloa pē ke u ‘ohake ‘a e mahu’inga ke fakatokanga’i ‘a e anga e nofo ‘a e fakanofonofa e ngaahi puha pa’anga ko eni Sea.

Ko e ko e polokalama ko ē ko ē fika fika 6 polokalama ‘uluaki. ‘Oku ai e langa fo’ou ai ko e 300000. Ko e *youth development* ‘i he ‘ene ‘asi mai ko ē ko ē ‘i he, ‘i he patiseti ko ē ta’u ni toe ‘asi e 1.2 miliona ia ko e langa fo’ou mo ia. ‘Oku ‘oku faingata’a. Kai kehe Sea ko e poini ‘oku ou hanga ‘ohake heni ke fakatokanga’i ki he *continuous improvement* ‘a e mahu’inga ko ē ko ē ke ‘omai ‘i he ki’i *document* ko ení mahino ‘a e kehekehe ‘a e palaní ‘oku fa’a toutou ‘ohake ko ē ‘e ‘Eua 11 pea ko e *corporate plan* ka ‘oku totonu ke lava pē ‘o fe’unga ‘a e lao ko eni ‘oku fakahū mai ko eni ke tau lava ‘o faitu’utu’uni lelei he ko e anga ko ē sio ko ē ko ē hē tau pehē ko e *building* fo’ou ē, 1.2, ko ē ka na’e ‘osi ‘omai e fokotu’utu’u he ta’u kuo ‘osi ‘e langa mo e *building* na’e fe’unga mo e 300000 ko ‘eku ‘ohake pē *issue* ‘e Sea ...

Tevita Puloka: Sea ko e ko e ki’i ko ‘eku kole pē ‘a’aku ki he Fakafofonga Fika 7 ‘a e 300000 ko ena ‘oku ‘asi he fika 14?

Paula Piveni Piukala: ‘I kai 300000 ia ...

Tevita Puloka: ‘Ikai?

Paula Piveni Piukala: He ta’u kuo ‘osi ‘e Sea. Ko e patiseti ko ē ta’u lolotonga ‘oku ‘asi ai e 300000 ko ena he laine ko ē na’e na’e *declare* mai ko e langa fale fo’ou. *New building* 300000. Mahino ia ‘oku ‘ai ke langa ...

Tevita Puloka: ‘Ikai ‘io ko ‘eku sio pē ‘a’aku ia ke pehē ko e 300000 ko ena ‘i he fakaiiki ki he ngaahi tokoni hū atu. Fika 14 ‘a ia ko e ko e 300000 ko ia ‘oku ‘asi pē ia ai ko e *professional fees*. Pea toki mahino pē e 1.2 miliona ia ko ena ki he langa fale fika 20. Ka ‘oku pē ‘oku toe kehe pē 300000 kehe pē langa fale ia ko ia? Mei he 300000 ko ē?

Paula Piveni Piukala: Ko ia na’e 300000 kehe pē ia na’e ‘ai he ta’u kuo ‘osi ka ‘oku mahino na’e ‘ikai ke lava. Ko e pōini ko ē ko u ‘uhinga Sea ke ai ha lau pau ‘a e Pule’anga hā e ‘uhinga ‘oku nau langa ngāue ai kae ‘ikai ke lava. Talamai te nau langa e me’a ko ē, ‘ikai langa, langa e me’a ko ē ‘ikai langa ka ‘oku ‘ikai ke lava ‘e he ‘e he fakamatala ia ‘oku ‘omai kia kitautolu ‘one hanga ‘o ‘omai ha fa’ahinga *clarity* ke tau lava ‘o faitu’utu’uni lelei. Sai ia kau hoko atu au ‘Eiki Sea koe’uhí ko ‘etau taimi.

Hoha’a Tongatapu 7 fekau’aki mo e polokalama fika 2 ki he fakalalaka ‘a e sipoti

‘Oku ou hoha’a lahi ki he polokalama fika ua, ‘a e sipoti *sport development* ‘ai ange, ko ia fo’i polokalama ko ia, Sea mou hanga ‘o fakatokanga’i e fo’i polokalama ko eni kau eni he me’a ‘oku fakautuutu ai ‘eku faingata’a’ia ke tau tali e fu’u patiseti ko eni, he fōtunga ko eni Sea. Hala ha kau ngāue ‘e taha ka ‘oku fokotu’u ai e 12.3 miliona tokoni pa’anga ki he sipoti ka ‘oku ‘ikai ke ai ha kau ngāue ia. Kia au Sea ‘oku tu’unga fakatu’utāmaki he ‘oku ‘ikai ke ai ha fa’ahinga me’alele ia ke *disburse* ai ‘a e fa’ahinga *grant* ko ‘eni ka ‘oku tu’u pē ia ai. Ka tau tali eni Sea ‘e ‘ikai ke ai ha fa’ahinga me’a ia te tau lava ‘o puke ‘aki ...

<005>

Taimi: 1435 – 1440

Paula Piveni Piukala: ... ‘A e Minisitā pe ko e Kapinetí ke anga hono veteki e pa’anga ko ení. ‘Ikai ke ‘i ai ha palani mahino ia ka ko e ‘uhinga ‘eku fakalave ‘a e mahu’inga ko ē ke tau ‘uluaki ngāue’i ‘etau me’angāué. Fakamata e me’angāué he ‘uluaki houa ‘e 8 pea tau toki kamata ngāue leva. ‘Oku ou tu’utu’ukina au he’eku sio ki hono fa’o holo pehe’i e pa’anga lalahi pehē ka ‘oku ‘ikai ke lava ‘e he *institution* ia pe ko e *machinery* ko ení ‘o ngāue’i.

Kaikehe ko ‘eku hanga pe ‘e au Sea ‘osi mahino ia kiate au e anga ‘a e ongo e Falé ni. ‘Oku nau ongosia. Lahi e fa’ahinga ia ‘oku hoha’a a’u pe kia Tongatapu 5. Tongatapu 5 poaki mai ke ō ki he konifelenisí. Ko ‘eku fokotu’ú Sea, ko e natula pe eni ia ‘oku hokohoko he ‘ū *ministry* kotoa pe. Ka ko ‘eku fokotu’ú koe’uhi ko e ‘api’api ‘a e taimí pea kuo tau ongosia. Kapau te tau ngāue’aki e founa ko ení ‘o lele lele po’uli, lele lele pehé ni te tau fakatamulu ‘e tautolu e fatongia na’e ui mai ‘Ene ‘Afió ke tau sivi. Sivi ‘a e fehū’aki ‘a e siliní pe ‘oku ‘i he lelei ‘a e fonuá mo e kakai.

Ko u fokotu’u atu ‘a e Kupu 14 ‘o e Lao Pa’angá, ke tau tukuange ha taimi fe’unga ‘o e Patiseti ko ení. Mahino pe kiate au na’e mama’o e motu’á ni he ngaahi vouti, vouti mahu’inga pea pelepelengesi. *Public Enterprise*, mahu’inga ke fai e talanoa maama he funga tēpilé koe’uhi

ko e kaha'u e fonuá. Sea ko e fo'i *cable* ko ē mei Tongá ni ki Fisí, fe'unga e paipa ko ē ko e 'oku faka'atā

Vaea Taione: Sea ko e fehu'i pe ki he Fakafofonga, ko e 'uhingá 'oku me'a mai ia na'e mama'o ia Sea. Pea ko 'eku fehu'i pe 'aku pe ko e hā e me'a na'e, na'e folau pe na'e. Toki ha'u pe eni ia 'aku Sea he 'ahó ni. Ko e fehu'i pe ia Sea

Paula Piveni Piukala: Fo'i paipa 'e 300 te'eki ai ke ngāue'aki ia, paipa pe 'e 20 'osi fakaavá Sea, fo'i paipa pe 'e 4 'oku ngāue'aki.

'Eiki Palēmia: Ka ko e fo'i paipa 'e fiha?

Paula Piveni Piukala: Ke tau fakakaukau ke toe 'ai ha fu'u fo'i *cable*

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea

Paula Piveni Piukala: Ke pehē ko ha *cable* ke na fengāue'aki

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu

'Eiki Palēmia: Potungāue *Internal Affair* eni Fakafofonga, pau pe na'e 'ikai ke ke talangofua ki he me'á he 'ikai ke ke 'i tu'a pea 'ikai ke ke, 'ai ke tau foki mai ki he *Internal Affair*. Pea 'oku hangē ko ho me'a ko ē ki he \$12 miliona ko ē sipotí.

'Oku 'i ai e founa e Pule'angá, mahalo pe 'oku te'eki ke ke *aware* ki ai. Hangē ko ení tohi kole mai ko e *proposal* pea 'oku 'omai leva he Minisitā ki he Kapinetí pea ko e tali ko iá ko e talí ia. 'A ia 'oku 'ikai ke pehē 'oku tufa pe 'e he potungāue, *there is a process* 'oku *maintain* mai ke fai'aki e ngāue ko iá. Pea hangē ko ē ko 'eku lea kimu'a Sea ko e 'ū *federation* 'e fiema'u ia ke 'omai 'enau 'ū palani. 'Omai 'enau palani talamai ko 'emau tau *international* ē, ko 'emau *local* ē mo e me'a. Ko e pa'anga ení 'oku tokoni mai mei ai e *International Sport Agency*, pa'anga ení 'oku mau kole atu ke ma'ú, te'eki ke fakahoko e 'ū me'a ia ko iá. 'A ia ko 'eku 'uhinga pe 'aku ia ki ai Fakafofonga 'oku 'ikai ke pehē 'oku 'ave takai, 'ave noa'ia 'oku 'i ai pe founa kia nautolu ko ē 'oku ngāue fakapule'anga, nau 'osi mahino'i pe founa ko ení, mālō.

Paula Piveni Piukala: Mahino lelei pe ia ka au Sea ko ha silini lahi pehē 'oku 'ave ki he *discretion* 'a e kau faitu'utu'uní 'ikai ko ha fakapotopoto ia. Fakataua ki he fakakaukau 'a e motu'á ni 'oku 'iki ke fakapotopoto ia. Ko e me'a ko ení Sea kapau na'a nau mahu'inga'ia he lelei e fonuá.

'Eiki Palēmia: 'Ai ko e fehu'i ...

Paula Piveni Piukala: Na'a nau fa'u mai ha lao

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e 'uhingá pe ko 'ene lahi ...

Paula Piveni Piukala: Hono *disburse* e silini ko ení

‘Eiki Palēmia: Pea ta’efakapotopoto ‘oku ‘ikai ke ke toka’i ‘e koe ‘a e founa ngāue fakalaó. ‘A ia ‘oku fakalao ia ‘e ni’ihi ‘oku sai pe ki he Feitu’u na pea ‘oku ‘i ai e fakalao ia ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke sai ia he ko e ‘uhingá he ‘oku ‘ikai ke tatau ia mo e ‘asenita ‘okú ke teké.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ‘ikai ke u fiema’u ‘e au ha fakatonuhia méi he Palēmiá he kuó ne ‘osi ‘omai ‘e ia ‘ene ngāué. Ko e me’a ia ‘a e motu’á ni fakatatau ki he Tō Folofolá ke u hanga ‘o sivisivi’i ki he lelei eni ‘a e fonuá

‘Eiki Palēmia: ‘Ai pe mu’a ha fakakaukau ia ‘a Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Pea fai fakatatau ki he Laó

‘Eiki Palēmia: ‘Ai pe ‘o talamai ko e me’a eni ‘oku tu’u’aki ‘e Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Sea hanga ‘o fakatokanga’i hifo e kōlomu fika 3 Sea, ‘esitimeti liliú 3.2 miliona. Ko e ‘esitimeti kamata *original* 1.6 miliona, ko e kātoa e fo’i polokalama ko ení Sea ‘oku 2 pe *sub-program* he polokalama ko ení. Polokalama hokó, ‘alu hake ange ki he fo’i polokalama hokó. *Sub-program* 2 ko e *institution of sport*, 100000 pe ia. Foki ange ki he me’a ko ē na’á ku lave atu ki aí. ‘Ova’aki e polokalama ko ení e 3 ...

<006>

Taimi: 1440-1445

Paula Piveni Piukala: ... meimei peseti ‘e 100 ‘a e ‘ova mei he 1.6 ki he 3.2 polokalama eni na’a nau ‘osi *excuse* mai he ‘aho

‘Eiki Palēmia: Na’e ‘osi ‘ikai ha *excuses* ia ka ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘e Fakafofonga na’e ‘osi fehu’i mo tali ma’u pe ‘a e ‘u me’a ko eni hangē ko e *subprogram* mo e *program*. Ka ko e me’a pe ko u kole ki ai Sea te tau toe ‘alu tautolu he ta’u ‘e 2 kuohilí pe te tau tahataha mai a he ko e ‘osi eni e miniti ‘e 15 eni tānaki ki he’ene houa taha ‘anenai. Ka ko e kole atu pe a ke tau fokifoki mai ā he ko ‘ene lau ko e ketau fuoloa mo e me’a faka-Konisitūtone, ko ia pe ‘oku ne toe to’o e taimi kapau ‘e me’a mai pe ki he me’a mahu’inga ki he fo’i miniti ‘e 10 tau vavevave pe.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga kuo ‘osi ‘osi ho’o miniti ‘e 10 fakamolemole

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku faka’osi atu ai pe ‘eni,

Sea Komiti Kakato: Pe’i me’a mai

Fokotu’u Tongatapu 7 ngāue’aki Kupu 14 Lao Pa’anga ke ‘omai māhina 3 ke hoko atu lea’i Patiseti Pule’anga

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku fokotu’u Sea tau *activate* mu’a e Kupu 14 ‘o e Lao Pa’anga. ‘Omai ha māhina ‘e 3 ke hoko atu ki ai e talanoa’i e Patiseti ko ení kapau ‘oku mou mahu’inga ‘ia he lelei ‘o e fonuá mou muimui he Lao

Sea Komiti Kakato: Sai, sai pe ko ena

Paula Piveni Piukala: Pea kapau ‘oku ‘ikai kapau ‘ikai Sea, kapau ‘ikai ko u fokotu’u atu tali faka’angataha. He ko hono ‘uhingá eni Sea. Kuo ongosia e Hou’eikí ia pea tetau fakatamulu pe tautolu mei heni ‘o a’u ki ‘apongipongi. Ka kia au ai pe faingamālie hangē ko e me’a ‘a e Feitu’u na. ‘O hangē pe ko e Fakamatala Pa’anga, *annual report*, he ‘oku ko u hanga pe ‘e au ‘o *highlight* e ‘u me’a ko eni ke fakakaukau e *continuous improvement* pea mo hono *institutionalise* ‘a e ngaahi sino ngāue ke nau hanga ‘o *manage* ‘o *disburse* e silini ‘a e fonua.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko ho ‘uhinga ke fokotu’u e fo’i sino ko e me’a angamaheni ia Fakafofonga ‘e Sea, ko e taimi ko e ‘oku ai ha *project* ‘oku ai e me’a ‘oku ui ko e *PMU* pe ko e *Project Management Unit*. ‘Oku ‘i ai hono fakafatongia’i pea ‘oku pau ke ‘atita’i mo nautolu he ko e taimi ko ē ‘oku fai ai ha ngaahi *project* pehē ni ‘oku pau ke ‘atita’i ia he tokotaha na’a ne ‘omai ‘ene sēniti ke ne ‘ilo’i

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u kole au ki he Palēmia ‘ikai fiema’u ke ne toe hanga ‘e ia ‘o fakatonuhia’i mai he ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o tukuaki’i

‘Eiki Palēmia: He ‘oku hanga ‘e koe ia ‘o tukuaki’i mai ‘oku

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole pe e Fakafofonga e pau pe ke mou feme’a’aki he koe’uhi ko e Fale Alea eni e pea ko u fakamālō atu kuo ‘osi ‘omai homou, ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Vouti ko eni fakahā loto he hiki hono nima

Dulcie Tei: Sea lava pe ke mai ha ki’i

Sea Komiti Kakato: ‘Io, me’a mai

Dulcie Tei: Miniti ‘e 5 mahino kiate au kuo tūkunga mālie ‘a e Falé ia pea mo e Vouti ko eni

Sea Komiti Kakato: Me’a mai FakafofongaTongatapu 6

Fokotu’u Tongatapu 6 ke fakakau he Patiseti kau toulekeleka ha fale tauhi vaivai

Dulcie Tei: Tapu mo e Sea kae tapu mo e Komiti Kakato he momēniti ko eni ko e ki’i taha eni ki’i Vouti na’a ku tali ki ai. Koe’uhi fakakaukau ko ē ‘a e finemotu’a ni ko e taha eni e Potungāue mahu’inga ‘aupito ‘aupito pea kapau ‘e te u fakalea pea mei he fāmili. Ko e Potungāue eni ‘oku ‘i he, ‘oku ‘i ai ‘a ‘emau tamaí pea mo ‘emau fa’ee. ‘Oku ‘i heni pea mo ‘emau fānaú pea ‘oku ‘i heni mo kimautolu ma’u fāmili. Pea ‘oku ‘i heni pea mo kimautolu ‘oku fakamamahi’i. ‘Oku ‘i heni mo kimautolu ‘oku ‘amanaki ke fānau’i mai.

Ko e Potungāue fakakoloa eni ki he Pule’anga mo e fonuá pea ko u fakamālō pe au ki he Pule’anga pea mo e ‘Eiki Minisitā ‘o e Potungāue ko eni he ngāue lelei mo e ngāue lahi ‘i he fakakaukau mo e fokotu’utu’u ngāue ke makupusi kotokotoa e fāmili.

Ko e ‘uhinga e finemotu’a ni ‘oku ‘i heni ‘a ‘emau tamaí pea mo ‘emau fa’ee he ‘oku ‘i heni ‘a e tokangaekina ‘a e kau toulekeleká.

Sea kuo maau mālie e ngaahi fika pea tuku mu’a ke u to’oto’o me’a lalahi pe au ia koe’uhí ko e anga e tui ‘a e finemotu’a ni pea ko u pou pou au ki he Patiseti ke ngāue’i ia he ta’u ‘oku tau hanga ki ai. Ko e kau toulekeleká na’e ‘i ai honau ‘aneafi. Na’a tau falala ki ai ...

Taimi: 1445-1450

Dulcie Tei: ... na'e lele atu 'a e finemotu'á ni 'o a'u ki he lotofale 'e taha 'o e fa'e kuo mole hono hoá. 'Oku 'i ai pē 'a e fānau 'oku nau movete 'i he funga 'o e fonuá 'i muli mo Tongá ni. Ka 'oku 'i ai 'a e ki'i tamasi'i ta'u 16 ko ia 'oku ne fai 'a e tauhi kuo 'osi nofo mei he akó. 'Oku 'i ai 'a e ki'i kautaha 'oku fengau'e'aki mo e potungāue ko ení 'oku ui ko e Ma'a Fafine mo e Fāmilí. 'Oku tokonia ia 'e he ngaahi kautaha, ngaahi pule'angá pea pehē pē pea 'e mu'omu'a pē ki ai 'a e potungāue ko ení 'a e 'Eiki Minisitā.

Sea 'oku ou fakamālō'ia pē au 'a e fengau'e'aki ko ení mo e kole pe ia ki he 'Eiki Minisitā ke fakamālohi'i pea mo fakapapau'i mu'a 'a e polokalama ko eni tokoni ki he ngaahi fa'e mo e ngaahi tamai kuo nau toulekeleka. Pea ko e taimi lahi 'oku 'ikai pē ke 'i ai ha taha ke tauhi pea kuo fakanofa e fānau mei he faingamālie 'o e akó ke nau nofo 'o tauhi. Koe'uhí ko e mahu'inga 'a e si'i ngaahi fa'e mo e ngaahi tamai ko ení.

'Oku ou sio pē au ki he, ko u vakai hifo pē au ki he ngaahi *Budget* 'a e Sipotí ko e 13 miliona 'a e va'a tokangaekina ko ení polokalama hono nimá, 13 miliona. Ko e ongo polokalama eni 'oku lalahi taha 'a 'ena *budget* pe ko 'ena fokotu'utu'u pa'anga ke ngāue 'i he ta'u ko ení.

Na'a ku ki'i lea pē kimu'a 'a e fiefia, fakafiefia 'a e ngaahi potungāue ka ko e Pule'anga 'o e ta'u ko eni. Ko e ngaahi potungāue pe ko e Pule'anga ngāue lahi 'aupito, 'aupito 'a e Pule'anga 'o e 'aho ko eni. Pea 'i hono tokangaekina mo hono hiki 'aki e peseti 'e 111 'o e polokalama hono nimá 'oku fakafiefia ia kiate au. Koe'uhí he 'oku 'alu 'o a'u ki he kau toulekeleka 'oku 'ikai ke fa'a tokanga'i.

'Oku fakatupu, 'oku fakalea pē 'a'aku fekau'aki mo e ngaahi polokalama ngāue he 'oku mahino kiate au 'a e ngaahi langa ko eni 'oku, 1 miliona tupú ko e fale *recreation* ma'a e kau toulekeleká. 'A ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'ūuni me'a kehekehe ke nau 'a'ahi atu ki ai. 'I ai e ki'i taimi te nau fakafiefia ai, talanoa ai, fakamālohisino ai mo e hā fua e ngaahi polokalamá.

Ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai Sea kapau 'oku 'i ai ha 1 miliona heni 'oku puli, 'ai atu hanau fale ko ha fale tauhi 'o kinautolu. He 'oku 'ikai ke tau hanga 'o fakalea pe *admit* pe fakahā 'oku tau fiema'u eni 'a e fale tauhi ko ení, ma'á e kau toulekeleka. 'Oku ongo'i 'e he ngaahi mātu'á 'oku 'ikai ke kei lava ke tauhi. Koe'uhí 'oku nau o 'o ngāue ke fai 'a e tokoni kiate kinautolú mo tauhi 'a e toenga 'o e fāmilí.

Kae kehe 'oku fakafiefia ko e anga pe ia 'a e fakalea ki ai ka 'oku ou poupuu atu ki he silini ke tokonia 'a e Va'a ko eni ki he Fāmilí pea mo e Fafiné pea mo hono ngaahi fatongia 'o ha'a fafine.

Te'eki ai ke u hoko atú 'oku ou fie, fie fakamālō'ia foki koe'uhí ko e tokoni na'e 'omai 'e he Nōpele, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Koe'uhí ko e fakalea atu 'i he ta'u kuohilí koe'uhí ko e ki'i kautaha ko eni 'e taha 'oku ne tokanga'i 'a e fakamamahí 'i 'apí 'a ia ko e *WCCC* pea ne a'u lele mai 'a 'ene tokoní 'i he 'aho ko iá.

'Oku kei fai pē 'a e fakalea neongo 'oku mahino 'oku tokonia 'aupito 'aupito eni ia 'e he ngaahi fonua mulí 'a e va'a ko ení. Ka ko u kei toe fakamanatu pē 'a e palopalemá 'atautolu. Pea

‘oku ou fiefia au koe’uhi ko e sio ki he tupu ko eni ‘i he hiki ko eni ‘i he Patiseti ‘oku mahino ‘e fai, ‘oku fai ‘a e fengaue’aki mo ia ki hono fakalahi ‘o e tokangaekina ko eni. ...

<001>

Taimi: 1450-1455

Dulcie Tei: Kae kehe kae ‘ikai ke hala, ngata pē ‘i ai ka ‘oku a’u atu foki ‘a e sio ‘i he tafa’aki ko eni ki he tokangaekina kuo fai pea mei he Taloni ki he faito’o konatapu ‘e Sea.

Poupou ke kei hokohoko atu hono fakaivia Pule’anga fakalalaka e sipoti

Ko e va’a ko eni ‘a e sipoti fakamālō’ia ‘aupito ‘e au ia ‘a Tongatapu 1, pea mo e langa lelei ‘aupito ‘a e sipoti ki he pukepuke ‘o e fānau pea ‘oku ou ma’u pē ‘e au ‘a e fe’auhi ne fai ne kau mai ki ai ‘a Tongatapu 6, ‘a e timi ‘a e fānau fefine ‘i he ‘akapulu. Pea pehē ki Liahona, pea ko e fakakaukau ia ki he Minisitā ko honau fua taimi pē ke fakahū atu ā pea mo e ‘akapulu ‘a e fānau fafine ki he ako ‘a e Pule’anga, koe’uhi na’a ‘i ai ha faingamālie ‘o hangē ko ia ko eni ‘oku tau ‘ilo’i pea ‘oku tau vakai ki ai ‘i he ngaahi fe’auhi ko eni, ‘akapulu ‘a e fānau fefine.

Ko e sipoti foki pea mo hono mahu’inga ‘ikai ke toe fu’u fiema’u ke fai ha fakama’ala’ala lelei hono fakamatala ‘e Tongatapu 1. Ka ko Sanuali pē ‘o e ta’u ni, ne fakahoko ai ‘a e fu’u fe’auhi sipoti ia ‘a Tongatapu 6, ‘i he fakakaukau pē ko ia, pea ‘oku ‘osi palani atu ‘a e Kōsilio ‘a e kakai fefine ‘e toe fakahoko pea mo ‘enau, ‘a ia na’e faka’amu ke faka-māhina ‘e 6. Ka ‘oku fakangatangata pē foki ‘a e ivi ko ia ai ‘oku toe tatali pē eni ne tokonia lelei eni ‘e he Potungāue ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o e Sipoti, ‘i hono fakaivia mai ‘a e fe’auhi sipoti ko eni, pea ‘oku ou poupou atu pē au ia ke hokohoko lelei atu ‘a e, ‘a hono langa ngāue ‘a e sipoti, kuo toe pē ha kelekele he ‘oku mau lele pē ‘o ngāue’aki pē ‘a e fale *indoor stadium* ko eni ‘a e Pule’anga, pea ‘oku lelei ia ‘oku kakato kotoa ‘a e ngaahi sipoti ia ‘a ia ko e volipolo, ko e netipolo, ko e *basketball*, ko e *table tennis*, pē ko e *ping pong*, pea ‘i ai pea mo e pikapolo, ko e ngaahi sipoti lelei kotokotoa eni. Pea ‘oku fiema’u ia ‘i he kau fakataha he ko e pikapolo foki, ‘oku tokolahi ‘aupito, pea ‘aonga lelei ‘aupito ia ki he mātu’a.

Pea ‘oku fiema’u ke tokangaekina kātoa ‘a e ngaahi sipoti ia ko eni, pea ko e anga pē ia ‘a e fakatalanoa, ki he Pule’angá pea mo e ‘aonga ‘o e ngaahi sipoti ko eni kotoakotoa pē. Ka koe’uhi pē ‘oku mahu’inga makehe pē kiate au ke u fakalave ki ai koe’uhi he ko e fānau ko ē ‘oku nau ō ko ē ‘o fakafofonga’i ‘a e fonua ‘i he *ping pong* ko e fānau Ha’alalo ia, ‘o Tongatapu 6. Pea ‘oku pehē ‘a e poupoua atu ki he ngaahi polokalamá ‘i he pehē pē foki ki he fakalea ne fekau’aki pea mo e kamata ‘o e sipoti pea mei lalo ‘i he ta’u 12, mahalo ko ‘Eua 11 ia.

Ko e mo’oni ‘oku fokotu’utu’u atu ‘a e *netball* ia ‘a e Kōmiti *Netball*, sipoti ‘a e fonua nau ō mai ‘o tokoni’i ‘a e fanga ki’i ako ko ē ‘a Tongatapu 6 ke fakalelei ‘enau fanga ki’i *training* pea pehē ‘a e fanga ki’i fe’auhi, fanga ki’i kauleka, kamata pē ai ‘a e faka-mahu’inga’i.

‘Oku pehē ‘a e mahu’inga’ia ‘a e finemotu’a ni koe’uhi ko e potungāue ko eni pea mo hono Pateseti, Minisitā, ‘oku ou poupoua atu ‘i he ngāue ‘oku fai ‘e he *CEO* pea pehē ki ho’o kau ngāue. Koe’uhi ko e *development* pē ko e fakalalaka ‘i he ngaahi tafa’aki kehekehe ko eni ‘e 6, pea mo hono mahu’inga ‘aupito ‘aupito ki he fāmili.

Sea Kōmiti Kakato: Toe ho’o miniti ‘e 2 fakamolemole.

Dulcie Tei: ‘Io. ‘oku ou fakamālō atu ’i he ngāue pea ‘oku ou pou pou atu ki he, ‘i he Potu Folofola kuo ‘omai, ‘e he potungāue ko eni, Mātiu vahe 25, veesi 14 ki he 30, sai ke me’a ki ai ‘a e Minisitā ka ‘oku toe ‘a e miniti ‘e 1. Te u lau atu ai pē ‘e au. “Ko e taha na’a ne ‘ange ki ai ‘a e talēniti ‘e 5, pea 2 ki he tokotaha, pea 1 ki he tokotaha, ‘o fakatatau ki he’enua ...

<002>

Taimi: 1455-1500

Dulcie Tei: mafai takitaha ‘ene ‘alu leva kimui, pea ‘alu ‘a ia na’a ne ma’u ‘a e talēniti ‘e nima ‘o ne ngāue’aki ia ‘o ne fakatupu’aki ha nima kehe. Pehē foki mo ia na’e ‘a’ana ‘a e ua, na’a ne ma’u mo ha ua kehe. Pea ko ia pe na’a ne ma’u ‘a e tahá na’a ne ‘alu leva ‘o keli ha luo ‘o fūfū ai e pa’anga ‘a ‘ene ‘Eiki.” Fakafeta’i Minisitā e taki fononga ‘oku mau ngāue’i pe ‘a e ngaahi taha pe ko e ua pe ko e nima ‘oku mau ma’u ‘o fakatatau ki he fakaivia ‘oku mou fai mai. He ka na’e ‘ikai kimoutolu ko e tangi kotoa pe ‘a e ngaahi mafai pea mei he ‘Eiki. Ka ‘oku mau pou pou atu ki he ngāue ‘oku ke fai pea te mau tu’u hake ‘o ngāue ‘o hangē ko ia ko hono pou pou’i ‘a Tongatapu 6 mou tu’u hake ke tau ngāue fakataha ‘o ‘ikai tali pe ki he me’a’ofa ka ta tu’u ‘o kamata ‘o hangē ko e tala ‘o e fonuá Tama Tonga Tu’u ‘o Ngāué ho Koloa ke Fakamonū ko ia pe Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou ko ia ‘oku loto ke tali.

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku vakai atu pe ‘a e fokotu’u na’e fai ‘anenai. He ko hono ‘uhingá Sea ko e mahino ko ē ki he motu’a ni ‘e anga ‘eku fakamā’opo’opo mai e tali mei he Pule’anga. Te nau toki fa’u palani mai nautolu ‘i hono, ‘oku ou mafasiá Sea he ‘oku pehē ni. Me’a na’e mahu’inga’ia ai he ki’i veesi Folofola ko ē Sea ko e olá. He na’a tau ‘osi ‘ave e nima he ta’u atú. ‘Ave ua he ta’u ko ení ‘ave e taha he ta’u. Ko e fehu’i he’eku fakakaukau Sea na’e toki ‘eke pe founa ngāue koe’uhī ko e ‘ikai ke lelei e olá.

Kapau na’e lelei e ola ia fakatatau ki he me’a ko ē na’a nau fokotu’utu’u mai he ta’u kuo ‘osi, ‘ikai ke u fehu’ia ‘e au e founa ngāue. ‘A ia ko ia ne ‘asi he ki’i fakahinohino ko ē Sea ko loto ke mou ‘ave ‘o fakahū ha pangikē, he mahino ko ē ko ē na’e ‘ave ‘o tanu e pa’anga. Ko ‘eku ‘uhinga ki he ngaahi ... ‘a ia ‘oku mahu’inga leva ‘a e fehu’ia ‘a e founa ngāue ‘oku *as to why* ke ‘ikai ke fua ai pe ola ai ‘a e talēniti na’e ‘oatú, he ko e pa’anga ena na’a tau ‘osi *allocate*.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā koā ho me’a ‘oku ke fiema’u ka tau ...

Paula Piveni Piukala: Ko e poiní Sea ‘oku ‘ikai ke tau loto ke fakalōloa hono tālanga’i ke maama e Patiseti pea tukuange ā ‘a e Patisetí. Ko e ‘uhinga ko e ‘uhinga ia ‘eku kole ko ē ke *activate* e Kupu 14 Sea, te tau tali ke ‘oua te tau fakatamulu. Na’a ku ‘osi fokotu’u atu.

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo ange, ki’i me’a hifo ki lalo. Ko e fale’i ‘a e Feitu’u na ‘a e Kupu 14 e Lao ka ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘oku ‘omai ki he Fale ni ke tau ngāue’aki pea fokotu’u mai ke pālōti’i he Fale ni pe pou pou’i pea u fokotu’u atu ke pālōti. Ko ho’o fakakaukau e Feitu’u na fekau’aki pea mo e Kupu 14 ‘oku ‘i ai ‘a e 1, 2 mo e 3 ‘ū kupu ko eni. Ka na’a ke fakamahino ki he Pule’anga ke tau ngāue’aki e fo’i kupu ko eni. Ka ‘oku ‘ikai ko ha founa ia ke ‘omai kia au ke u ‘ai ke tau pālōti’i ‘a e kupu ko ení he ‘oku ‘i ai pe lao ia. Me’a ia ‘a’au pe te ke ngāue’aki pe ‘oku ‘ikai ke ke ngāue’aki ka ‘oku ‘i ai pe laó ia.

Paula Piveni Piukala: ‘A ia he ‘oku mahino ia kia au Sea tau feinga tautolu ke fakavavevave ‘o tuli e taimí. Kae ‘ikai ke fai fakalelei.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu e Fakafofonga Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Ke anga fēfē 'etau fakavavevave ko e 'osi eni e houa 'e taha eni ho'o me'a pe. Na'a tau hū mai he 2:00 ko e 'alu hake eni ke hoko e 3:00 pea na'e kimu'a ai na'a ke haafe houa. Ko e fakavavevave kapau te tau tauhi ki he minti 'e 10. Ka ko e me'apango pe ko e angalelei 'a e Sea 'o tuku atu ke tuku e 10 ia ka ke lele koe he houa 'e taha.

Sea Komiti Kakato: Mo'oni 'aupito 'a e Palēmia 'o Tonga.

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku fie fakatonutonu pe he ma'u ko ē e Sea. Ko e 'uhinga e miniti 'e 10 ia *at one time*, te ke lava 'o tu'u 'o fakamalanga 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ko e 'osi pe ho'o miniti 'e 10 'aho ni 'oku 'ikai ke ke toe lea koe.

'Eiki Palēmia: Miniti 'e 10 pe pea ke ta'utu ki lalo toe me'a hake he miniti 'e 10 fai'aki pe ki he tu'utu'uni 'a e Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko ia ko 'eku toki tu'u fo'ou eni.

Sea Komiti Kakato: Ko u pehē Fakafofonga mo e Palēmia 'o Tonga taimi lahi ho'omou malangá lōloa ko e ofiofi pe ko ē ki heni pea u feinga leva ke tau miniti 'e 10 he ko u 'osi fakapapau'i 'e au 'oku fe'unga ia ho'o 'ū me'a kotoa na'a ke me'a mai. Ko e Feitu'u na, ki'i me'a hifo ki lalo pea mo 11. Ko u pehē ko e fo'i malanga lelei taha e 11 'anenai, 'omi kotoa pe fo'i me'a 'i loto pe he miniti 'e 7, 'ikai ke a'u 'o miniti 'e 10.

Paula Piveni Piukala: Sea 'i ho'o fakakaukau ...

<003>

Taimi: 1500-1505

Paula Piveni Piukala : 'ia 'a'au. 'Ilo'i e fakakaukau 'a'aku malanga ma'ulalo taha ia kia au 'Eiki Sea. Talu e malanga 'a 11 mo e faka'of'o'ofa, ke 'ilo'i 'ene fo'i fakavavevave ko ia 'anenai te'eki ke u sio he ..

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, Fakafofonga 'oku 'ikai ngofua he Tohi Tu'utu'uni ke ke hanga tukuhifo ha taha kau ia he lea kovi 'oku ke me'a 'aki ki he Fakafofonga 11, ko e malanga ..

Paula Piveni Piukala : Ko 'eku *response* 'aku ia foki ho'o ...

Sea Komiti Kakato : Ko e 'uhinga ko e Feitu'ú na ia ke fu'u hikisia pē ho'o me'a kotoa he Fale ni. Ka 'oku ou kole atu ki he Feitu'ú na ke ke ki'i holoholo hifo. Kapau 'oku ai ha lelei 'a ha taha tau hiki e lelei ko ia. He 'ikai ngofua ke ke hanga 'o tukuhifo pē Fakafofonga 'oku ne tokanga'i e kakai...

Paula Piveni Piukala : Sea kātaki Sea ‘oku ‘ikai ke u ‘uhinga ‘aku ke tukuhifo na’a ke hanga ‘e koe ‘o talamai ko e sai taha ia ke fakavavevave’i. Ko e anga ‘eku lau ‘aku ia ‘oku ma’ulalo ia kia au.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala : Ka ‘oku ‘ikai ko ha ‘uhinga ia ‘oku ma’ulalo ‘e 11.

Sea Komiti Kakato : Fakafofonga Tongatapu 7, Fakafofonga Tongatapu 7.

Taniela Fusimālohi : Sea ka u ki’i fakahoha'a atu pē he fo’i mōmēniti ko eni he ‘oku mahu’inga foki e me’a ko eni. Ko e ‘uhinga foki he na’e fai pē foki e kole fuoloa ia ke tuku ha taimi lahi ka ‘oku a’u ia ki he taimi ni ia ‘oku ‘ikai ke toe ngāue ‘a e fo’i me’a ia ko ia. Pea ko ‘eku malanga ko ia na’e fai ‘anenai, ko u feinga ke ‘oua te u toe nofo au ia ha fo’i poini ‘e taha..

'Eiki Palēmia : Sea ‘oku ou kole atu pē au ke kapau ko e me’a eni pea tau lelelele pē ā he pooni kae 'oua pē kuo ‘osi. He ko u, kapau ko e ‘atunga ē ia ‘osi e miniti ia ‘e 30 toe ‘ai e miniti ‘e 30.

Taniela Fusimālohi : Kau fokotu’u atu e me’a ko eni Sea koe’uhi ‘oku kei toe mei mui ‘a e ngaahi vouti ia ‘oku fiema’u pē ia ke fai ha sio ki ai. Ko e hā ‘a e taimi ko ē ‘oku ke tuku mai ke mau fai atu ai ha fakamalanga.

Sea Komiti Kakato : Fakafofonga fai mo ke malanga, ‘oua te tau toe fakatonutonu talu ē ‘etau fakatonutonu miniti ‘e 10 mei he kamata’anga e alea’i e patiseti ko eni ‘e ‘alu eni ke ‘osi ‘oku tau kei fakatonutonu pē. Malanga kae tuku kia au ke u fakafuofua’i atu. ‘Oku ‘i ai pē mo’oni ‘a e 'Eiki Palēmia ‘oku ‘i ai ho’omou mo’oni ka ‘oku lahi e taimi ‘oku ou ‘oatu ke mou malanga ai.

Taniela Fusimālohi : Ka ko e fokotu’u atu eni. Tau to’o mai ‘a e Potungāue Toutai fakataha mo e Ngoue tau talanoa’i fakataha ia he ‘oku na fekau’aki, pea ka hili ia pea tau hiki ki he ongo vouti ...

Sea Komiti Kakato : Fakafofonga ‘oku ou kole atu ke ke malanga ka tau hoko atu. ‘Oua te ke fokotu’utu’u ‘etau ‘asenita.

Taniela Fusimālohi : Kae kehe ko e anga pē ia ‘eku fakakaukau ‘aku ia.

Sea Komiti Kakato : Ko u kole atu ke ke malanga.

Māteni Tapueluelu : Fokotu’u atu ‘e au e vouti lolotonga Sea ke tau pālōti.

Pālōti’i ‘o tali Vouti Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Sea Komiti Kakato : Fokotu’u pea poupu ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e vouti ko eni fakahā loto ki ai hiki e nima.

Kalake Tēpile : Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafēhi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, 'Eiki Minisitā

Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione. Loto ki ai 'a e toko 19.

Sea Komiti Kakato : Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai founa tatau hiki nima.

Kalake Tēpile : 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō.

Sea Komiti Kakato : 'E kau Fakafofonga, ko u fie fakamanatu atu na'a mou 'osi me'a ki he Sea pea mou kole mai kiate au ke tau 'alu hokohoko pē. Ko e 'aho ni mou me'a mai moutolu ke tānaki ē mo ē. 'Ai ke 'oua te mau hanga 'o fakahōhō'ia'i kimoutolu, pea 'ai ke mou fai tu'utu'uni mai ki he'emaui ngāue 'oku fai he Fale ni ka mou talangofua ki he'etau me'a 'oku fai ka tau 'unu atu. 'Oua 'e toe fai ha fakatonutonu miniti mo e taimi tuku pē ia kia au ke u fakahoko atu. Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau.

'Eiki Palēmia : 'Eiki Sea kātaki pē kimu'a pē..

Sea Komiti Kakato : Palemia 'o Tonga.

Fokotu'u mei he Pule'anga ka 'i ai ha Vouti fiema'u ke alea'i & fakahoko ange ke alea'i

'Eiki Palēmia : Ke 'ai pē ha fokotu'u ko u tui pē na'a tokoni. Ke me'a mai pē kau Fakafofonga pē ko fē 'u Potungāue te nau fie me'a ki ai ka tau tali ia 'etautolu e toenga. Ko e 'uhinga ke tau sio ko e Potungāue 'e fiha 'e fiema'u ke alea'i 'i he taimi ko eni pē ko e toenga taimi 'oku tau ma'u Sea. 'A ia hangē ko eni kapau 'oku fakafiemālie pē Siteititika ia, fakafiemālie pē 'Omipatimeni pē ko e hā. Kapau pē 'oku nau tokanga nautolu ki ha Potungāue makehe pea fakahoko mai pē ia ko e 'uhinga ka tau sio pē ko e 3 pē 'oku tau talanoa 'oku fai ki ai e me'a.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea ko e me'a ia na'a ku kamata fakamalanga atu ki ai 'anenai pea ke ta'ofi foki au. Kapau ko e 'uhinga ē ko ē pea mo e Toutai pea tau hiki leva 'i ai e ongo Potungāue mahu'inga ia ki he fonua ko e MEIDECC pea mo e MOI.

Sea Komiti Kakato : 'Oku kehekehe pē faka'uhinga 'a e Feitu'ú na mo e faka'uhinga 'a e Palēmia. Ko e faka'uhinga 'a e Feitu'ú na ia ke fakataha'i 'a e Potungāue. Ko e me'a 'oku kole mai 'e he Palēmia ia ka 'oku 'i ai ha 'u Potungāue ia mou laumālie lelei ki ai pea tau fakapaasi 'etautolu kae tuku 'a e ...

Taniela Fusimālohi : 'Ikai, ka tau ka paasi mola 'etautolu he vouti 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia hono sivi e ngaahi vouti,

Sea Komiti Kakato : Ko ia kehekehe. Fakafofonga, fanongo ki he me'a ko u lea atu ai. Taimi ko ia 'oku ou lea ai ko 'etau tu'utu'uni kuo pau ke ke fakalongolongo, pea ke me'a ki lalo ka u lea atu ke ongo. 'Oku kehekehe ongo fokotu'u ...

<004>

Taimi: 1505-1510

Sea Komiti Kakato: ... tu'u, ko ia. 'A ia 'oku kehe fokotu'u 'oku 'omai he Palēmia kehe fokotu'u 'oku ke fokotu'u mai he Feitu'u na ke fakataha'i 'o alea'i ai 'o potungāue koe'uhí ko e Minisitā pē 'e taha. Ka na'e 'ikai ke tau fai pehē he ko e Minisitā pē ko e Palēmia 'oku tānaki ki ai 'a e meimei ko e potungāue 'e 4 pē 5 'i ai. Ka 'oku tau a'u mai ki he aofangatukú 'oku fokotu'u mai he Palēmia 'oku 'i ai ha ngaahi potungāue hē 'oku ke laumālie lelei ki ai pea tau fakapaasi kae tuku 'a e 'ū potungāue pau ko ē ke hokohoko atu ai 'etau feme'a'aki.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko e kātaki fakamolemole pē he na'a ku pehē 'e au 'e lava ka ko ena kapau te tau ngoue pea tau hoko atu ai ki he toutai pea tau ha'u ki he ongo fo'i vouti 'e ua ko ē pea tau toki foki mai leva ki he toengá he koe'uhí ko e ngaahi potungāue ia 'oku iiki ange. Ko e mahu'inga taha eni ko ē ki he talanoa 'a eni 'oku hoko mai ki he ngoué mo e toutaí.

'Eiki Palēmia: Sea ko e fokotu'u ia 'o kapau 'oku pehē 'e he Hou'eiki Mēmipa ia ke tau 'ai kātōa ka ko e anga pē fokotu'u atu ko e 'uhinga leva ke tau sio leva ki he taimi 'oku toá ke tau vahevahe ai ke tau pehē ko e *MOI* mo e *MEIDECC* 'oku tokanga ki ai pea tau *MOI* mo *MEIDECC* pē ā he fo'i toenga he ko e anga pē 'eku fokotu'u fakakaukau pē Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea tukuange ha faingamālie ia 'o e Minisitā 'oku ha'ana e vouti ko ia ke malanga pea kapau 'oku 'i ai ha fehu'i ...

'Eiki Palēmia: Ko e fokotu'u atu eni Fakafofonga 'Eua 11.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga ko e fokotu'u mei he tafa'aki e Pule'anga ...

Taniela Fusimālohi: Kai kehe.

Sea Komiti Kakato: Mo fekoekoe'i pē he koe'uhí ko hoku fatongia ko hono tataki fakalelei pē Fale ni.

Taniela Fusimālohi: 'Ikai ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia 'oua 'e pehē ia ko e Vouti 26 tau tali ia 'e tautolu.

Sea Komiti Kakato: Sai me'a ki'i me'a hifo ki lalo 'osi mahino e me'a ia 'oku ke tokanga ki ai.

Mateni Tapueluelu: Ka u ki'i ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 4.

Taniela Fusimālohi: Kae fai ha talanoa ki ai.

Poupou Tongatapu 4 ki he fokotu'u mei he Pule'anga

Mateni Tapueluelu: Fakahoko atu 'e au 'a e anga 'eku fakakaukau Sea 'oku 'i ai pē 'eku hanga 'e au 'o toka'i e me'a 'oku me'a mai ki ai e Palēmia ko hono 'uhinga he ko u nofo au 'o tohitohi 'a e ngaahi vouti ko ē 'oku ou tokanga au ki ai Sea. 'A ia 'oku ou pehē 'oku ai e ngaahi vouti ia 'oku 'ikai ke ai ha fu'u *issue* ia ki he motu'a ni. Ko u 'oatu pē 'e au 'eku fakakaukau pea toki tuku ki he pule e Fale hangē ko eni ko e ngaahi vouti eni ia ko u tokanga ki ai ko e *MEIDECC* ko e ko e Ngoue, ko e Fonuá ko e *MOI*.

‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku fu’u *issue* ia ‘a’aku mo e toenga ko e *PSC*, Setisitika, Toutai, Takimamata, Tāmāte Afi, vouti ia Sea ko e na’e ‘omi lau māhina ke lau eni kimu’a pea mau ō kau ‘i he Komiti Pa’anga ke mahino e me’a ko ia Sea pea ‘oku ‘ikai ke ai ha’aku *issue* ‘aku ia ki ai. Ko e toenga ē ‘oku ou tokanga au ia ki ai Sea na’a ‘oku ou pou pou au ia ki he me’a ko ē ‘oku ‘omai ko hono ‘uhinga ko e, na’e me’a mai e ‘Eiki Sea ‘aneuhu ke tukuhifo ke tau feinga’i pē eni ke lava Sea. Ko e ‘uhinga ko hotau taimi ‘ikai ke u tui au ke tukuange faka’angataha. ‘Oku ‘aonga pē ko hai ‘oku tokanga ki ha me’a kehe ‘oku mau ‘oatu homau le’o ‘e ‘Eiki Sea ko e ki’i pou pou atu pē ia mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Pou pou eni ia ki he me’a ko ē ‘oku me’a mai ki ai ‘a e Palēmia ‘o Tonga ka ‘oku ‘omai pē ‘e ia ‘ene ‘ū potungāue ‘a ia ‘oku mahu’inga’ia ai. Pea toenga e ‘ū potungāue ia ‘o hangē ko e Tāmāte Afi pea mo e ko e anga ia ko ē ‘ene fakama’ala’ala ‘a Tongatapu 4. ‘Io Palēmia ‘o Tonga.

‘Eiki Palēmia: Ko ia ko ia Sea kapau pē ko e ‘uhinga pē ‘a e tau pehē pē ko e *MEIDECC* ia mo e *MOI* tau felotoi pē te mou feme’a’aki ai. Toe ai ha potungāue kehe ko e ‘aonga pē ko e ‘uhinga pē ke tokoni pē ki he’etau, ko e ‘uhinga leva pea ko e toenga taimi leva pea tau lele pē he ‘ū potungāue ‘oku mou tokanga ko ē ki ai. Ko e tu’u he taimi ni ‘oku mau fakakaukau atu mautolu ki he potungāue ‘e 10 ‘oku toe pea ‘e pau ke vahevahe tatau ‘enau taimi.

Ko e anga pē ia e fokotu’u atu ke tokoni ki he’etau ngāue ‘e Hou’eiki Mēmipa pea ko e kapau ko e *MEIDECC* mo e *MOI* pea mo e toe ai ha potungāue ‘e taha pea ko e Ngoue. Pea ko e ‘uhinga ke mahino ia ko e fo’i tolu ia tau ‘alu pea tuku ā e pea tali ā e toenga ia ko ē ‘oku ‘ikai ke mou toe ‘i ai ha fehu’i ko ē ki ai mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ka ‘oku tau fetōkaki heni pea tau hoko atu pē ā he ‘e ‘ilonga pē vouti ia kuo hangē ko e lau ‘a Tongatapu 4 ko e tama toko ua pē, pē toko tolu te nau ‘oatu ‘enau poini pea tau hokohoko atu pē kae fai mo tau ‘unu.

Vouti Potungāue Ngoue, Me’atokoni mo e Vao’akau

Sea Komiti Kakato: Potungāue Ngoue, Me’atokoni mo e Vao’akau me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea pehē ki he Komiti Kakato. ‘Oku tau tō ‘a e ngoue pea tō ‘a e pulopula. Ka ‘oku fakaviviku he nima he ‘Otua. Ka ‘uha pē matangi, momoko pē māfana, ko e ‘omi pē mei langi ke tupu ai ‘a e tengá ‘oku tō mei langi ‘a e me’alelei kotoa pea fakafeta’i tau sio ...

Taniela Fusimālohi: Pea kole ange mu’a ke hoko atu ia ki he me’á kae sai eni ia ‘oku mau ‘osi lau mautolu e himi.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ‘Eua 11 ko e toe, ko e fai pē ha’o toe ki’i me’a heni ko ‘eku fakatokanga faka’osi eni. Te u tuku leva koe kitu’a. Fakalōloa taimi ‘aupito ‘aupito e Feitu’u na ‘oku ‘osi ko ia ‘oku tau kamata hoko atu Minisitā.

<005>

Taimi: 1510 – 1515

Eiki Minisitā Ngoue: ... ‘Oku tau teu ‘a e ngoué pea tō ‘a e pulopulá ka ‘oku fakaviviku he nima he ‘Otua. Ka ‘uha pe matangi, Momoko pe māfana, Ko e ‘omi pe mei langi ke tupu ai ‘a e tengá ‘oku tō mei Langi, ‘A e me’a lelei kotoa pea fakafeta’i, Tau fakafeta’i he’ene ‘ofá.

‘Eiki Sea, ko e founga tatau pe ‘o e fakahoko atu ‘o e Patiseti ko ení kae ‘i he Potungāue Ngoué ‘oku ‘i ai ‘a e \$15.5 miliona. Ka ‘oku vahevahe ia ‘i he polokalama ‘e 2 mo e ngaahi va’a ia ‘e 10. Ko ia ‘oku ou vakai hifo ki ai meimei ‘uhinga tatau pe ‘a e ngaahi fetō’aki ‘i he hiki pea mo e tukuhifo ‘o makatu’unga pe he ngaahi ‘uhinga tatau pe kuo tau fanongo ai hangē ko e vahe mo e ‘osi atu ‘o e ngaahi poloseki. Ka ‘oku ‘i he Fakamatala Patiseti ‘oku lahi ‘aupito ia ‘a e ngaahi me’a ai ‘oku fakamatala ia ki he sekitoa ngoué. ‘Oku ou tui ‘Eiki Sea kapau te u lau atu ‘e ‘osi e houa ka ko u fokotu’u atu ‘a e Patiseti mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, sio ko e ifo ē ‘a e me’a ko e malanga ... mālō Minisitā. ‘Eua 11 ‘oua te mou toe fekamokamosi ko ‘ene ulo pe maamá kuo pau leva ke u lea atu, ‘Eua 11 me’a mai

Tokanga ‘Eua 11 ki he uesia lahi ngoue he lahi ngāue’aki kemikale

Taniela Fusimālohi: ‘Io, Sea ko u fakamālō pe ki he līpooti ko ení na’e fai foki lau ‘enau palaní pea mo e patiseti, kole fakamolemole atu pe Minisitā he’eku kau noa atu ho lau mai e himi. Ka ‘oku toki mahino pe ‘uhingá ka ko u fie taki e tokangá ki he peesi 300 ē. Ko u tui ‘oku kau he me’a ko ení ‘a e fehu’i ia e ngāue lahi’aki e kemikalé ē. He ‘oku ‘i ai e fakamatala ia he palaní ‘oku fekau’aki pe ia mo e, ko e ‘uhinga e kemikalé ko e ‘inisekité. Ka ‘oku ha’u ‘a e fana ia ko ē ngāue’aki e kemikalé ‘alu ia ki he vao pea hoko atu ki he fafanga. Pea hangē leva ‘oku kona ai e kekelelé pea ‘oku ‘ikai ke mahino pe ‘oku holo ai e *productivity* ia e kekelelé ke ne hanga ‘o ‘omai ha fua lelei.

‘Oku ou fakatokanga’i ‘e au he ‘alu atu ko ē ki māketi kapau he ‘ikai ke kona e me’a ‘e hangē ko e kakano ‘o e me’atokoní ‘e tolotola ia. Pea ko u faka’eke’eke holo ‘o talamai ta ko e ‘uhingá ko e lahi hono fana’aki e kemikalé. ‘A ia ko ‘eku ‘uluaki poini ia Sea ‘i he ‘uluaki pe ‘oku lahi nai ‘a e ngāue’aki e kemikalé ‘o maumau ai e kekelelé. Pea ‘oku kaunga ia ki he holo ‘a e *productivity* pe ‘oku, kapau leva ‘ikai ke holo *productivity* he ngoué ‘okú ne hanga nai ‘o uesia e *quality* ko ē e ngoué. He ‘oku, na’e ‘i ai e fakatokanga lahi meí he Potungāue Mo’uí ki he hoko ‘a e kona ko ē ‘o e ngāue’aki ‘o e faná. ‘Oku ‘i ai e kona ia ‘oku nofo pe ia he me’atokoní pea lava leva ke ne fakatupunga e ngaahi mahaki ko ení ‘oku tau fakatokanga’i ‘oku ‘oatu ki falemahaki ‘o mahino mai ko e uesia ‘i he faito’ó.

Fokotu’u ‘Eua 11 ke fakaivia Pule’anga ngaahi kulupu kakai fefine ke tokoni hono faka’akau fiema’u kakai

Ko e peesi 302 Sea pea mo e peesi 51 – 52 ko ē ‘enau palaní. ‘Oku hā mai ai ‘a e me’a ko ení, ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘o mahino’i pe ko e me’a eni ko ē ‘a e Pule’angá kuo lava pe ko ha me’a ia ke hokohoko atu. ‘A ia ko e tō ko eni ‘a e fu’u ‘akau ‘e 1 miliona meí he 2023 – 2025. Ko ‘eku fakakaukau Sea ‘oku ‘ikai ke ma’u ‘e he Potungāue Vao ‘Akaú ia ‘a e *capacity* pe ko e ivi ko ē ke ne faka’akau ‘a Tongá ni ko ē ke tō. Pe ‘oku fēfē nai hangē ko e me’a ‘oku fa’a fokotu’u atu ke ‘omai mu’a ‘a e fakaiuia ki he kakai. ‘A ia ‘oku ‘osi lahi ‘aupito e ngaahi vāhenga ia ‘oku tu’u ai e ngaahi *nursery* ‘a e kakai fefiné. Pe ‘e fēfē nai ke ‘omai ‘a e pa’anga ko ia ke

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko u kole pe ke u tokoni ki he Fakafofongá. Sea ko e, tapu mo e Feitu’ú na Sea tapu mo e pea mo e Komiti Kakató. Sea ko e tō ‘akau ia ko ení Sea ‘oku kau ai pea mo e ngoué. Ko ‘ene ‘alu pe ha taha ‘o tō ha’ane manioke ‘oku tānaki mai ia ki he me’á ko e...

<006>

Taimi: 1515-1520

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... he ‘ufi, ko e kumala ko e hā fua kau ia kau ia he tānaki mai ki he tō ‘akau ko ení ‘a e ‘Eiki Minisitā. ‘Oku ‘ikai ko e tō ‘akau papa pe Sea ‘oku ‘ikai ke lahi kekekele he fonua ni Sea, mālō.

Taniela Fusimalohi: Ko ia Sea he ko e ‘uhinga ko e

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā ‘oku mo’oni e me’a ‘oku me’a mai ki ai e Minisitā ko e ‘oku kau ai mo e tō Samoa

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko e makatu’unga ‘o e tō ‘akau ‘Eiki Sea, ki he fakasi’isi’i ko ení ‘o e uesia ‘o e ‘ātakai. Pea ko e fu’u ‘akau kotoa pe ‘oku tō, ‘oku ne mānava ‘aki ‘a e *carbon dioxide*. Pea ko e, ‘oku ‘aonga ‘a e fu’u ‘akau kotoa pe ‘oku ‘i ai hono lau he ‘oku kai mei he kasa kona ko ia ki he ‘ātakai, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō me’a mai Fakafofonga

Taniela Fusimalohi: Sea, ko ‘eku ‘uhingá foki ia ke fakamahino’i he koe’uhí kapau ko e polokalama pehē pea tokoni mai ‘a e Potungāue Ngoue ki hono fai. He ko u toe sio ki he’enu palani he peesi 51 ki he 52 ‘oku ‘i ai pea mo e tufa pulopula. ‘A ia ko e pulopula kava, pulopula vanila, pulopula ahi mo e ngaahi ‘akau kehekehe. Kapau ko ia Sea, ko u tala ‘e au ko honau *capacity* ke fai ení ‘oku si’isi’i kae fēfē ke fakaivi e ngaahi *nursery* ko e ‘oku ‘osi tu’u he ngaahi vāhenga.

Ko u tui au ‘oku lahi ia nau ‘osi lesisita ki he *MEIDECC* ke nau tokoni hono faka’akau e ngaahi vahe fonua. Ko ‘Eua hangē ko e me’a ko e ‘Eiki Minisitā ki he *MIA* ‘osi poko e funga fonua ia ‘osi to’o kātoa e ‘akau ko ia ‘i he kautaha ko ení mei Nu’usila. Ka ‘oku tōmui ‘enu hanga ‘e nautolu ‘o fakafoki e ‘akaú. Ka ko e me’a ko e ‘oku ou fakakaukau ki ai ko e ngaahi *nursery* ko ē ‘a e Potungāue ‘oku si’isi’i ia mo e kau ngāue. ‘Oku nofo mai e kakai fefine he ngaahi vāhenga mo e fu’u ivi lahi te nau tokoni nautolu ki he tāketi pehē ni. Pea ko u tui ko e *MEIDECC* te nau toe tokoni lahi mei he pea ko ‘eku fakatātā pe ‘aku ki hoku vahefonua ke faitokonia ange mu’a e tafa’aki ko ia.

Ko e tafa’aki ko ení ki he tufa ko ē ‘a e me’a ki he fanga monumanú ‘a ia ko e puaka, moa mo e sipi mahalo na’a ku fakamatala atu pe au kimu’a he mau polokalama ko e tufa puaka ka ko e puaka kolosi.

Kolosi e Tonga mo e puaka pālangi ke ma’u ai ‘a e hako ia ‘oku ki’i sai ange pea tau tauhi ia pea tau hanga tuku kimui ‘a e hako’i puaka Tonga he ‘oku ‘ikai ke sai ia. ‘Ikai ke sai e kakano ‘ikai ke sai e ‘uhikí. Pea ‘oku tatau mo e moá ‘oku tokoni mai e kau Siaina ko hono tufa e moa pea mo hono ‘oatu ko ē ke ma’u e kakano e moa ‘oku fakaili pe ko e ‘i Tonga ni ke fakasi’isi’i ‘etau mai ‘a e moa ko ení ko ē ‘oku lahi ‘ange ‘a e kemikale ai ‘i hono ma’u ko ē ‘o e fonua.

‘A ia ko e me’a ia ‘oku ou fie fehu’i ‘a ia ‘e 3 ko ia ke fakama’ala’ala mai ange he ‘Eiki Minisitā pe ko u tokanga lahi ki he me’a ko e na’a ku ‘uluaki fehu’i atu he kemikale ‘i hono ngāue’aki mo e hā ‘ene uestia ‘a ‘etau feinga ko eni ki he me’a ko eni hangē na’e fai ki ai ‘a e Tō Folofolá ke lahi fe’unga ‘a e me’atokoni ‘i Tonga ni. ‘Oua ‘e uestia kae ‘ikai ke ngata pe ai ka ‘i he *quality* lelei ‘e tau ō atu ki he māketi ‘oku tau kai e me’a ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kemikale.

Pea ko ‘eku fehu’i pe ‘e muimui atu ai ‘oku ‘i ai ha *policy* ‘a e Potungāue ki he *organica*. Ke tau to’o ke mama’o e kemikale he ‘oku fu’u lahi faufaua hono ngāue’aki e kemikale he ‘aho ni ki he me’a kehekehe ka ‘oku ne fakatupu ‘a e mahamahaki ko eni ‘oku ‘omai ‘i he lipooti ko e ‘a e Potungāue Ngoue.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Minisitā Ngoue

Ngaahi uestia he ngāue’aki ‘a e kemikale

‘Eiki Minisitā Ngoue: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pehē ki he Komiti Kakato kae ‘oatu ‘a e tali ko eni ki he fehu’i ko eni. Ko e faito’o ko eni ‘oku hū mai ‘oku fakangofua pe ia ‘i he Lao pea ko e mo’oni ‘oku uestia. Ko e kemikale kotoa pē ‘oku ‘alu ki he kekelelé ‘oku ‘i ai ‘ene uestia ‘i he ngoue ‘a e ngoue foha. Pea ‘oku toe ‘alu foki ki he’etau ma’u’anga vai ‘e kau mo ia ‘i he uestia ko ia ‘a e ngaahi vai ko ē ‘oku keli ko e mei lalo fonua.

Ko e me’a ki he Lao, ‘osi fakahū mai ‘a e fokotu’utu’u ki ai ‘a e Potungāue fekau’aki mo e faito’o pea ‘oku ‘i he Komiti Lao ‘a ia na’e fakahū mai ki Kapineti pea ‘oku tuku ki he tafa’aki fakalao pea toki fakahū mai mālō.

Hoha’a ‘Eua 11 ki he ngaahi nunu’a kovi ‘ikai fakangatangata hū mai koloa ‘ikai fakatupu mo’uilelei ki he fonua ni

Taniela Fusimalohi: Mālō Sea ko ‘eku fehu’i faka’osi fekau’aki ia pea mo e peesi 303 ‘o e Patiseti ko ‘enau va’a ko eni ‘o e me’atokoni. Na’e ‘osi ai foki ‘a e ngaahi Lao pea mo e ngaahi Tu’utu’uni ke fakasi’isi’i ko ē hono hū mai ki Tonga ni ‘a e kiki ko ē ‘oku ‘ikai ke fakatupu mo’uilelei. ‘Oku ‘ikai ke ngata ai ...

<007>

Taimi: 1520-1525

Taniela Fusimālohi: ... kakano’i manú ka ‘oku ‘i ai foki pea mo e ngaahi koloa kehe ia ‘oku hū mai ia ‘oku fu’u lahi e suká. ‘Oku ou fanongo ki he fale’i ‘a e toketā ‘oku fakatu’utāmaki ange ‘a e hanga ‘e he suká ‘o maumau’i e sinó ‘i he ngakó. Maumau’i e, ko e kātoa e ‘okani ko ē hotau sinó lahi ange hono maumau’i, maumau’i ‘e he suká me’a ko ē ‘oku fu’u suká.

Ka ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ia ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he hā mai ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fa’ahinga me’a ke mau sio, ‘a au ia ke u sio ‘oku ‘unu mai kimu’a ‘a e va’a ko eni pea mo e komiti ko eni ko ē pe ko e *Food Authority* he koe’uhí ‘oku te kei sio pē hono fakamo’oni’i, ‘oku kei ‘i he falekoloá pē ‘a e ngaahi me’akai pehē. ‘Ikai ke ngata he’ene ‘i a’i kae kei mamafa pē foki ia. Ka ko e hā ‘a e ngāue ‘a e va’a ko eni mu’a he koe’uhí ‘oku lahi ‘a e uestia ai.

Ko e lipooti ko eni ‘a e Potungāue Mo’uí kuo a’u ki he fānau ia ‘oku nau kei lautohí kuo kamata ke nau sino nge’enge’e. Ko ‘enau a’u nautolu ki he’enau lalahí ‘oku toe faingata’a ange ia ke

tukuhifo. Ka 'oku ou tui ko e me'a mahu'inga 'oku fai 'e he va'a ko eni ko hono feinga'i ke tau ma'u ā ha kiki 'oku sai pea 'oku 'ata'atā mei he kemikalé kae lava ke mo'uilelei 'a e kakaí.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue: Mālō 'Eiki Sea. Ko e Lao ko ē fekau'aki mo e Me'atokoní 'oku 'ikai kau ai 'a e ta'ofi e ngakó ia mo e suká. Ko e ta'ofi pē 'a e kemikale 'oku kau he me'akai ko e siemú mo e hangē ko e nge'esi hina pe ko e 'ū me'a ko ē 'i he fekau'aki mo e 'ukamea. Mālō ē. Ka 'oku 'ikai ke kau 'a e suká ia mo e ngakó.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tongatapu 10.

Fehu'ia Tongatapu 10 ha fo'ou palani Potungāue Ngoue ke uta fua fonua ki muli

Kapelieli Lanumata: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō pea fakamālō atu he faingamālie 'oku 'omi mo'okú. Ko e, 'ikai ke u toe fu'u malanga lōloa au Sea, te u talanoa 'isiu pē au ki he ngaahi 'isiu 'oku tui e motu'á ni 'oku mahu'inga.

Ko e taha foki eni 'a e potungāue 'oku lave tonu ki he'etau ongo makakoloá ko tahi pē mo 'uta. Ko u ki'i tokanga atu pē au 'Eiki Minisitā ki he founa fakamāketi ko ē na'a tau fai ki he'etau fo'i ngoué he ta'u 'e 20 kuohilí. Ko u tui ko e founa pe ia 'oku tau kei fai 'o a'u mai ki he 'ahó ní. 'Ikai pē ke 'i ai ha fakalaka. Ko e a'u ki ha tu'unga 'oku sai ange 'a e ki'i sēniti 'oku ma'u he kau ngoué hono fakatau 'enau fo'i ngoué he ve'ehalá hono uta ki tu'apule'angá.

Ko e lesi fika 'uluaki 'i Nu'usila he taimi ní he ma'u 'a e motu'á ni ko e uta mai mei Taileni 'a e kalasi lesi ko ia ko e *Waimanalo* pea mo e *Pacific Sunrise*. Na'e ma'u 'a e motu'á ni na'e 'osi fai hono *demo* hono, 'a e lesi ko iá heni pea 'ave ki Nu'usila. Pea ko hono tesi ko ē na'e fai 'ikai ke 'i ai ha vāvāofi 'e taha 'a e lesi ko ia 'a Taileni 'a 'ene *sweetness* pe ko 'ene suká mo 'ene melié ki he lesi 'oku uta atu mei Tongá ní.

Ko e *heat treatment* misini ko ena 'i mala'e vakapuna 'i he 'aho 'aneafi. Vekeveke e kakai e fonuá, lava 'o uta e meí, lesí mo e ngaahi fua'i'akaú ki tu'apule'anga. 'Aho ni 'oku 'ikai ke toe lava 'o fai 'a e ngāue ia ko iá. Ko Fisi, ngāue lelei fo'i sisitemi ia ko iá 'i Fisi 'i he lolotongá ni. Hanga he Pule'angá ia 'o 'ave ki he *private sector* 'o nau *privatise* 'e nautolu. Lele lelei *heat treatment* ia 'a Fisi.

Ko e fehu'í, 'oku toe 'i ai nai ha fokotu'utu'u ngāue? He 'oku ou sio hifo au he palani 'a e potungāue 'oku 'ikai pē ke toe 'i ai ha fakakaukau ia ke *address* e 'isiu ko eni. He ko e me'a eni na'a ne hanga 'o 'ave 'a e fua 'o e fonuá. Tau makakoloá 'oku ua pē. Ko 'oseni pē pea mo e kekelelé pea 'oku ou tui 'oku 'osi fakanaunau 'e Sihova. 'Oku 'i ai e miliona 'oku 'āpele koula 'oku tanu 'i lalo fonua ...

<001>

Taimi: 1525-1530

Kapelieli Lanumata: ... ko 'etau me'a pē 'oku fai ko e vakili ki 'olunga. 'I ai ha fokotu'utu'u ngāue 'a e potungāue ki he *system* ngāue ko eni he kaha'u, kae lava ke ma'anu ki 'olunga 'etau

trade deficit, feinga ‘etau *export*, ko e ‘uluaki fehu’i pē ia, ka u toki hoko atu ki he ki’i fo’i *issue* kehe pē ‘e 2, mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Mālō ‘e ‘Eiki Sea, pea tapu mo e Feitu’u na kae hoko atu ‘a e tali fehu’i. Ko e ngaahi me’a tokoni kotoa ko eni ‘oku fakahoko mai ko eni ‘e Tongatapu 10, ‘oku tapu ‘i he anga ko eni ‘ene faka’amu. Ka ‘oku fakangofua mai ke hū ange ‘i he koniteina ‘aisi. Kātoa ‘a e mei, kumala, ko e lesi kau ai mo e hopa, mo e siaine ‘oku ‘atā ia ki he koniteina ‘aisi.

Ko e ngaahi, hangē ko e meleni ‘oku ‘i ai ‘a e tu’utu’uni pau ia ‘a e kolonitini ‘a Nu’usila ki ai, pea ‘oku pau ke muimui ‘a e Potungāue Ngoue ia ki ai ki hono vakavakai’i ‘o fakatatau ki he fiema’u ko ia ‘a e kolonitini ‘a Nu’usila. Pea ‘i he ngaahi fokotu’utu’u ko eni ‘oku ke faka’amu ki ai kuo ‘osi atu ‘a e hangē ko e fiema’u ko eni ke fakatau ‘e he potungāue ‘a e ngoue. Ko e vanila pē ‘e taha ‘oku ‘osi paasi ke fakatau ‘e he potungāue he taimi pē ko ē ‘oku ‘osi ai hono sivi. Ka ko hono toenga ‘o e, ha fa’ahinga ngoue, ‘e toki uta ia ki muli pea toki fakatau mei ai, mālō.

Kapeliele Lanumata: Mālō, mālō Minisitā, Sea ‘oku me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ia he founa anga maheni pē ko ē na’e lave atu ki ai ‘a e motu’a ni na’a tau ngāue’aki ‘i he ta’u ‘e uongofulu kuo hili. Mahino pē kiate au ‘oku lava ‘a e mei ia ‘o ‘ave *frozen* he ngaahi, he vaka tahí, hangē ko e lave ko ē ‘a e motu’a ni, ko e founa angamaheni pē ‘oku tau ‘ave ki he ngaahi *Tongan diaspora* mo hotau ngaahi fāmili ko ē ‘i muli.

Ko u talanoa atu au ia hono ‘ave ki he ngaahi māketi lalahi, hangē ko ‘eku talanoa ko ē ki he lesi, ‘ave *fresh*, ‘a e lesi ‘i he vakapuna ki he ngaahi māketi lalahi hangē ko e *Woolworth*, ko e *Pak and Save*, ko e ngaahi māketi ia te tau lava ‘o ma’u ‘a e totongi lelei ki he kau ngoué Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ki’i tokoni atu Sea ki he Fakafofonga fekau’aki tonu eni ia pea mo e potungāue ko ē ‘a e Fefakatau’aki.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io, Sea, ‘oku lolotonga fai hono fetuku ‘a e koloa ko eni, ko e fakamuimui taha Sea, ko e vakapuna 787 ko eni ‘a e ‘Ea Nu’usila, ‘oku ne hanga ‘o fakangofua mai ke uta ai ‘a e toni ‘o a’u ki he toni ‘e 30 ‘i he meleni, ‘i he taimi ni.

Pea ko e ‘alu hangatonu ko ia ‘oku meimei ko e kautaha ko eni ko ē ‘a e *Nishi Trading*, ko nautolu ‘oku nau hū atu eni, ko e me’a tatau pē ki he, ‘a e alea hangē ko e *butternut*, kau ki ai mo e lesi ‘i he taimi ko ē ‘oku faka’atā mai ko ē ‘a e ngaahi māketi. Ka ko e meleni pē he taimi ni pē ko e kautaha ko ē *Nishi*, fakataha pea mo e Potungāue Fefakatau’aki, ‘oku na hanga ‘o uta atu ‘a e meleni.

Ko e fakakaukau foki Sea, hangē ko e me’a ‘a e Fakafofonga, ke tukuange ki he sekitoa taautaha, ki he *private sector* ka e holomui mai ‘a e Pule’anga. Ka ko e sekitoa taautaha, ko kinautolu ko ē ‘oku toe iiki ange kau ngoue fakatātā hangē ko e fanga ki’i Kosilio Ngoue ‘i Hahake ‘oku nau kei loto pē ke fakamalumu pē he Pule’anga. Ko e me’a ia ‘oku kei ala atu ai pē ‘a e Potungāue Fefakatau’aki ke uta atu ko ē meleni ka ko e faka’amu ko ē ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofonga fika 10, ‘oku lolotonga lele, ko e *capacity* ko ē ‘oku lava ‘e he vakapuna 787 ‘a e ‘Ea Nu’usila ko e toni ‘e 30. ‘A ia ‘oku lava ke nau ‘ave pea ‘oku lolotonga, ko ‘ene faingamālie pē, ‘oku lava ke hū atu ai ‘a e meleni Sea. Mālō.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko e ki'i fakalahi atu pē 'e Fakafofonga, tapu mo e 'Eiki Sea, na'e fakahū mai ki he Fale ni 'a e fo'i Lao ko ia, pea ko e vanilla pē eni na'e tali, 'i he taimi eni 'a e kei mālohi 'a e tō hina. Kapau 'oku fiema'u ha liliu 'e 'atā pē ke toe fakahū mai ke tali 'e he Fale ...

<002>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisitā Ngoue: ...ko e 'osi pe sivi totongi pe he taimi pe ko ia, ha fa'ahinga ngoue pe, ka ko e *Nishi* pe 'oku ne lahi taha 'ene 'oatu, ka 'oku kei sivi pe he potungāue pea 'oku ne kei 'ave pe 'e ia 'o fakatau atu 'i muli mālo.

Kapelieli Lanumata: Mālo fakamālo atu he me'a 'oku tokoni mai ki ai e 'Eiki Minisitā, mahino pe kiate au 'a e lava 'o uta e meleni pea mo e hina he *air freight* he 777 ko eni e *Air Nu'*usila ka ko hono *compare* ko ē totongi pea mo e vakatahi 'oku 'ikai ke ...meimei liunga tolu 'a e totongi ia hono 'ave vakapuna 'i he 'ave vakatahi. Kaikehe ko e 'isiu ko ē 'oku tokanga ki ai e motu'a ni ia he na'e ma'u faingamālie e motu'a ni he 2017 'o folau atu ki Nu'usila he polokalama 'a e *PTI* Potungāue Leipa 'ou fakafofonga e Kosilio Ngoue 'a e Vahe Hahake 'oku fakakaungatāmaki ai 'a e kau ngoue 'a Tongatapu 9 pea mo e Tongatapu 10. Na'e fai e fakatalanoa ai 'o ma'u e māketi ki hono uta ko ē lesi, 'a eni na'a ku fakatalanoa atu ai 'anenai.

Ka ko e 'ū *conditions* ko ē hono uta e lesi hangē ko e *Waimanalo* mo e *Pacific Sunrise* na'a ku talanoa atu ai. Ko e ongo lesi 'oku totongi lelei 'aupito hono fakatau he māketi 'i Nu'usila. Pea 'oku fiema'u foki ke 'ave *fresh* e lesi ko eni. Ka ko e palopalema kuo pau pe ke fou 'i mala'evakapuna he misini *heat treatment* ko ē na'a ku lave atu ki ai 'anenai. Na'e tokolahi 'aupito 'a e kau ngoue he ko e kau eni ia he ngoue faingofua 'o a'u pe 'o tō pe he manupuna 'a e lesi 'o uta. Pea kau eni he ngoue faingofua pea lava ke *sustain* 'a e *yield* pe ko e ola ko ē 'a e fiema'u 'a e māketi he 'oku fangofua hono tō. Ko e 'uhinga ia na'a ku lave atu ai ki he *heat treatment* ko ē 'i mala'evakapuna. Pe 'oku toe ha fakakaukau 'a e potungāue 'amui ange kaikehe te u hiki mei he 'isiu ko ia.

Ko e 'isiū 'e taha 'oku ou fie talanoa atu ko e *fumification center* pe ko e fale faka'ahu. Mea'i pe ia he Feitu'u na 'Eiki Minisitā pea pehē ki he *CEO*. Na'e 'i ai e 'isiu na'e fepaki pea mo e kau ngoue tō meleni faka-komēsiale 'i he ta'u ko eni kuo maliu atū. Ka ko e me'a ko ē na'e fakahoko mai maumau e koniteina meleni ia na'e 'ave. Ko e 'isiu ko ē he ō mai 'a e *MPI* 'o ngāue fakataha mo e kau ngāue 'a e Leipa ki hono 'atita'i e palopalema na'e hoko. Ko e taha ia e ngaahi 'elemēniti na'e hoko ai e palopalema ko e fale faka'ahu taha pe. 'ikai ke ne lava 'o *accommodate* 'a e fiema'u fakatatau ki he *timeframe* 'o e vakatahi, he 'oku tau 'osi 'ilo pe 'a e natula hono 'ave vakatahi e meleni kuo pau pe ke tō he taimi, toli he taimi, fakatatau ki he taimi 'o e vakatahi. 'Oku 'i ai ha fokotu'utu'u 'a e Pule'anga ke 'ai e *fumification center* ke ua mo tolu pea ko e *location* ko ē 'oku tu'u ai he taimi ni fakatatau ki he lipooti 'a e *MPI* 'oku 'ikai ko ha *location* lelei 'ene tu'u'anga ko ē he taimi ni. Ko e fakatalanoa pe he 'isiu ko ia.

Pea ko e 'isiu faka'osi 'e toki me'a faka'angataha mai pe ko e fo'i *system production* ko ē na'a mou ngāue'aki he potungāue ki he *poultry* 'i he lave'i 'a e motu'a ni na'e lahi 'aupito. Ko e 'ū *initiative* na'a mou ngāue'aki na'e lahi hono ngaahi kaupeau. Pea na'e 'ikai ke ola lelei 'a e fo'i *system* ko ia. Pe 'oku 'i ai ha fa'ahinga fokotu'utu'u 'a e potungāue he ko u siosio ki

ho'omou palani ki'i lahilahi ho'omou ngāue'aki 'ikai ke ai ha lea faka-Tonga lelei ki ai Sea he anga 'eku vakai.

Sea Komiti Kakato: Toe miniti 'e ua.

Kapelieli Lanumata: 'Enau ngāue'aki 'a e *top to bottom approach*, kae 'ikai ke ngāue'aki 'a e *approach* pea mei lalo ki 'olunga ko e hā e fa'ahinga fakalea faka-Tonga lelei ki ai Sea. Ka ko e vakai ia 'a e motu'a ni he ko e ngaahi palopalema ia hangē ko 'etau talanoa ko ē ki he *poultry* ko e *bio-gas*.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io Tokoni Palēmia me'a mai.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e māketi 'oku 'i he Potungāue Fefakatau'aki ia. Ko e ngoue 'oku nau tō e fu'u talo ke toki 'ave fatongia ia kehekehe e ongo potungāue Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ko e tō 'oku fai he potungāue ko hono tu'uaki mo hono fakatau mo e māketi ko e Minisitā Ngaahi Ngāue Iiki ia, *Labour and Commerce*.

Kapelieli Lanumata: Ko u tui Sea ko e mahu'inga ko ē ko ē ke fakataha'i ko ē 'a e *MAFF* mo e Toutai 'alu kātoa pe ki he Leipa he 'oku nau fekau'aki.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Fakafofonga toe ho'o miniti 'e taha.

Kapelieli Lanumata: Ko e *way forward* ia he vakai 'a e motu'a ni. Ka ko e meimei ko e 'isiū pe 'oku ou fie fakalave atu au ki ai he tu'u ko ē lolotonga ni ko e ngaahi 'isiu mo'oni 'oku fekuki pea mo e ...

<003

Taimi: 1535-1540

Kapelieli Lanumata : mo e kau ngoue nau fekuki faka'aho mo ia, nau kei fie fai pē 'e nautolu 'a e ngoue ke uta ki tu'apule'anga mo *promote* 'etau *export*. Ka 'oku ai e ngaahi me'a 'oku nau fakafe'atungia'i kinautolu. Kau ai pē totongi e kemikale ko e tenga'i meleni. Kalasi meleni fika 1 uta 'e he Potungāue Leipa mamafa taha ia 'i he *Nishi Trading* mo e *Bill Farming* 'i Tonga ni he taimi ni, tenga'i meleni mamafa taha ia. *Sugarbell* mea'i pē ia 'e he 'Eiki Minisitā. 'I ai ha fakakaukau 'a e Pule'anga ke *subsidize* e me'a ko eni.

Sea Komiti Kakato : Mālō Fakafofonga. 'Eiki Minisitā tali mai pē 'u fehu'i 'oku malava ke ke tali mai 'e he Feitu'ú na ki he Fakafofonga. Me'a mai.

Tali Pule'angá ki ha ngāue ke fakaivia hū atu ki muli fua e fonua

'Eiki Minisitā Ngoue : Mālō 'Eiki Sea. Ko e palopalema lahi taha fekau'aki ko eni mo e ngoue uta ki muli, ko e 'ikai ke totongi e ngoue hení he 'osi ko ē hono sivi. Pea ko e ngaahi fakafoki ko ē mei he 'ave 'o fakatau 'i muli, 'oku 'ikai ke fiemālie 'a e kau ngoue ki ai, pea ko e 'uhinga ia 'oku nau feinga taautaha ai pē nautolu 'o meimei 'alu pē ia ki he 'etau fāmilī pē ko 'etau matakali pē. 'A ia 'oku 'i ai 'a e toni ia 'e 5000 tupu ia 'i he uta fakamuimui ko eni mei he ngoue. Ko e uta fakakomēsiale 'oku 1000 tupu pē. Ka ko e lahi taha ia 'a e 'alu pē ia

fakamoimoí. Ko e palopalemá ia ‘oku ‘ikai ke kei falala ‘a e kakai ia ki he kau fakataú, ka ko e ‘uhinga pē ia ‘oku nau mavahe ai nautolu ‘o feinga pē nautolu ia taautaha.

Ko e vanilá pē ‘oku ‘ikai ke fai ha lāunga ai. ‘A ia he kuo ‘osi ‘i ai ‘a e Lao ia ke totongi pē he ‘osi hono sivi. ‘A ia ‘oku ou fokotu’u atu ai pē 'Eiki Sea ke fokotu’u mai ha fo’i lao ke totongi e ngoue kotoa pē ‘i Tonga ni he ‘osi pē hono sivi, na’a hoko ‘o tatau mo e vanila. Ko e faka’ahu ‘oku ‘i ai ‘a e kongá ‘i Hu’atolitolí ko e faka’ahu ia hoko mai ‘oku teuteu atu ko ē ke fokotu’u. Mālō.

Tokanga ki ha fokotu’utu’u Pule’anga ki he kaha’u ke lava kapé ‘o uta ki ‘Asitelēlia

Sea Komiti Kakato : Mālō. Ko e ki’i me’a ‘oku ki’i tokanga ki ai 'Eiki Minisitā ē, ko ‘eku ‘eke atu pē ki he Feitu’ú na ē. Hā e me’a ‘oku hoko ki he kapé ‘oku ta’ofi ai e kape mei ‘Asitelēlia? Ko e kape ‘i ‘Asitelēlia he taimi ni ‘oku mau fetuku ki ai ‘oku ta’ofi ‘aupito ‘aupito. ‘E lava ‘e he Potungāue ‘o ‘ai hano fo’i fakalea ‘e taha ‘o e kapé he ‘oku ai e kape ‘oku ‘omai mei ‘Afilika ‘oku kona pea ‘oku uesia ta’ofi tamaki ai pea mo ‘etau kape ko ia ‘atautolu mei Tonga ni. ‘Oku ai ha’o fokotu’utu’u ki he kaha’u ke lava ‘o faka’atā ‘a e kape. Na’a mau feinga pē ke mau kole atu ki he Potungāue ke mou ‘ai ‘o fakahingoa ko e *long taro*. Ko e ‘uhinga ke fulihi pē ‘a e kape koe’uhi kae lava ‘o tukuange ‘a e kape ke alu he ko ‘etau me’atokoni tukufakaholo matu’aki fiema’u hotau kakai Tongá. Hā ho’o tu’unga ‘oku ai he taimi ni.

Tali Pule’anga ngofua ‘ave taautaha kape kae tapui hono ‘ave fakakomēsiale

'Eiki Minisitā Ngoue : Mālō 'Eiki Sea. Ko e kapé ko e Lao pē ia ‘a ‘Asitelēlia. ‘Oku tapu ‘a e komesiale ka ‘oku ngofua ‘a e ‘alu ia ki he fāmili pē uta. Ko e taimi ‘e taha ia ‘oku nau ō nautolu ‘o vakai ‘a e naahi uta fakamoimoí ‘oku ma’u ai ‘a e ngaahi tangai 200 ‘oku mahino ia ‘oku ‘ikai ko e fāmili ia mahino leva ia ‘oku komēsiale. Pea te nau ‘oatu pē ho’o tangai ‘e 2 ke ke faka’aonga’i ki he fāmili, pea fakata’e’aonga’i leva ‘a e toengá. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Sai pē ke mea’i pē ‘e he kakai e fonuá tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e kapé. Ka ‘oku ‘ikai ke mea’i ‘e he kakaí ia ko e hā koā ‘a e tu’unga koví. Te’eki ke mou me’a mai moutolu ia ko e hā e tu’unga kovi e kapé ‘i ‘Asitelēlia ‘oku ta’ofi ai. Ka ko e hā e me’a ‘oku ngofua ai ke ‘ave fakafāmili kae tapu ‘a e fakakomēsiale. Me’a mai Tongatapu 8.

Vaea Taione : Tapu mo e Seá tapu mo e Kōmiti Kakato ‘o e Fale Aleá. Fakamālō ki he Minisitā Ngoue ‘i he tukuange mai e patiseti ko eni ke tau sio ki ai. ...

<004>

Taimi: 1540-1545

Vaea Taione: ... ki’i fo’i fehu’i pē ‘a’aku ia ‘e taha Sea ‘oku ou tokanga ki ai ko e ko e mahino pē kau tō meleni mo e kau ngoue lalahi ko ē ko ē ‘oku fakakomēsiale, ka ko e me’a ‘oku tokanga ki ai e motu’a ni ia Sea ko e ngaahi fāmili ko eni ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ivi ke fakaivia kinautolu ki he ngoue. ‘A ia ko, ‘oku ou feinga pē au ki he Minisitā pē pē ‘e toe tukuange mai ha ngaahi houa ha ngaahi houa ki he ngaahi vāhenga ke tokoni ka nautolu ki he, ‘ikai ko e ‘ai pē eni ia ke nau kai faka-*local* pē Sea mo e tauhi ‘aki e ngaahi kavenga ‘oku fua

ko ē heni ke toe lava ‘o mai ha ngaahi houa he patiseti ko eni ki he ngaahi vāhenga ko ia pē mālō fokotu’u atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō fokotu’u pea pou pou ko ia ‘oku loto ke tali e Potungāue Ngoue fakahā loto ki ai hiki nima.

Vaea Taione: ‘Ikai ke tali ‘eku ki’i fo’i fehu’i Sea kae toki ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko e ‘Eiki Sea tapu mo e Feitu’u na ko e tufa pulopula ‘oku hokohoko atu pē ...

Pāloti ‘o tali Vouti Potungāue Ngoue

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou ko ia ‘oku loto ke tali e Potungāue Ngoue fakahā loto ki ai hiki nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, Taniela Fusimālohi, Kapelieli Lanumata, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto ki ai e toko 21.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea. Mālō.

Vouti 19 - Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu. Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula Fika 20. Me’a mai ‘a e Minisitā ha’ana e potungāue ko eni. ‘O ko e 19 eni fakamolemole ‘a e Minisitā mahalo ko e potungāue eni ‘oku lahi taha e tokanga ki ai ‘a e kau Mēmipa ē ko u fakalaka au mei ai, Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi. Me’a mai Minisitā.

Fakama’ala’ala ‘i he Vouti ‘a e MOI

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu’u na Sea tapu pea mo e kau Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Sea tuku pē mu’a ke u fakahoko atu ‘a e patiseti e polokalama 19 ‘a ia ko e Potungāue ‘a e Ngaahi Ngāue Lalahi. Sea te u kamata ‘aki pē ‘a e veesi folofola ‘oku fokotu’u ‘aki ‘a e potungāue ni pea ‘oku hangē ‘oku māfana ai hoku loto. “Ka ‘ikai langa ‘e Sihova ‘a e falé ko e ongosia ‘a e kau langa ko e kula noa pē, ka ‘ikai le’ohi ‘e Sihova ‘a e koló ‘oku ‘ā tu’unga’ a pē ‘a e tangata le’o.”

Sea ko e patiseti ‘o e potungāue ‘i he ta’u ni ‘oku fe’unga ia pea mo e pa’anga ‘e 130 miliona holo ‘aki ia e meimei ko e \$13 miliona mei he ta’u fakapa’anga kuo ‘osi Sea. Ko e holo ko eni Sea mahalo ‘oku mou mea’i pē ko e konga lahi ia ‘oku hoko ‘i he *development fund* pea ko e konga lahi ‘o e ngaahi *project* ko ē ‘oku fakapa’anga mei muli ‘oku faka’au atu ke ‘osi e ngaahi *project* ko ia.

Ko e *recurrent* ia 'oku meimei tu'uma'u pē pea 'oku fiefia 'aupito e potungāue 'oku nau toe tauhi pē 'a e *recurrent* 'oku ngata pē 'i he ngaahi feitu'u kehekehe 'oku ki'i holo ai. Sea ka ko e me'a mahu'inga he ki he motu'a ni he ko 'emau potungāue ko e lava 'o fokotu'u 'a e 'a e *revolving fund* pa'anga ko eni Sea 'e 'alu hangatonu pē ia ki he tanu hala Sea.

Ko e *revolving fund* ko eni Sea 'oku 'asi ia he peesi 309 'i he fakamatala 'oku fe'unga ia pea mo e \$22.87 miliona. Sea 'oku ko hono sai 'o e 'o e *revolving fund* Sea 'oku 'ikai ke 'osi ia 'i he ta'u fakapa'angá. 'A ia 'oku lava pe 'a e ngāue ko eni 'o hokohoko atu lolotonga 'i, vaha'ataimi 'o Sune mo Siulai.

Sea ko e mahalo ko e kongā lahi 'oku fiema'u ke tali ki ai 'a e motu'a ni ia 'oku anga fēfē hono fakapa'anga 'o e 'o e *Revolving Fund* ko eni Sea. Fiefia heni ke fakahā 'oku kei Sea pē 'a e Minisitā Pa'angá he Komiti Hala 'a e Pule'anga kau atu ki ai 'a e potungāue, Potungāue Savea pea 'oku nau lava 'o pōtalanoa'i 'a e ngaahi fokotu'utu'u ko eni ko ē ki he fakapa'anga 'o e polokalama ko eni.

'Uluakí Sea 'oku 'i ai pē 'a e 'a e ki'i seniti 'oku to'o mai mei he totongi tukuhau ko eni ko ē 'o e loló. Fakataha ia pea mo e ngaahi laiseni ngaahi peleti fika 'o e 'ū me'alele Sea 'oku kau mo ia ki ai pea mo e kongā mei he ngaahi mo'ua ko ...

<005>

Taimi: 1545 – 1550

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... eni ko ē fekau'aki pea mo e halá he ngaahi Fakamaau'angá. Sea ko e kongā lahi ia 'oku nau hanga 'o fakapa'anga e *Revolving Fund* ko eni. Pea 'i he taimi tatau pe foki ia Sea 'oku, kapau 'oku 'alu atu 'o tō nounou 'oku lava pe ia 'o kole ki he Minisitā Pa'angá ko e hā ha fokotu'utu'u ke fakapa'anga'aki 'a e *Revolving Fund*.

Mahalo ko e kongā lahi ia pea ko e kongā mahu'inga ia e patiseti ko eni Sea. He 'ikai ke u toe hoko atu ki he toenga 'o e polokalamá Sea 'oku mahino 'aupito pe ia. Ka ko e fakafiefiá Sea ta'u fakapa'anga ko ē na'e toki 'osí 'oku lava ke ngāue'i 'a e ngaahi halá mei Niua, Vava'u, Ha'apai, 'Eua pea mo Tongatapu ni. Mahalo 'oku mea'i pe ia 'e he kau Fakafongá he Falé ni Sea 'a e lava ke mau ngāue fakataha ki he ngaahi me'a ia Sea na'e 'ikai ke patiseti'i.

'Oku lava pe 'e he potungāue pea mo e Minisitā Pa'angá ke fakapa'anga 'a e ngaahi me'a ko eni. Sea ko u fiefia pe ke fakahoko atu 'a e ki'i me'a ko eni, ko e ta'u fakapa'anga ko eni 'oku lolotonga lelé Sea, Sanuali ta'u kuo'osí 'o a'u mai ki he 'ahó ni 'oku fe'unga mo e kilomita 'e 120 kuo valitaa'i he fonuá ni Sea. Sea ko e valitā lahi faka'uli'ulia eni Sea, pea ko e pa'anga lahi na'e fakamoleki ki ai. Pea 'oku 'i ai 'a e fiefia he motu'a ni Sea koe'uhí ko e kongā lahi e valitā ia ko eni Sea na'e fai pe ia 'e he *private sector*.

Kau ia hono fakaivia 'o e *private sector* pea 'oku 'i ai pe, lava pe he mafai 'o e potungāue ke fai e ngāue ko eni. Pea ko u fiefia e motu'a ni pea mo e potungāue ke fakahā 'oku lava 'e he potungāue 'o fakaivia 'a e *private sector*.

'Oku 'i ai foki pea mo e ngaahi fu'u maka 'a e potungāue meimei tofuhia 'a Tongá ni Sea, Vava'u, Ha'apai ko e fu'u maka 'e 3 'i Tongatapu ni, fu'u maka 'i 'Eua. Ngaahi fu'u maka fo'ou kotoa eni Sea, 'okú ne hanga 'o fakaivia e mafai ngāue e potungāue ke ne lava 'o fakahoko ha ngaahi me'a he 'ikai ke lava ia 'e he *private sector*.

Sea te u lave pe ki he halapule'angá Sea, ko e *network* 'o e halapule'angá he fonuá ni Sea 'oku fe'unga ia pea mo e kilomita 'e 1,000. 'I he *development fund* Sea 'oku pa'anga lahi ka 'oku tokanga pe ia ki he kilomita 'e 50 pe toe si'i ange ai. Toenga ko ē 'o e *network* Sea 'oku fe'unga ia mo e kilomita 'e 950 ko ení fiema'u ke fakaivia e potungāué ia ko e hā e me'a te ne lava 'o fai.

Sea 'oku 'i ai pe 'a e kole fakamolemole 'a e motu'á ni ki he fonuá ni koe'uhí ko e tōnounou 'i he tanu halá. 'Oku kau ai e potungāué ni Sea hono tālanga'i 'i he *social media* pea mo e kakai kehekehe. He koe'uhí ko e tu'unga ko ení 'oku 'i ai e halapule'angá he 'oku fiema'u 'aupito ia ke ngāue fakataha pea mo e kakai e fonuá 'o kole 'enau kātakí kae hokohoko atu 'a e polokalama valitā ko ení ko ē na'á ku lave ki aí Sea. He koe'uhí ko e tu'unga ia te ne hanga 'o tokoni'i e tu'unga 'o e halapule'angá 'i Tongá ni Sea. 'Ikai ke u toe fakalōloa Sea ka ko u fokotu'u atu 'a e polokalama 19 mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki kae ...

Lord Tu'iha'angana: Sea kātaki mu'a kae ki'i kamata atu 'eku fakahoha'a ko ení fakamolemole

Sea Komiti Kakato: Ki'i fakamolemole pe Hou'eiki Fakafofonga

Lord Tu'iha'angana: Nounou pe ia

Sea Komiti Kakato: Tātaaitaha ha fa'a me'a mai e Hou'eiki Nōpelé, me'a mai Nōpele Ha'apai Fika 1.

Fakamālō'ia Nōpele fika 1 Ha'apai fengaue'aki mo e Pule'anga ke ngaahi halapule'anga 'i Lifuka

Lord Tu'iha'angana: Mālō 'aupito e ma'u faingamālié, tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki e Komiti Kakatō. 'Uluakí pe fakamālō pe ki he 'Eiki Minisitā 'i he fakahoko fatongia meí he potungāue ko ení mo e fakahū mai 'ene polokalama patiseti ko ení ki he ta'u fakapa'anga 24/25. Pea 'oku mahino pe foki 'oku 'i ai e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki he Vahefonua Ha'apai pea 'oku fa'a fai pe fepōtalanoa'aki pe 'i tu'a hē Sea mo e taimi faingamālie.

'Oku fa'a *update* mai ai pe 'e he Minisitā e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki he vahefonuá tautautefito ki he halá hangē na'e me'a mai'akí. Ka 'oku fai pe 'a e 'amanaki atu ki he hokohoko atu ko ení 'e muimui lelei pe 'o tautefito ki he ngaahi e hala lahi Lifuká 'o a'u ki Foa, tautefito he ko e me'a ia 'oku fai e tokanga lahi ki ai ko e halapule'angá. Ka ko u fakamālō pe au ia he 'oku fai pe femahino'aki mo e tatau pe mo e ongo Fakafofongá mo e 'Eiki Minisitā he ngaahi fepōtalanoa'aki pe 'i tu'a pe pea kuo 'amanaki lelei pe 'e hoko atu 'a e ngaahi ngāue ko íá.

Kole ke fai ngāue fakavavevave ki he 'ea ta'etaau 'i he Hala Vuna 'i he houa pongipongi

Ka ko e me'a 'oku ou tokanga lahi au ki ai 'Eiki Sea na'e 'amanaki pe ke u toki fakahoko 'e he poupou pea ko u tui 'oku 'i ai e me'a. Ko e me'a eni 'oku tokanga lahi ki ai e kakai e fonuá ke 'oatu pe, pe 'oku mea'i 'e he 'Eiki Minisitā mo e Hou'eiki Kapinetí ko e 'uhingá Sea he 'oku fekau'aki eni pea mo e 'i ai e 'ea 'o ha'aha'a 'oku 'ikai ke taau. 'Oku mahe'a he fo'i konga e Hala Vuna Sea, meimei ko e motu'á ni 'oku fa'a tautefito ki he houa pongipongi meimei 'aho kotoa pe. Ko u meimei fononga atu 'i he Hala Vuna tautefito ki he laine 5 – 6 ki he 7 e mei 'aho kotoa. Pea 'oku 'ilonga 'aupito 'a e mahe'a mai 'a e 'ea ko eni mo e fa'ahinga nanamu ko eni 'i he hūfanga he fakatapu 'i he fo'i konga ko eni fakafuofua ...

<006>

Taimi: 1550-1555

Lord Tu'iha'angana: ... ki he vaha'a ko ena e Hala Lelue pea mo e Hala Fatafehi ko e fo'i vaha'a ko ia he taimi ko ē 'oku te fononga ai 'oku mahe'a ai tautefito ke te paasi vave pe foki kita he me'alele pea 'oku fai mo e kau lue he fakamālohisino he pongipongi. Kimu'a foki na'e ai pe ngaahi 'a e 'ea pehē ni fa'a mahe'a mai mei he 'Ofisi e Palēmia mei *St George building*. Ka mahalo ko e me'a ia fekau'aki mo e *sewer* pe ko e me'a ko eni sepitiki mo e me'a pehē. Ka mahalo 'oku 'ohovale pe 'oku fetō'aki pe ia mahalo 'oku fakataimi ka 'oku fa'a lahi pe taimi sai pe ia.

Ka ko e fo'i ka ko 'eku ma'ú mo e me'a 'oku fakahoko mai na'e 'ai pe ke fakahoko ki he 'Eiki Minisitā 'i tu'a 'anenai he ka na'e 'ikai ke 'i heni e 'Eiki Minisitā he'etau taimi ma'u me'atokoni. Pea ko u pehē pe 'oku mahu'inga mou me'a mai pe e kakai ko eni 'oku nau fakatokanga'i e palopalema ko eni 'oku fai pe 'a e pe ko e ha e tali ki ai 'a e Pule'anga pea mo mahino ko e hā e ngāue 'e fai ki ai 'Eiki Sea.

He 'oku hange hangē ko e fo'i ko e fa'ahinga 'ea ha'aha'a ko eni pe ko e fa'ahinga nanamu ko eni 'oku pehē mahalo ko e me'a 'i he *drainage* 'a eni ko e ko e 'oku fakatafe ki ai ki tahi ko eni ko e mei he 'etau ngaahi 'u fakatafe ko eni he hala pe ko e hu mei he Hala Lelue pe ko e Hala Fatafehi 'ikai ke fu'u ma'u lelei ka ko e fo'i vaha'a ko ia 'Eiki Sea.

Pea 'oku mahino pe foki e palopalema 'i he'etau ki'i fonua ni he me'a ko ia ngaahi fakatafe ko e 'alu ko e ke ma'olunga ange tahi pea 'oku 'a e ngaahi me'a ko ia, pea 'oku tonu foki ke ma'olunga mo e ngaahi me'a pehē. Ka 'oku mahino foki 'oku mahalo pe ko e palopalema kae toki me'a ki ai e Minisitā na'a ko e. 'Oku toka 'alu atu e ngaahi me'a ni'ihi ngaahi ha'aha'a 'e ni'ihi 'o toka pea ha pea taimi ko e mahalo 'oku mamaha ai e tahi pe ko e hā pea 'oku ne 'omai leva e ngaahi 'ea ko eni 'Eiki Sea.

Ko ia 'oku fai pe tokanga pe ko e hā e ngāue 'e fai ki ai pea 'oku mahino pe ia ko e natula ko eni hangē ko eni na'a ku lave ki ai fu'u 'alu pe taimi 'e ni'ihi ma'olunga e tahi ia ke 'alu lelei tafe lelei e ngaahi tautefito ki he taimi 'uha mo e ngaahi me'a pehē. Ka ko e toki hā ha me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā. Ka ko u tui Sea, ko e me'a eni 'oku tonu ke fai ki ai ha ngāue. Ko e fofonga eni e fonua tautefito ki he Hala Vuna, taimi tokolahi eni e fonua 'i he taimi ni.

'E lahi e kau 'a'ahi mai ki he ngaahi konifelenisi mo e ngaahi me'a fakafānili pea kuo hanganaki atu ki he teuteu ko eni ki he fakataha 'a e *Forum*, me'a mai mo hono kau taki e fonua ngaahi fonua, mo e kakai muli 'e toe tokolahi ange. Ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga Sea ke tau teuteu pe tautolu ki ha ngaahi me'a pehē ni. 'Oku fiema'u pe ia ke lelei 'a e ngaahi me'a ko eni ki he 'etau nofo 'atautolu ki he fonua ki he kakai e fonuá.

Ko ia ko e kole pe ki he 'Eiki Minisitā pe ko ha me'a ki ai he ko e 'uhingá he 'oku te feleleaki pe ko eni ki'i fuofuolaa mai ka 'oku 'ikai pe ke u fakatokanga'i 'oku fai ha ngāue ki ai. 'Oku tukutuku pehe'i pē ia. 'A ia 'oku mahino 'oku 'ikai ke fai ha ngāue ki ai 'a ia ko e fokotu'u fakakaukau pe ke mahino 'oku te ke fai mu'a ha ngāue ki ai e 'Eiki Minisitā. Ke ō vakai'i pe ko e me'a he *drainage* ko e hā. Pea kapau 'oku toka ha me'a he 'uhinga ko e hangē na'a ku lave ki ai. '

Oku 'i ai e ngaahi me'angāue pe ia 'a e Potungāue ko e ngaahi loli pamu vai pe ko e me'a. Ka 'oku mamaha pe tahi pea 'atu 'o fana'i ke movete he ko e hā ha fa'ahing me'a. Kae koloa 'oku fai ha ngāue ki heni Sea, he ko e me'a eni ia ko e palopalema eni ia 'oku fakalukufua. Tautautefito ko e fofonga eni e fonua pea mo e me'a eni he Hala Vuná. Pea ko u tui mahalo 'oku 'osi me'ai pe he hou'eiki he Fale ni 'oku fiema'u kefai ha ngāue fakavavevave ki ai.

Tautefito ki he taimi ni fiema'u ke fai hano vakai'i he 'Eiki Minisitā kefai ha ngāue fema'u ko e 'ea ko eni 'oku kovi 'aupito. 'Oku fu'u kovi 'aupito tautautefito ki he kau fefononga'aki ko eni mo e ngaahi me'a ko ia tautefito taimi ko eni e fonua 'o hangē na'a ku 'osi lave ki ai 'Eiki Sea ko e ki'i kole pe ki he 'Eiki Minisitā pea fai ange mu'a ha ngāue ki ai, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Oleva ke tali mai he Minisitā e me'a ko eni e

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea pea mo e Feitu'u na 'a fakamālō lahi atu ki he 'ohake e isiū ko eni Sea, mo'oni 'aupito. Sea ko u toe lava atu pe motu'a ni 'o fai e ki'i fakamālohisino he pongipongi ka 'oku ko u 'ilo'i pe me'a 'oku hoko 'i he feitu'u ko eni. 'A ia ko e feitu'u ko eni ko e tau'anga pasi ko eni Hahaké ka 'oku meimei hoko ia 'i he 'osi ko e tau'anga pasi fe'unga tonu hake ia mo e Hala Fatafehi. Mahalo ko e me'a fakafiefia ia 'Eiki Sea ko e mahino 'oku sai 'a e fakatafenga'anga vai.

Na'e ai pe ki'i mātu'a na'a nau lele atu 'i ai foki mo e fanga ki'i fale ia Sea 'oku nau ngāue'aki 'a e feitu'u ni koe'uhi he 'oku 'i ai pe mo 'enau fanga ki'i sepitiki hufanga he fakatapu 'a ia na'e kamata mai ngāue ki ai. 'I ai pe foki mo e ki'i fale fakafiemālie ia 'i he feitu'u ko eni Sea. 'A ia 'oku 'osi *assess* kātoa hake 'u feitu'u ko eni Sea 'a 'oku 'i ai pe mo e taimi 'oku fiema'u ai ke to'o e 'u me'a ko eni he vave taha.

Ka ko u fiefia 'aupito hono 'omai 'a e isiu ko eni kapau leva ko e me'a 'oku ha'u he fakatafé fakatafenga'anga vai ...

<007>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... mahino 'oku 'i ai e tokotaha 'oku ne tau 'a e sepitiki hūfanga he fakatapu ki he fakatafenga'anga vai. Ko e fakatafenga vai ko eni Sea 'oku fou mai ia he Hala *One Way* pea 'oku toe fou mai pe ia mei he Hala Taufā'āhaú 'o na ō mai 'o fakataha 'i mu'a he 'uluaki falekai pē ko ena ko ē he afe ko ē ki Vuná. Pea 'oku toe 'i ai pē mo e fo'i fakatafe ia he 'oku 'alu ki tahi. 'Oku sai 'aupito 'a e ngaahi fo'i fakatafe ko eni.

Kapau na'a mou mea'i e ta'u kuo 'osi na'e fakalelei'i ai. He na'e 'i ai ngaahi fu'u luo lalahi ai. 'A ia ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e sió pea 'oku fakamālō heni koe'uhi ke kumi angé pe ko hai 'oku ne 'ave 'a e me'a ko eni 'a e ha'aha'a ko eni 'o huka ki he fakatafe ko eni ko ē 'a e

Pule'angá. Mahino eni ia 'oku lahi e ngaahi feitu'u ia ke 'a'ahí Sea. Kau ai pea mo e fanga ki'i fale ko ena ko ē 'oku nau ngāue'aki ko eni ko ē 'a e, 'a Vuná.

Ka ko e kau ia he me'a te mau sio ka, ki ai he efiafi ni Sea ke fakatotolo'i, fakasio, fē feitu'u 'oku ha'u mei ai e ha'aha'a ko eni pea 'oku mo'oni 'aupito e Fakafofongá ia. Ha'aha'a ia ko eni 'oku faka'au ia ke, 'ikai ke lelei pea ko e ngaahi me'a ia 'oku tonu ke fai tautautefito ki he teu katoanga atu ko eni. He 'oku 'i ai foki mo e Senitā ko eni ko ē 'o e Takimamatá ki he filimisí mo e me'á. 'A ia ko e ngaahi feitu'u eni ia 'oku pelepelengesi Sea pea 'oku fakamālō atu he fehu'í. Mālō.

'Uhila Moe Langi Fasi: Sea ki'i fakatonutonu. Ki'i fakatonutonu atu pē 'Eiki Minisitā fakamolemole Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Fakatonutonu Tongatapu 2 ko e palopalema he namu ha'aha'a hala tahi kuo fuofuolaa mai 'ene hokó

'Uhila Moe Langi Fasi: Na'e toki langá ni pē fanga ki'i fale, fanga ki'i fale ia ko ē he matātahí ka na'e talu pē tu'u 'a e *St. Geroge* ia mo e palopalema 'a e feitu'u ko iá he nanamú. Tatau pē 'i he faha'i ko ē ki pangikē 'o takai mai ai pea mo e ha'u ko eni 'i he Hala Lēlué 'o ha'u ai ki tahi. 'A ia 'oku, kapau pē na'a toki 'i ai ha palopalema ia 'a e fanga ki'i fale, fanga ki'i falekai ko eni 'oku langá ka na'e 'uluaki palopalema pe ia 'oku te'eki ke langa e fanga ki'i falé. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Sai. 'Eiki Minisitā ko u pehē ke mou me'a atu e potungāué 'o vakai'i e me'a ko eni 'oku tokanga ki ai e kau Mēmipá he 'oku tau fakamo'oni kotoa ki ai. Tau foki mai mu'a ki he 'etau Patiseti ē ke mou me'a mai angé, ko e hā e me'a 'oku mou tokanga ki he Patiseti makehe mei he me'a ko eni na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele Fika 'uluaki 'o Ha'apai. Me'a mai Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko u tu'u pē ke u toe ki'i fakamamafa atu pē he me'a ko eni na'e 'ohake ko ē ki he, 'a eni ko ē ki he me'a ko eni 'oku hokó. 'Eiki Sea kae tuku pē ke u kamata ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, ko u 'osi kole atu ke tuku. Me'a atu e Minisitā mo e potungāué ...

Mo'ale Finau: 'Ikai. Sea ...

Sea Komiti Kakato: 'O nau 'omai e fakamatala ke fekau'aki mo e me'a ko eni ke falala'anga. Hoko mai ki he Patiseti 'a e 'Eiki Minisitā ka tau nga'unu.

Mo'ale Finau: Sea ko e ki'i fo'i fakakaukau fo'ou pē ko u tānaki atu fakamolemole. Ko u tui pē 'e hounga pē ki he ...

Sea Komiti Kakato: Ki he hā?

Mo'ale Finau: Ki he ki'i me'a ko eni 'oku tau talanoa. 'Eiki Sea ko e ...

Sea Komiti Kakato: Kapau ‘oku ke fiema’u ke u tuli koe kitu’a pea ke fakamatala. ‘Ika’i ko ‘eku ‘ai fakamātoato. He ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane kāunga ia ‘a’ana ki he ‘Esitimetí.

Mo’ale Finau: Ko e ‘Esitimetí ko ení 'Eiki Sea ‘oku fekau’aki ia pea mo e malu ‘a e hala ‘o e fonuá.

Sea Komiti Kakato: Me’a atu ki he halá, ko e hala ena ...

Mo’ale Finau: Ko e hala eni e fonuá ‘oku ou fakahoha’a atu ki aí 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Pe’i me’a. ‘Oua na’a ke me’a ki he kongá ko ē na’a ku ‘osi kole atu ke tukú.

Kole Ha’apai 12 ke kei hokohoko atu fengau’e’aki mo e Pule’anga ke ngaahi hala ‘o Lifuka

Mo’ale Finau: 'Eiki Sea ko e hala ko ē ‘o e fonuá ‘oku fiema’u ia ke faka’ofa’ofa pea ‘oku fiema’u ke faingamālie ki he fefononga’aki ‘a e kakai e fonuá. He ‘ikai ke fu’u loko lahi e me’a, 'Eiki Sea ko u faka, kimu’a ki aí fakamālō au ki he Minisitā. Pea ko u kole pē ki he Minisitā ‘oku ‘i ai foki e taimi ‘e taha ‘oku fa’a ngalo si’ono hingoá ke u ‘ohake. Ka ko e me’a lelei foki Sea ke tau hanga ‘o fakatokanga’í he ko e kongá ‘o e Patiseti ko ení 'Eiki Sea ‘oku ‘asi ai ‘i he me’a ‘a e 'Eiki Minisitā Pa’angá, kuo pau ke puke mai ‘a e ngaahi talēniti ‘o e Tongá. He ko e fonua ko ení Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau pa’anga lahi. Pea ko e taimi ko ē ‘oku ma’u ai ‘e he Pule’angá ‘a e fo’i laumālie ko iá 'Eiki Sea pea ‘oku ou falala ki ai.

‘Oatu e fakakaukau ko ení 'Eiki Sea. Me’apango pē 'Eiki Sea ‘oku ou fa’a lave, ‘ikai ke u loto ke u loko lave ki he me’a ‘i Ha’apai he te mou talamai ‘oku ou fa’a lave ki ai. Ka ‘oku hanga ‘e he me’a ko iá 'Eiki Sea ‘omai e pōpoaki. Kapau te u fakahā atu kia koe e pōpoaki na’e ‘omai he ‘Ene ‘Afió ‘i Ha’apai ko u tui te mou fiefia ai.

He ko e langa e fonuá 'Eiki Sea ‘oku langa ‘aki e tu’unga faka-*profesinale*, faka-*principle*, faka’atamai, fakalaumālie. Ko e pa’angá ia ko e fo’i me’a ia kimui, ko e ‘isiu kehe ia. Ko ia Sea ‘i he’ene pehē Sea ‘oku ou fakamālō’iá ka, ki he ni’ihi ‘o e kau taki he fonuá ni 'Eiki Sea ‘oku nau loto fakatōkilalo ke nau puke mai ha ni’ihi ‘oku fie tokoni ke langa e fonuá.

Ka u ‘oatu e me’a ko ení 'Eiki Sea. Ko e potungāue ko ení 'Eiki Sea na’e ‘ikai ke nau ‘omai ha pa’anga fakahangatonu kiate au ‘i Ha’apai. Ka ko e *value* ko ē ‘o e misini mo e ngaahi me’angāue na’e ‘omai, na’e fa’a me’a’aki pe ‘e he Minisitā, na’e lava ai e ngāué ‘a e fonua ...

<001>

Taimi: 1600-1605

Mo’ale Finau: ... ke mea’i Sea, ka ‘oku ou ‘oatu ‘a e fakamālō, tuku pē ki he ‘Otua ke ne toki totongi mai ha fa’ahinga *reward* ki ai Sea.

Ka ‘oku ou ‘oatu ‘a e me’a ko eni ‘Eiki Sea, ko hono hoko, ko e ‘oku ‘ikai foki ke u manako au Sea ke ‘oatu ‘a e me’a ko eni hangē ha kole, ka ko e valitā ko ē ‘o Lifuka, ko e ‘uhinga ko ē te u hanga ‘o fokotu’u atu he ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e makamaka ia ki ai, ko e ‘u kole ia ko ē ko e fo’i kole noa pē ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e *contribute*. He ko hono mo’oní 'Eiki Sea, ‘oku pehē ni ka ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku kole he Fale ni, kuo pau ke ‘i ai ‘ete *contribution*, he

‘oku ou tui ‘Eiki Sea, ko e *principle* ‘oku ngāue‘aki ‘e he *World Bank, ADB*, mo e ngaahi potungāue ko ia, ngaahi *organization* ko ia kuo pau ke ‘i ai ‘e te me’a ‘e ala hoto nima ‘o fai pea nau toki ala mai ‘o ‘omai ha silini. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ko e lue noa’ia atu pē ‘o kole ha fa’ahinga me’a ‘Eiki Sea, hala ia, hala fakamāmani lahi, hala faka-‘Otua ia. Pea kehe atu ia mei he Folofola ko eni ‘oku tau fanongo hono lau Sea.

Ko ia ‘i he’ene pehē ‘Eiki Sea, ‘oku ou fakamālō’ia ko e makamaka ko ē ‘i Ha’apai ‘Eiki Sea ko e makamaka ia na’e ‘omai mei Fisi, ki he mala’evakapuna. Ko e fo’i fakamo’oni ia ‘e taha ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a e makamaka tatau ‘i Niuafu’ou. ‘Eiki Minisitā ko e 130 miliona ko ē ‘e lava noa pē fo’i lafalafa pē ‘e 7, ‘osi ‘a Tonga ni kātoa, ‘i he maka.

Sea ke u ki’i fakahoha’a pē Sea ‘i he ki’i me’a ko eni. Pea kapau ‘oku ‘osi ‘a e taimi ‘oku ‘osi pē ia, ko e taimi ko ē na’e huufi ai ‘emau ki’i *foreshore* ‘i Ha’apai ‘Eiki Sea, na’e Folofola mai ‘a e Tamá ke u lele ange. Ko e taimi ko ē na’a ku lele atu ai ki ai ‘Eiki Sea, na’e milimili pē ‘e he Tama hono to’ukupu pea talamai ke u ‘unu’unu ange ki ai, pea Folofola mai ‘a e Tama, ki he ngaahi me’akehe pē, ‘ikai ke u fie lave ki ai. Ka na’e faka’osi’osi na’a ne Folofola mai Sea ‘o pehē, te u foaki atu ‘a Tofua kia koe mo ho’o *contractor*, ke mo ō ‘o ngaahi ‘a e makamaka *volcanic coral* ko ia ‘o tanu ‘aki ‘a Ha’apai.

‘Eiki Sea, me’apango pē he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku silini, ‘oku ma kei kumi ‘oku ‘osi foki mai ia. Ko e fehu’i, ko e hā kuo foaki ai, koe’uhi he ‘oku mahu’inga ki he ‘Ene ‘Afio ke langa ‘a e fonua ko eni ‘Eiki Sea. Pea ko ia ai ‘Eiki Sea ‘oku ou kole atu ‘Eiki Minisitā ‘osi tali ‘i he 130 miliona ...

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ‘oku ou fakatonutonu atu ‘a e Fakafofonga ‘oku ‘ikai ke foaki ngutu pē ha me’a he kelekele. ‘Oku pau ke ‘i ai ‘a e alepau mo hono ngaahi lesisita pea toki mahino ‘oku ma’u ‘a e konga kelekele. ‘Oku ‘ikai ke fai ha foaki ngutu.

Mo’ale Finau: Sai pē Sea ka u toe ‘alu ki Palasi

‘Eiki Minisitā Fonua: Ko e foaki ‘a e fu’u ngutu, ...

Mo’ale Finau: ‘Oku fanongo letiō mai ‘a e Tu’i ‘i he mōmeniti ko eni, ‘oua ‘e ‘ai ‘a e fa’ahinga fehu’i ko ia.

‘Eiki Minisitā Fonua: ... pea malanga mai ... pea mo e ngāue ‘oku fai mo e lōloa.

Mo’ale Finau: Ka fanongo ki ha me’a ‘oku langa fonua, pea ke fanongo.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Fakafofonga talu ho’o malanga ko ‘eku toki vakai eni ki ho fofonga ‘oku ke ki’i tuputāmaki.

Mo’ale Finau: ‘Ikai Sea ko ‘eku malanga atu au ‘o tokoni ki he’enu ngāue ‘oku fai ki he ‘Ene ‘Afio, kae tu’u hake ia ‘o ‘eke pepa.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io ‘ai ke fakalao.

Mo’ale Finau: Pe’i mou ‘eke pepa, he ‘oku ‘afio mai pē ‘a ‘Ene ‘Afio ki ho’omou ‘eke pepa mai he me’a ko eni.

'Eiki Minisitā Fonua: Sea kapau na'a ne 'oange pē 'o faka-kakato 'a e me'a fakalao he *foreshore* na'a ku tui ki ai. Mālō.

Mo'ale Finau: Fakamolemole Sea, fakamolemole Sea kae tuku ke u foki mai. 'Eiki Sea ko e anga pē 'eku fakakaukau kuo Folofola mai 'a e Tama 'Eiki Sea ke tau tataki fakalelei 'a e fonua ko eni, ko 'ene 'osi ia. 'Ikai ke toe fai ha 'ai paati. 'Ai paati hā, paati hā. Ko e paati 'oku fiema'u 'e he Tu'i 'Eiki Sea ke faitotonu hono fakalele 'a e fonua, *that's the party he wants*. Kātoa 'a e fu'u fo'i tēpile 'e 3, ko 'ene 'osi pē Sea ko 'ene *achieve* pē 'osi. Tau fanongo pē 'o tali 'a e fetokoni 'aki, pea tau langa 'a e fonua pea tau ō ki 'api.

Sea, ko e poini 'oku 'ohaké Sea ko e 130 miliona ko ē 'e lava 'a e ngāue lahi. 'E *depend* mei he'etau hanga 'o fakapotopoto'i 'a e pa'anga ko eni. Pea 'oku ou tui 'oku ou falala ki he 'Eiki Minisitā ko eni. Na'a ku foki ki he hala 'i Ha'apai ko e toe pē valitā ia 'osi 'i ai 'a e makamaka ia ai. Fe'unga ia, mei muifonua Koulo ki he muifonua hanga ki Uoleva 'Eiki Sea mei Hihifo. 'Osi. Na'e 'i ai 'a e me'a 'a e Minisitā 'anenai na'a ne lave hake fekau'aki mo e tokoni 'a ha ni'ihī, 'Eiki Minisitā motu'a vaivai ni tuku ke tokoni atu. 'Ikai ke 'i ai haku ivi 'ikai ke 'i ai ha'aku pa'anga, hangē pē ko e lau ho'o veesi, ko e tui pē te ne lava.

Lahi 'a e me'a ia 'oku tau fetō'aki ai 'uhi he 'oku 'i ai 'etau *differences*, mo'oni pē ia. He 'oku talamai 'emoutolu ia ke tanu ke fute 2, talalatu 'e au ke fute 'e 4, pea 'oku sai pē ia he ko e Fale Alea ke 'oatu 'etau fakakaukau, *but at the end of the day* 'oku tau puke nima, piki nima 'o tau lue mo tau langa hotau fonua 'oku tau 'ofa ai.

'Eiki Sea fakamālō atu 'i he ...

<002>

Taimi: 16105-1610

Mo'ale Finau: ... Patiseti ko eni 'ikai ke toe 'i ai ha'aku toe veiveiua pe toe tāla'a ki ai Sea. Ko e me'a pe 'oku ou kole ki he Minisitā ke hokohoko atu e langá mou tokoni mai ha taha pe. Pea kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha tokoni tuku pe ā ke kakau tokotaha pe motu'a ni, he 'oku 'i ai e lea 'oku pehē kuo pau pe ke tau *win* he taimi 'oku tau ma'u ai e tui mo e falala ko ia pe Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a mai 'a Tongatapu 4.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tuku pe ke u ki'i tali atu ē na'a ngalo ē.

Sea Komiti Kakato: 'Ai pe Minisitā kapau 'e 'oatu ha fo'i malanga 'e ua kae toki tali mai. Pea kapau 'oku nau fiema'u ke tali mai 'e tali mai. Me'a mai 'e Tongatapu 4.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sai pe koe'uhī he 'e tokoni ai leva ki he ngaahi fehu'i Sea. Sea tapu mo e Feitu'u na tapu pea mo e Komiti Kakato. Sea ko e hala ko eni 'o Ha'apai pea mei Uōleva ki *Sandy Beach* 'oku lolotonga *tender* ia he tokoni 'a e *World Bank*. 'A ia ko e maka ko eni 'oku me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga ia Sea pea 'oku ki'i tuku pe ia ki he tafa'aki he koe'uhī lava ai 'a e ngaahi ngāue kehekehe.

Sea mahalo na'e toki tuku pe potungāue he ta'u fakapa'anga ko eni 'o 'ave ki ai 'a e peili maka *cubic* mita 'e 20. Sea ko e maka lahi eni ia 'oku 'osi 'i Ha'apai. Ka na'e 'i ai 'a e faka'amu 'a

e potungāue ia kapau na'e 'ikai ke fakapa'anga eni ia he *World Bank* 'e hoko au pe e potungāue ia ke fai'aki e ngāue ko eni.

Sea mahalo ko e 'uhinga ia na'e tu'u ai e potungāue 'o fai e ngāue ko eni Sea he 'oku fiema'u e hala ia ke fai mo ngāue'i. Ko 'etau toe tuku atu 'o fuoloa 'o a'u ha māhina 'e tolu, māhina 'e fā Sea ko e maumau ia ko ia 'e toe lahi ange pea mo e fakamole. 'Oku ou kole pe heni ki he Fakafofonga ke fiemālie pe he koe'uhī ko e ngāue ko ia 'oku lolotonga lele ia mei he fo'i hala mei Uōleva 'o tau ki *Sandy Beach*. Mahalo ko e me'a ko eni ko ē 'e taha ki he ...faka'osi Sea.

Mo'ale Finau: Sea fakatonutonu pe ko Uōleva ia ko e motu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kātaki.

Mo'ale Finau: Kapau 'oku pehē he Fakafofonga ia ke 'ai ha *causeway* ko e sai taha ia 'a ia te ke pehē Uōleva *causeway* pea hala ko 'ene tonu ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kātaki Sea mei Hihifo ki *Sandy Beach* Sea. Ko e me'a ko eni ko ē ki he fengāue'aki pea mo Ha'apai hangē ko e fōsoa ko eni Palasi Sea. Na'e me'a mai pe 'a e Fakafofonga ia 'o kole ki he Palēmia mo e Minisitā Pa'anga pea 'alu atu leva 'a e potungāue fakahoko 'a e ngāue ko eni. Sea mahalo ko e me'a ia na'a tau lave ki ai kimu'a 'i he Patiseti na'e 'ikai ke patiseti'i he Patiseti na'e *approved* mei he ta'u kuo 'osi. Ka na'e tu'u atu pe 'a e potungāue 'o fai e ngāue ko ia, he koe'uhī ko e ngāue 'oku mahu'inga ma'a e kakai e fonua. Pea 'oku tofuhia ai e fonua ni ia Sea kau kātoa ki ai e kau Fakafofonga ko eni 'oku nau me'a mai ko ē he koe'uhī 'oku nau 'ilo'i lelei 'a e 'aonga 'a e potungāue ni Sea kiate kinautolu mālō Sea.

Veivosa Taka: Sea ki'i miniti pe 'e taha.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 4, pea hokohoko atu ai pe.

Kole Tongatapu 4 ke vahevahe taau e ngaahi halapule'anga ngaahi vāhenga

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo 'etau Komiti Kakato Sea kae 'oatu pe ha ki'i fakafehu'i nounou fekau'aki pea mo 'etau Patiseti ko eni.

'Uluaki ko u fakamālō lahi Sea 'i he palani mo e ngāue 'oku 'omai. Te u fakamalanga atu au Sea 'i he peesi 320, 'a e lave pe ki ai pea mo e peesi 315. Ka ko u kole ki he kau ngāue Feitu'u na ke 'ohake mu'a e peesi 320 Sea. Ko e me'a eni fekau'aki mo e halapule'anga. Pea ko u lave'i pe Sea 'oku 'i ai e tukupā 'a e 'Eiki Minisitā kuo 'osi fai e femahino'aki mo ia. Ka ko u loto pe 'e Hou'eiki ke tō loloto atu 'a e fa'ahinga taukapo 'oku mau 'oatu ko hono 'uhinga ko e halapule'anga 'oku tautonu ki he kakai.

Hou'eiki na'a ku *hire* mo e kosilio ha me'angāue lalahi, tele mo e lola 'o ngāue'aki ke tanu e fo'i hala 'e 24 hoku vāhengá he uike 'e valu, ko hono 'uhinga pe ko u ongo'i faingata'a'ia lahi 'i he kole tokoni 'a e Pule'anga, ngaahi hala na'e tauhi mei he kuohili 'o a'u mai ko ē ki he ta'u fakapa'anga ko eni 'oku li'ekina. Ko u tokanga'i e ngaahi hala e vahenga 'e ni'ihī tanu, tanu lelei 'aupito pea tanu ma'olunga. Pea na'a ku pehē pe Sea he 'ikai ke u toe 'itengia ke tuputāmaki e 'Eiki Minisitā pe te u hanu kae fai ā ha ngāue.

Ka ko e fa'ahinga ngāue pehē ni he 'ikai ke lava ia 'o pehepehē ai pe he ta'u ki he ta'u. 'Oku fai ai 'a e taukapo ke mou manatua mu'a 'a e ngaahi vāhenga ke tufotufa tataua pea taau 'a e ngaahi faingamālie ko ia ki hono ngaohi e halapule'angá 'Eiki Sea hangē ko ia ko 'ene hā ko ē 'i he Patiseti 'i he peesi 320. 'A ia ko e 44 miliona...

<003>

Taimi: 1610-1615

Māteni Tapueluelu : ...pe 'oku tonu 'eku ma'u, 44 miliona 'e Hou'eiki. Pea kuo fai e femahino'aki ai mo e 'Eiki Minisitā pea ko u fakamālō ki ai. 'Oku ou hanga pē 'e au 'o lave'i ko e ngāue matu'aki faingata'a eni hangē pē ko e me'a 'oku ne me'a mai 'aki. Ko e me'a fakamamahi ka ko e tama tangi mai. Ō mai ni'ihī ia 'o tangi ko e putu ko e mali ko e konifelenisi ko e hā pea 'alu leva e ngāue na'e 'ikai ke 'i ai ha Patiseti ki ai. Pea ko u fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā 'i he'ene to'o mai e fohé he vaha'ataimi faingata'a ko ia, ka ko e anga ia 'o e taukapo atu. 'E 'ikai ke mau lava 'o pehepehē ai pē he ta'u ki he ta'u ke mau toe *hire* mai ha me'angāue ke tanu homau ngaahi halá Sea.

Fiema'u fakama'ala'ala fekau'aki mo e 42.5 miliona ha ko ē fakalelei uafu he vouti ki he halapule'anga

Ko 'eku fehu'i pē ia 'a'aku Sea 'i he peesi 320 'i he *item* 20. Ko e vouti eni ki hono tokangaekina e halapule'anga 'oku 44,200000. Pea 'oku 'i ai 'a e \$397200 ko e 'ai ia ki he fakalelei 'o e uafu. Ko e 'uhinga 'eku fehu'i 'Eiki Sea he 'oku ai pē 'a e vouti makehe ia ki hono fakalelei'i 'o e uafu 'oku hā ia 'i he peesi 315. 'Oku fe'unga mo e \$42.5 miliona 'a e fakalelei 'o e uafu. Ko 'eku fehu'i ke fakama'ala'ala mai ko e hā 'oku *repeat* ai he *item* kehekehe ko eni Sea na'a ko e 'uhinga ia 'oku faingata'a'ia ai e Minisitā ia fakakakato e tanu e ngaahi hala. Ko e fakalelei uafu ena ia hū ia 'i he tokanga'i ko ia e halapule'anga ko e 300000. Ke ki'i lave mai ange 'o fakama'ala'ala e fo'i kongá ko ia Sea mālō.

Tali Pule'anga ko e 300000 ki he fanga ki'i monomono iiki & 44 miliona ki he Uafu Kuini Salote

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea tapu mo e Feitu'ú na Sea. Fakamālō heni ki Tongatapu 4 he fehu'i. Sea ko e, mahalo 'oku mahino 'aupito pē ko e lau miliona ia ko e ngāue ia 'oku fai ia 'i uafu. Ko e 300000 ia Sea 'oku 'i ai e fanga ki'i uafu pē 'oku tokanga'i 'e he Potungāue. Sea ko e fanga ki'i uafu ko eni 'oku kamata mai kongá lahi 'oku nau i Vava'u mo Ha'apai pea 'oku ai pea mo e uafu 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai ko e uafu ko ena ko ē 'i Faleloa. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki ke hiki atu ki Ha'ano, 'oku 'i ai mo Vava'u. 'Oku 'i ai 'a e fanga ki'i uafu 'e 3 'i Vava'u 'oku 'ai ke 'ai mo ia.

Sea ko e ki'i pa'anga iiki ko eni Sea 'oku 'alu ia ki he fanga ki'i monomono iiki. Sea mahalo ko e tali pē ia ki he fehu'i. Ko e 44 miliona ia ko ē Sea ko e Kuini Salote ia. Mālō.

Kolea ke tokangekina hono kini ve'ehala & fehu'ia langa sunami fakahoko he 'Otumu'omu'a

Māteni Tapueluelu : Mālō Sea mālō 'Eiki Minisitā. Ko u tokanga pē au na'a 'osi 'etau pa'anga ki motu kae manatua ange. Ko e ngaahi hala ko eni ko ē ki Tongatapu 4 'aonga ia ke fakalelei'i Sea. 'Oku 'ikai ke 'uhinga pē ia ko e kole 'a e motu'a ni, ka ko e me'a foki 'oku tu'u ai 'a e

feitu'u me'a'anga ia e kau taki ko ē 'a ē ko ē 'omai he fakataha ko eni ko ē 'e fakahoko. Pea ko e 'uhinga ia e kole Sea pea ko e kole pē 'Eiki Minisitā. Ko hono 'uhingá ko e 'uha efuefu ko ia na'e toki 'osi tupu faikehe 'a e 'ulu'akau kau ai ngaahi 'ulu'akau he ve'ehala. Pea ko e kole pē mu'a ia ke tokangaekina hono ki'i kini hifo e 'u 'akau ko ia. Na'e fa'a ngāue'aki pē ia 'e he motu'a ni 'emau fānau pē 'amautolu he polisi fakakolo 'o kini hifo, ka ko e me'a 'oku lave e 'u 'akau ki he uaea 'uhila. 'Oku ou ilifia 'aupito na'a 'ohovale kuo lavea pē mate ha taha pē uestia ai he'emau ngāue. Pea ko 'eku foki mai 'o kole atu ki he Feitu'ú na ke tokangaekina ange mu'a ia.

Ko e faka'osi pē Sea, neongo ko e me'a eni ia ki he feitu'u kehe ka na'e 'i ai 'a e fakatangi na'e fakafou mai Sea. Ko u kole pē ke *update* mai 'e he 'Eiki Minisitā pē 'oku fēfē koā e langa na'e fakahoko ko ē he 'Otumu'omu'a mo Lulunga he sumani. Ngali 'oku lele lelei he taimi ni ko hono 'uhinga he'etau kei nofo he vouti ko eni 'Eiki Sea. Ko e fehu'i faka'osi pē ia 'oku 'oatu. Mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Mālō Sea tapu mo e Feitu'ú na Sea. Fakamālō ki he fehu'i Sea ko e langa sunami tautefito ki he 'Otumu'omu'a mahalo ko e 'uhinga ia 'a e Fakafofonga ki Nomuka pea mo Fonoi. Sea ko e ngāue ko eni 'oku hokohoko lelei atu pē. Na'e toe tānaki mai pea mo e fo'i fale fo'ou 'e 8 ki Nomuka. Sea ko e ngaahi ngāue ko eni 'oku lele lelei pē tautefito ki he'ene a'u mai ko ia ki he taimi ni. Mālō.

Māteni Tapueluelu : Mālō Sea e ma'u faingamālie.

Taniela Fusimālohi : 'E Kalake kātaki 'omai angé ki he me'a

Sea Kōmiti Kakato : 'Eua 11 me'a mai.

Taniela Fusimālohi : Na'e lau ko ē ki ai 'a e Komiti Pa'anga peesi 8 mo e 9 ko ē 'o e *Revolving Fund*. 'A ia Sea ko e fehu'ia foki eni 'e he Komiti Pa'anga 'a e tu'u'anga 'o e pa'anga ko eni. Ka u ki'i foki si'i pē ki he hisitōlia 'o e me'a ko eni. Na'a ku kei ngāue he ...

<004>

Taimi: 1615-1620

Taniela Fusimālohi: ... ko u tui 'oku mea'i pē ia he 'Eiki Palēmia na'e lahi hono fehu'ia e *Revolving Fund* ko'e'uhí ko hono tāpalasia. Kau foki mai ki he *Revolving Fund* ko eni 'oku 'oku 'i he potungāue ko eni 'oku 'ilo pē 'e he 'e he potungāue na'e fokotu'u 'o pehē ko e *Revolving Fund* pea ko e pa'anga ko ē ko ē na'e tonu ke 'omai mei he Fale Pa'anga 'ave ki ai na'e 'ikai ke mai 'e he Fale Pa'anga na'e tuku pē ia 'i he vouti.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga kumi hake ange 'a e lipooti peesi 18 ē 'a e Lipooti ko ē 'a e Komiti ka tau fakanounou ē.

Taniela Fusimālohi: 'Ikai.

Sea Komiti Kakato: 'A ia na'e 'osi tali 'e he komiti 'a e fakatonutonu na'e fakahoko he Potungāue Pa'anga ko e ngaahi fakatonutonu na'e fakahoko he Potungāue Pa'anga 'oku 'oatu

ia 'i he Fakalahi 2B peesi 13 mo e 12. Kā 'oku hā atu 'i 'olunga 'a e fa'u 'e he Potungāue Pa'anga ha Tu'utu'uni Ngāue *Accounting Policy* ke tataki 'aki 'a hono ngāue totonu 'aki 'a e Sino'i Pa'anga Hokohoko atu *Revolving Fund* 'e ngāue'aki 'i he kaha'u. 'A ia 'oku 'osi fai e femahino'aki mo e komiti pea na'e tali 'e he komiti 'a e 'a ia ko e peesi 120 Vouti 19, Polokalama 3.

Fokotu'u 'Eua 11 ke tānaki ha levi 'i he loló ke tokoni ki he ngaahi hala

Taniela Fusimālohi: Ko ia. Ko ia Sea ka ko 'eku ko 'eku taki mai ko eni ki he poini he koe'uhí 'oku fakafehu'ia foki he ko hono totonu eni 'oku 'omai ko ē 'e he Komiti Pa'anga koe'uhí ke 'ai 'o 'ā takai'aki 'a e fo'i sino'i pa'anga 'a e ngaahi malu'i 'a ia ko e *policy* ke tu'uma'u. Ka ko u fie 'omai pē 'a e 'a e talanoa ki heni koe'uhí na'e 'osi talanoa'i pē ia 'i he Potungāue 'a e *MOI*. He koe'uhí ko e me'a na'e hoko na'e fai 'e he *MOI* 'a e *tender* atu e ngaahi ngāue ke fakapa'anga mei heni fe'unga pē ia mo e 'osi e ta'u fakapa'anga pea 'ikai ke lava e pa'anga ia 'omai he na'e tuku ia 'i he loto Vouti ko ē 'a e Fale Pa'angá na'e 'ikai ke 'omai ia.

Pea ko eni 'oku tau 'alu ki he fo'i sitepu hoko mai ko hono tukuange ke tu'u 'i tu'a. Ka ko 'eku poini ko ē ke fakamamafa'i Sea ko u tui ko e kuonga fo'ou eni ke tau manga ki ai neongo 'a e ongo'i 'e he fa'ahinga ia 'e ni'ihi te nau fehu'ia. Ka kapau 'oku malu 'aupito pē 'a e *policy* pea na'e 'i ai 'a e fehu'i ia mei he komiti 'o pehē totonu nai ke fakatupu pa'anga e sino'i pa'anga ko eni ka 'oku 'ikai ke u tui ki ai ko hono taumu'a foki Sea 'i he anga ko ē 'eku ma'u na'e faka'amu e potungāue ko eni ke tu'u kitu'a kae toe lava ha ngaahi pa'anga kehe ange ke toe 'omai ki ai hangē ko e ngaahi pa'anga mei he ngaahi sino ia 'oku nau tokanga ki he halapule'anga 'oku nau fie tokoni. Kae he'ikai ke nau lava nautolu 'omai 'a e pa'anga 'i he loto'i ki he loto'i potungāue pē ko e pē ko e Fale Pa'anga.

'A ia te nau lava ange 'o 'omai ki he *fund* ko eni. 'Oku fakafuofua pea ko u tui pē 'oku kae fakatonutonu mai pē 'e he 'Eiki Minisitā ko tautolu ko ē 'i Tonga ni ko e mahu'inga ko ē 'a 'etau tōmui ko ē 'i he *infrastructure* 'oku a'u pē ki he 1 piliona 'i he hala, mala'evakapuna pea mo e uafu. Ko e fo'i 'epoki fo'ou eni ia ke tau manga ki ai ke 'i ai ha *fund* pehē kae malu'i pē foki ke pau pea 'atita'i ke mahino 'a e tūkunga ko eni.

Sea ka ko e poini 'e taha 'oku ou fie 'ohake 'i he me'a ko eni 'oku 'i he Lao pē 'a e fehu'i ko ē pē fokotu'u ai h *Road's Authority* 'e kei fakaongoongo pē foki ia ki he ki he potungāue na'a tau'atāina ange ai 'a e ngāue 'i hono palani mo fakapa'anga.

Ko u tui ko e 22.8 ia ko ē 'oku si'isi'i ia Sea pea ko u faka'amu pē ka toki hanga 'e he Minisitā 'o fakama'ala'ala mai ko e 'uhinga eni ia ke fai 'aki 'etau tanu hala fakalotofonua. 'A ia 'oku 'uhinga ia ki he ngaahi hala ko eni 'oku kalasi hifo ki lalo ki he kalasi 4 ko u tui pē na'a kau ai e kalasi 3 kalasi 4 mo e kalasi 5 'a ia ko e hala komiuniti. Pea 'oku mahino pē foki ia 'oku fai e fengāue'aki e ngaahi kolo pea mo e potungāue ki hono fai.

Ka ko 'eku poini Sea ke tau tukuange ha faingamālie 'o e fa'ahinga fokotu'utu'u ko eni ke tau sio ange pea ko hono ua na 'oku lava ai leva heni 'a e pehē ke tau 'unu ā ki he *Road's Authority* na'e 'osi talanoa'i pē ko u tui ko e 2019/2020 pea na'e 'oatu ki he Pule'anga 'o e 'aho pea na'a nau veiveiua. Ka ko e veiveiua ko e pehē pē 'e faitokonia nai eni. Pē 'e lava, malavalava ange pē ngāue he'ene tuku 'i he potungāue pē 'e malavalava ange mo ma'ama'a ange hano 'ave ki ha *Road's Authority*.

Ko u tui ko ha sitepu hoko ia ka ko u fie foki mai pē au ki hē ko hono mahu'inga ke tau hanga ange 'o vakavakai'i ange eni kae malu'i pea 'osi ha ta'u 'e taha, ta'u 'e ua pea tau hanga 'o toe vakai'i. Ka 'oku 'i ai 'eku fokotu'u ki he 'Eiki Minisitā 'a ia na'a ne pehē ko e me'a ko eni 'oku fakapa'anga 'aki ko e ngaahi mo'ua he hala, ko e laiseni pea mo e ngaahi me'a pehē 'oku ma'u ai 'a e fo'i sino'i seniti ko eni. Ka ko e me'a ko u fie fokotu'u Sea pē 'oku, ko u tui 'oku totonu ke tănaki atu mo ha *levy* mei he lolo ko ē 'oku ngāue'aki he ngaahi mīsini, ngaahi me'alele. Kapau 'e to'o ha seniti 'e 10 ki he lita kotoa pē he 'oku lau miliona e ...

<005>

Taimi: 1620 – 1625

Taniela Fusimālohi: ... lita 'a ē 'oku tau ngāue'aki 'i Tongá ni he ta'u

To'o Pule'anga seniti 25 mei he lita lolo kotoa ki he Sino'i Pa'anga Hokohoko atu ki he halapule'anga

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ki'i tokoni pe ki he Fakafofongá mahalo pe na'e 'ikai ke ne ma'u pau 'eku me'a na'e fakamatala 'anenaí. Sea 'oku kau mo e *levy* ko eni ko ē ki he loló Sea 'a ē 'oku 'i ai e seniti 'e 25 ai. Na u lave pe ki ai 'anenaí he fakapa'anga ko eni ko ē 'o e *Revolving Fund* ko eni. 'Oku 'i ai e seniti 'e 25 'oku to'o mai 'i he lita 1 kotoa pē Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: 'Io kātaki na'e 'ikai na'e 'ikai ke u fanongo lelei ka 'oku ou tui kapau ko ia 'oku lelei. Ka ko u tui 'e toe lava pe mo ha ngaahi *source* kehe ke vakavakai mei ai na'a toe ma'u ha pa'anga. Ko u tui pe Minisitā mahalo 'e 'i ai pe ha ngaahi sino ia mei muli 'oku tokanga ki he *infrastructure* ke nau lava 'o toe tănaki mai ki he sino'i pa'anga ko eni ke lava ai 'a e fatongiá. He koe'uhí 'okú ke faka'amu koe ke ke ma'u ha 200 miliona kae toki lava ho fatongia ki he ngaahi hala ko ē he 'ikai ke hanga 'e he Pangikē 'a Māmaní ia pea mo e ngaahi sino pehē 'o tanu. 'A ia 'oku mahino foki ko e hala kalasi 'uluakí pea mo e uá mahalo ko e konga he hala kalasi 3. 'A ia ko e fakatātā pe ko e kalasi 1 eni 'oku lele he hala ko eni, hala ko eni 'oku lele ki mala'evakapuná.

Ka ko u tui ko e me'a pehē ia 'e ha'u ki ai e ngaahi tokoni 'oku lalahi angé he 'oku lau miliona lahi. Ka koe'uhí ko e me'a ko eni ko e kamata eni hono langa hake ke 'alu 'o a'u ki he tu'unga 'oku lava pe tautolu 'o fakapa'anga 'a 'etau ngaahi halapule'angá 'aki pe hotau iví. Ka ko u tui 'e Sea 'oku tonu ke tănaki mai ki heni mo e mo'ua ia ko ē e Fakamaau'angá 'i he ngaahi mo'ua kehé, pa'anga 'a ē ko ē 'oku 'ikai ke lava 'o tănaki ke 'omai. He ko 'etau *priority* eni ko e *network* e halá 'oku 1,000 ka 'oku mahalo ko e kilomita 'e 60 ia ai ko e fanga ki'i hala ko eni ko ē 'oku feinga 'a e 'Eiki Minisitā ke tanu.

Fokotu'u 'Eua 11 ki he Pule'anga ke 'ai ma'u pe ha pa'anga tănaki ki he hala taimi 'oku tisaini hala Vava'u/'Eua

Ko e faka'osí Sea ko u fakamālō pe au ki ai he ko u lau 'a 'ene palaní pea mahino leva ia kiate au 'oku feinga ke fakakakato 'a e vāhenga kotoa pē 'i hono feinga'i ke fai e ngāue lahi ko eni ko hono tanu e halá. Pea ko u fakamālō ki ai ko e vahefonua 'Euá mahalo pe mo Vava'u 'e Sea. Ko u kole pe ki he Minisitā kapau 'e *design* ha ngaahi hala tautefito pe ki Vava'u mo 'Eua pea 'ai ke kau ma'u pe ai ha *payment* ai ha *payment* ia ke ne malu'i e halá koe'uhí ko e tahifohifo 'a e ngaahi hala 'i he ongo motú.

Ko u fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he ngaahi tanuhala kuo fai ‘i ‘Eua ka ko e ‘uluaki e fakamālō. Fakamālō atu he hanga ‘e he potungāue ‘o kamata tanu ‘a homau hala ngoué, ko eni kuo foki e kau ngoue tokolahi ki he ngaahi feitu’u na’e ‘ikai ke nau ‘i he kuohilí. Ko u faka’amu pe ‘e Sea ki he ‘Eiki Minisitā, ko u tui mahalo ‘oku fai ‘ene ‘a’ahi holo he ngaahi vāhengá ke fai ha talatalanoa koe’uhí kuo ‘osi tānaki seniti ‘a e ngaahi kolo lahi tuku e kongá e seniti ‘i Falepa’anga. Ka ‘oku mahalo ‘oku ‘i ai mo e seniti ‘a e ngaahi vāhengá mahalo na’a toki ‘omai ia ki he *Revolving Fund* ko ē ke fai’aki ‘a e ngāue ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o fekau’aki pea mo ‘ene *fund* ko eni.

Fokotu’u ki ha founga ngāue Poate Taulanga ke tānaki ha pa’anga ke fakalelei’i ‘aki ngaahi taulanga he ‘otumotu

Ko e tafa’aki ko eni ki he *maritime* ‘oku ou tui pe mahalo ko e founga tatau pe ki hono tānaki ko ē ha pa’anga pehē he koe’uhí ko ena ‘e liliu kautaha ‘a e *Ports Authority*. Na’a ‘i ai ha fengāue’aki ai mo e Potungāue Maliní ki ha fa’ahinga pa’anga pehē ke tokoni pe ki hono tauhi e ngaahi taulanga ko ē ‘i tahí koe’uhí he ko e ngaahi taulanga ko ē ‘i tahí. He koe’uhí he ko e ngaahi taulanga ko ē ‘i tahí ‘oku ‘i he malumalu pe ia ‘o e potungāue ko ení. Ka ko u fakamālō ki ai koe’uhí ‘oku hā mai he’ene palaní ‘e fai e ngāue he ta’ú ni ki he ta’u kaha’ú ki he taulanga ko ē ‘o ‘Eua ka ko u fakamālō atu Sea

Sea Komiti Kakato: Mālō

Veivosa Taka: Sea

Sea Komiti Kakato: Ha’apai 13

Fakamālō’ia tokoni Pule’anga ke ngaahi fanga ki’i uafu ‘otumotu & kei fiema’u ke fakaloloto ngaahi uafu ‘e ni’ihi

Veivosa Taka: Ko ‘eku ki’i fakahoha’a faka’osi pe ‘aku Sea kae fokotu’u atu ‘etau, Sea tapu mo e Feitu’ú na tapu mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ha me’a ‘e fu’u lahi ki he motu’á ni ko e fokoutua hake pe ‘o fakahoko ‘a e fiefia pea mo e fakamālō ki he Hou’eiki Kapinetí pea pehē ki he Palēmiá. Ko e ngaahi ngāue ‘oku fakalata peá te fiefia ha’ate mamata hifo he Patisetí ‘oku ‘i ai e tokangaekina ‘a e kāinga mei motú.

‘Eiki Sea ‘i he peesi 320 ka ko u tui ko e fakamālō atu ki he Sea mo e Poate Taulangá kae pehē foki ki he *CEO* koe’uhí ko e ngāue mo e tokoni kuo fakahoko ki he uafu ‘o Hā’ano mo Kauvai, Pukotala pea mo Muitoá ‘oku tu’u ‘i Faleloá ‘o fakahoko ia pea ko u tui ‘oku vave ‘aupito Sea ‘a e ngāué. Pea ‘oku fengāue’aki fakataha ‘a e ongo vāhengá pea mo e Pulefakavahé mo e ‘Eiki Kōvaná hono fakakakato e ngāue ko ení.

‘Eiki Sea ko u tui ko ha māhina pe ‘e taha mei heni pe ko e 1 mo e kongá kuo ‘osi e ngāué. Ko e me’a ‘oku ‘asi foki ia ‘i he’etau Fakamatala Patisetí ‘oku ‘osi mahino ‘a e fokotu’utu’u ‘a e Kapinetí ...

<006>

Taimi: 1625-1630

Veivossa Taka: ... neti ki he uafu ‘o Nomuka mo ‘Uiha ka ‘oku puli ‘a Ha’afeva ka ko u

fakamanatu pe ki he ‘Eiki Minisitā kae ‘uma’ā e Seá, mo e Tokoni Sea ‘o e Poate Taulanga pehē ki he Palēmia ‘oku ‘i ai ‘a Ha’afeva. Ko Ha’afeva foki Sea, mea’i pe ia he ‘e he Pule’anga ko e koa ia ‘o e fehokotaki’anga Vava’u mo Pangai pea mo Tonga ‘i Ha’afeva.

Pea ko u tui ‘oku ‘i ai e fiefia koe’uhi ko e lava ‘o fakahoko e ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai foki ‘a e uafu ‘e tolu ‘i Vahe Foa mo Kauvai. Pea ‘oku ‘i ai e uafu kuo maumau, Uafu Hā’ano, ko e Uafu ‘o ‘O’ua ‘oku ‘ikai ke toe ngaahi. Ko hono fiema’u ke tokoni pe ‘a e Potungāue e Ngaahi Ngāue Lalahi ki hono fakapapa he ‘oku ‘osi puhi’i pe he ‘e he sunami e ngaahi fo’i *float* ‘o tuku ki ‘uta. ‘A ia ko ‘ene toe fakafoki mai pe ‘o lele ‘a e me’a ko ia pea ko u tui mo e fakaloloto. Ko e fakaloloto ‘oku ‘i ‘O’ua, Kotu, ko Fonoi, Tungua, Matuku ‘a ia ko e ngaahi ‘a e ngaahi kolo ia ‘oku nau fiema’u ke ‘ai ‘a e fakaloloto ki he’enu taulanga.

Ko e fakamālō ia ‘Eiki Sea, ki he ‘Eiki Minisitā ko e me’a ki he hala fakamālō ki he Pangike ‘a Māmani ko e tokoni ki he ngāue ko eni. Na’e teuteu foki Sea, ke fakahoko e me’a ko eni he’emau ngaahi fakataha ke tanu e hala ‘o Pangai mo Foa ‘o valitā. Pea ko u tui ‘oku, kuo to’o atu ia ‘e he Pangike ‘a Māmani ka ko u tui ko e ki’i hala ko ē ‘o Hā’ano mei MUITOA ki Fakakakai ‘e ngali ‘aonga ai ‘a e makamaka ko eni mei Fisí.

Pea ko u tui ‘e Minisitā ‘oku, kuo maau ‘a e kautaha vaka ki he fakafolau e ngaahi misini ki Hā’ano. Ko e me’a ‘i hono hoko ‘Eiki Sea, ko u fakamālō ki he ngaahi hoha’a ki he ngaahi ngāue ka ‘oku ‘ikai foki ke hoha’a ‘a Ha’apai ia. Ka ‘alu atu pe ‘oku ‘ikai ke lava e halá he ta’u ni fiemalie pe pea kou tui ‘oku’i ai e lea ia ‘o Ha’apai ko e “kai pe e lea”, makona ai pe

Mo’ale Finau: Sea ki’i tokoni mu’a ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Ha’apai 12 tokoni

Mo’ale Finau: ‘Oku ou poupou, poupou lahi ‘aupito au ki he ‘ave ko e makamaka ki Kauvai ka ko e me’a na’e ‘osi tu’utu’uni ia ke fo’i hala ko e mei he ‘Ofisi Kovana ‘i Palasi ‘oku ko e *fit* ia e fo’i makamaka ko ia ‘uhinga ko e fe’unga lelei

Sea Komiti Kakato: Toki ‘ai ha’o malanga ‘e Ha’apai 12 e tukuange si’i malanga ‘a Ha’apai 13 na’e tonu ke me’a mai ki he me’a ko ia faka’osi’osi.

Veivosa Taka: Ko u ko e kongia ia Sea ‘oku ou

Lord Tu’iha’angana: Sea, ki’i tokoni pe ‘aku ki’i fakamahino pe Sea

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘o Ha’apai

Lord Tu’iha’angana: Fehalaaki pe me’a ‘a Ha’apai 13 ko e maka Tonga pe ‘oku ‘ave ki Hā’ano ko e maka Fisí pe ‘ena ‘e ‘ai ‘i Palasi

Veivosa Taka: ‘Eiki Sea

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Nōpele fika ‘uluaki ‘o Ha’apai

Veivosa Taka: Ko e fakamālō pe ki he Feitu’u na ka ko e tu’unga ko ē ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a Ha’apai ‘oku nau fiefia pe ko e ha e me’a ko e ko e ‘oku fakahoko ange. Ka ‘oku ‘i ai pe ‘a e lave’i ‘a e motu’a ni Sea ‘oku ‘i ai pe fatongia e Pule’anga, ‘oku ‘i ai e fatongia e kau

Fakafofonga, ‘oku ‘i ai ‘enau me’a ke fakahoko, ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku fakahoko ‘e he Pule’anga.

Ka ko u tui ko e ai ‘ene me’a ‘a e Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi ‘anenai ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i hala kilomita si’isi’i pe. Ko ‘eku lave’i ko e ‘ene pehē ko e kilomita ‘e 15 ko e si’isi’i ia ko e ki’i kilomita ko eni ‘i Hā’ano ‘oku ‘ikai ke a’u ia ki he 10 pea ko u pehē fiti lelei ia mo e fokotu’utu’u ‘a e Potungāue.

‘Ikai ke u toe hoha’a au kapau ‘oku ne pehē ‘e kilomita ‘e 5 lava pe ‘a Hā’ano ia ‘i ai. Ka ko e kole ‘e taha ‘Eiki Sea, ‘e Minisitā k eke me’a ange ki he tu’unga ko eni e fanga ki’i hala iiki ko e ‘i Foa. Ke mea’i pe foki ‘oku ‘i ai e valita ‘i Foa ko e toni ‘e 100 pe ko e toni e 200 ka ko ‘eku ‘uhinga pe ‘oku malava ke tokoni ‘a e Potungāue ‘a e Feitu’u na ke valitā pe ia mei he ngaahi fanga ki’i hala iiki ko e mei ‘Ulutolu ki Houmale’eia. ‘A ia ko e kongā pe ia ‘oku ou fakahoha’a ai fekau’aki pea mo e kongā ko ‘ē.

‘Eiki Sea ‘oku ai e fa’a me’a ‘a e kau Hou’eiki ‘ikai ke u fu’u loko lelei ‘ia ai ko e folofola ‘a ‘Ene ‘Afio. ‘A ia ‘oku ou pehē na’e ai e motu’a ia ki mu’a he to’u Fale Alea ki mu’a na’e ui ia ‘i Fale Alea ni ko Folofola ...

<007>

Taimi: 1630-1635

Veivosa Taka: ... folofola. Ko ‘ene lele mai pē Fakafofongá ‘o pehē mai, Hou’eiki Mēmipa ko e folofola eni ko e ‘ai ‘etau vaka. Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea na’a ‘ohovalé kuo fakahingoa ‘a e tama ko eni ‘oku fa’a lau folofolá, ‘e ui ko folofola. Ka ‘oku ou kole atu ‘oua fa’a ‘omai ‘a e Huafa ‘a ‘Ene ‘Afio ke tau hangē ‘oku tau hualela ‘i he Fale ‘eiki ko eni. Tau hanga ‘o fakamolūmalu’i mo faka’ei’eiki ‘etau ngāué. Ka ‘oku ke fiema’u pē ha me’a Hou’eiki, mou me’a mai ke mou me’a ki he kau takí ke fakahoko homou ngaahi fiema’ú. Kae ‘oua ‘e fiema’u pē ha me’a pea mou, ko e folofola eni. Ka ‘oku ou kole fakamolemole atu ‘e Hou’eiki Nōpele pea mo e, pehē ki he Fakafofongá.

Sea ‘oku ou tui ko e kongā pē eni ia ‘oku ou tokanga au ki ai ki he halá. Fakamālō foki ki he ngāue na’e fakahoko ki Nomuka pea mo Fonoí. Fakamālō atu kia Kingi ‘Onitulei. Ko e langa ‘i, nau pehē he ‘ikai lava ‘a Fonoí. Na’e ‘osi e ‘ū fale ko ē ‘a ‘Oní pea toe ai e fale ai ‘i he kau langa ko iá pea na’a ne faka’osi. Pea ‘oku ou tui ko e ngāue lahi ‘oku fai ‘e he tokotaha ko eni pea neongo ‘oku ‘ikai ke tau, hangē ‘oku tau sio fēfē ki he tokotaha ko eni, ka ko e tokotaha eni ‘oku ngāue vave taha. Fakamālō ki he Pule Fakavahe ‘o e Vahe Mu’omu’á ko e tokoni ki he ngāue hono langa ‘o Nomuká.

Pea ‘oku ou tui ko e angí pe ia ‘oku ‘omi kia kitautolú, “Tama Tonga Tu’u ‘o Ngāue he kuo fakamonū’ia he ‘Eikí ‘a e me’a kotoa pē hotau fonuá.” Pea ‘oku ou tui ko e kongā ia ‘oku ou lave atu ki ai. ‘Ikai ke toe ‘i ai ha me’a ia te u toe tāla’a ki ai. Ko e me’a pē ‘oku faí ko ‘emau hiva pē mei he Ha’apai ‘a e ta’anga langi mama’o ‘a e Kuini ‘ofeiná, “tatali pē” (*Na’e ‘ikai ke lea ‘aki ‘e he Fakafofongá e kupu’i lea ko eni ka na’a ne hiva’i ia.*)

Pea ‘oku ou tui tau hiva ia kau Fakafofonga. Tau hiva pē ke tau fiemālie. Ko e me’á ko e ‘ai pē ke tuai atú, tatali pē.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘ai mu’a fekau ke tangutu ki lalo mo e ...

Sea Komiti Kakato: ‘Ai mai angé ke mahino kiate au ko e hā e fo’i hivá.

Veivosā Taka: (Ne toe hiva 'i pē 'e he Fakafofongá 'a e "tatali pē" ke me'a mai ki ai 'a e Sea Komiti Kakatō kae 'ikai ke ne lea 'aki 'a e kupu 'i lea ko ení.)

Sea Komiti Kakato: Oh 'io. 'Oua fa'a, 'e 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Tafe lelei e malanga 'a e Fakafofonga 13.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Ko e, ko u fie tokoni pē ki ai 'i he'ene pehē, 'oua fa'a 'omai 'a e Tō Folofolá. Ko u tui ko e kupu tolu mahalo e Konisitūtoné 'oku ne talamai 'oku tau'atāina pē tokotaha kotoa ia ki ai. Kapau na'e Tō Folofola mai 'Ene 'Afió kiate au, pea ko e me'a pē ia. Kapau na'e tō folofola mai kia ...

Sea Komiti Kakato: Sai.

Taniela Fusimālohi: Tongatapu 13 ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea.

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo 'Eiki Minisitā.

Fehu'ia taimi ke fakalelei'i mala'evakapuna 'Eua & fakahā Pule'anga te'eki mahino e taimi

Taniela Fusimālohi: Ka ko 'eku fehu'i faka'osí 'e Sea. Ko 'eku fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā ko ení koe'uhí na'e ngalo ke 'oatu 'anenai. 'Oku 'ikai ke 'asi ho Patisetí ka na'e pehē 'e fai he ta'u ní. 'Osi 'a Ha'apai 'i he mala'evakapuna pea 'e hoko mai ki hono fakatokalelei pē mala'evakapuna 'o 'Euá. Ka 'oku hangē kiate au 'oku 'ikai ke 'asi hē 'a e me'a ko iá pe 'oku ha'u pe ia he me'a ko ē 'a e *World Bank*?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e kau Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Sea ka u kamata atu pē he fehu'i fakamuimui Sea. 'Io 'oku 'osi fakapa'anga ia he *World Bank*. 'A ia ko e tali pē eni ia ke 'osi e ta'u, faha'ita'u 'uho'uhá pea kamata e ngāue ki, 'i he Mala'evakapuna Kaufaná. Sea ko e ngāue ko iá ko e ngāue tatau pē ko ē na'e fai 'i Ha'apai. 'A ia ko hono *reseal* 'o e mala'evakapuna.

Sea ka u foki mai pē 'o kamata atu mu'a mei Ha'apai. Na'e lava atu 'a e motu'á ni ia pea mo e Fakafofonga Fika 1 'o Ha'apai he kau Nōpelé pea mo Ha'apai 13. Na'a mau ō 'a'ahi, na'e 'i ai, 'oku 'i ai foki 'a e fu'u maka ia 'i Hā'ano. Pea 'oku manatu' i he motu'á ni ia na'e 'alu pē 'a e ngaahi misini ia 'a e potungāué he valungofulu tupú 'o fai 'a e ngāue ai.

Pea 'oku tonu ke toe, Sea ke toe fakamo'ui mai 'a e fu'u maka ko ení he ko e fu'u maka pe ia 'a e Nōpelé pea 'oku ne 'omai ta'etotongi ke ngāue'aki 'e he Pule'angá. Pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki ko e ngāue ko ení 'e fakahoko ia he vave tahá he koe'uhí ko e fo'i hala lahi ia ko eni ko ē 'o Ha'apai pea mei *Sandy Beach* ki Hihifó 'a ia 'oku fakapa'anga ia he *World Bank*. Pea 'oku 'i ai pē mo e fo'i hala ko eni ko ē fo'i Hala Tau'akipulú. 'A ia 'e fai pē mo ia ia he potungāué kae ngāue'aki ia 'a e 'ū me'a ko ena na'e tau fanongo ki ai. Me'a ia e, ngāue'aki ia e maka ko eni ko ē mei Fisí.

Sea ko e hangē ko ‘eku lave ‘anenaí na’e ‘osi ‘ave ‘a e maka ia ki ai pea ‘oku ‘i ai pea mo e valitā pea ‘oku, ‘e ‘ave pea mo e misini valitā ki Ha'apai. Ngāue ko iá ‘e hokohoko atu. Ko e hangē ko e lau ko eni ko ē ‘a e Fakafofongá ko e ngaahi ko eni ko ē e ngaahi uafú. Sea ‘oku ‘osi ‘i ai e polokalama ia pea ‘oku tataki pe ia he 'Eiki Palēmiá pea mo e Minisitā Pa'angá ki he ngaahi uafu ko eni ko ē ‘i Ha'apai tautefito ki he uafu ko eni ‘i Mu'omu'á, ‘Uiha pea mo e toenga e fanga ki'i motú.

Ngaahi fokotu'utu'u ngāue Pule'anga ki he halapule'anga ‘i he kaha'u

Ko e ‘isiu mahu'inga na’e ‘ohake ‘e he Tongatapu, ‘e ‘Eua 11 ...

<001>

Taimi: 1635-1640

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e ‘alu ko eni ko ē ki he *authority* ‘a e potungāue Sea, ‘e foki leva ‘a e potungāue ‘o nau sio ki hono ngaahi *principles* ‘e ‘alu leva ke tñaki pa'anga, pē ko e *pseudo government*. Sea ‘i he tu'u ko eni ko ē ‘a e potungāue ‘i he'ene kei nofo ko eni ko ē ‘i he Pule'anga, ‘e kei lava pē ia ke fai ai ‘a e tokoni.

Sea ko e, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tokoni ia Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e ako ia ‘e teu huufi, ‘ikai hono Patiseti ‘ona ia Sea, kuo pau ke tanu ‘a e hala ia ko ia, kae valitā, pea ko e fu'u, lele atu ‘a e potungāue ‘o fai ‘a e me'a ko ia. Pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi feitu'u ia Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e kakai mahu'inga he fonua ni te nau hā'ele ki ai, te nau me'a ki ai Sea. Mo e ngaahi ngāue ia ‘e Sea ‘oku pau ke fai ia pau ke fakahoko ia. He ko e taimi ko ē te tau ō ai ‘o, ke tau pehē ‘o *pseudo government* kātaki pē Sea he ngāue'aki ‘a e fo'ilea, ‘e faingata'a ia he koe'uhi he pau ko e me'a kotoa pē ia ‘e tokoni.

‘A ia ko e kole pē ia ko eni ko ē ki he kau Fakafofonga, pea mo e Fale ni ke tuku pē he malumalu ‘i he taimi, he e, tau pehē kuo ‘osi ha ta'u ‘e taha, ta'u ‘e 2 mei heni pea toki fai hano siofi ke ‘alu ‘a e me'a ko eni ke hoko ko ha *state owned enterprise* pea ‘alu ‘o *privatise pseudo government*.

Sea ko e me'a ko eni fekau'aki pea mo e ngaahi ngāue ko eni ko ē ‘i ‘Eua Sea, ko e faka-pa'anga pē ‘e he *World Bank* ‘a e toe fakalelei'i ‘a e ngaahi maumau na'e hoko ‘i he uafu. Pea mo e konga lahi ‘o e ‘u hala ko ē ‘o ‘Eua ‘oku faka-pa'anga ia ‘e he *World Bank* Sea. Pea ‘oku ‘i ai pē pea mo e tanu hala ko eni ko ē ‘a e Komiuniti ‘oku hoko mo ia ‘i ‘Eua, pea ‘oku ‘osi ‘oatu ‘e he potungāue ia ‘a e ongo koniteina valitā, mea'i pē ‘e he Minisitā Pa'anga ke fakahoko ‘aki ‘a e ngaahi ngāue ko eni Sea.

Ko e lelei taha ‘a e potungāue ni Sea ‘oku feinga ke tōfuhia ‘a e, ‘a Tonga ni katoa pea ‘oku ‘i ai ‘emau sio ‘amautolu ia, ‘ikai ke mau sio faka-feitu'u, mau sio ki Tonga ni katoa ke lava ai ha ki'i ngāue. ‘Oku a'u ē ki Niuafu'ou Sea, na'e lava atu ‘a e potungāue ‘o teke ‘a e ngaahi fo'i hala ‘e 3 ki he vai Sea. Pea ‘e toe foki hake ‘a e potungāue ‘i he ta'u faka-pa'anga ko eni ki Niuafu'ou pē ke fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ko eni, pea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ia ‘e lava ke tau kōpui mai mei he hala-pule'anga ka tau a'u mai mei motu mama'o, ‘o tau mai ki Tonga ni. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ‘oku ou fakamālō ki he tali, pea ‘oku ou fakamālō ki he teuteu ke tanu ‘a e hala lahi mei ‘Ohonua ki Houma, mo ‘Ohonua ki Ha'atu'a. Ko e faka'osi Sea na'e

Tō Folofola mai ‘a ‘Ene ‘Afio ki he motu’a ni ke u hanga pē mu’a ‘o muimui’i ‘a e Minisitā ko ení ko e ‘uluaki ko e fakakaukau ko ē ke ‘i ai ha mala’evakapuna lahi ange ke tu’u ko ia ‘i ‘Eua, pea mo ha hala-faka-kavakava, *evacuation bridge* ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga, Fakafofonga ki’i fanongo mai kia au ē. ‘Oku ‘i ai ‘a e mo’oni ‘a e me’a ko ē ‘oku me’a mai ‘e he Fakafofonga 13, ki’i tau ki’i tukuange pē, na’a pehē pē ko e Feitu’u na pē ia ‘oku he e. ‘Oku mau ongo’i, pea ‘oku ke manatu’i lelei pē na’a tau nofo ‘i Talalosia, pea na’a ku nofo ‘i he ‘api na’e ‘i ai ‘a e fu’u mohokoi ai. ‘I ai ‘a e fine’eiki ko Motulalo, ha’u ma’u pē ‘o pehē mai, Folofola mai ‘a e Ta’ahine Kuini, ‘oange ha’ane matala’i mohokoi. Faai atu talamai ‘e he’emau fine’eiki, mou ō atu angé ‘o fakasiosio pē ko e mo’oni, ‘a e me’a ko eni, toki ‘ilo ‘e mautolu kimui. Tā ko e ‘ave ia ‘o fai ‘enau mama tuitui, ‘ai ‘akai ia ‘a e me’a kehe ‘ikai ko e me’a ia ko ē na’e fai ‘aki ‘a e Folofola.

Ka ‘oku ou kole ki he Feitu’u na foki mai pē koe ki ho’o fakakaukau lelei ko e fakakaukau eni ‘e langa ai ‘a e fonua.

Taniela Fusimālohi: Ko ia, ka ko ‘eku ‘ai hake pē he koe’uhi pē te u lava pē ‘o, kapau ‘e ‘eke pē ki he Sekelitali ‘a ‘Ene ‘Afio, na’a ne ‘osi ui’i au ki he Palasi ‘i ‘Eua ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ‘osi nofo ‘a Suka ‘Otukolo ia.

Taniela Fusimālohi: Ke ‘ilo pē ia ‘e koe.

Sea Komniti Kakato: ‘Osi mālōlō ‘a Suka ‘Otukolo ia.

Taniela Fusimālohi: Ko ia. Na’a pehē ‘e he Falé ia ko ha’aku tālalakulaku. Ka na’e ‘ave au ki Heilala Tangitangi ‘o ne Tō Folofola mai, kataki fakamolemole Fakafofonga ‘Eua ‘o muimui’i atu ki he Pule’anga, a e ngaahi me’a ‘oku ou loto ke fai he vahefonua ni, ‘oku mea’i pē ia ‘e he ‘Eiki Minisitā ko eni kihe *MEIDECC*, he na’e kau ai mo e ī ki ...

Veivosa Taka: Sea ki’i fakatonutnu atu, ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i hiva ‘oku pehē ‘oku ‘alu ke mo’oni ‘eku loi.

Taniela Fusimālohi: Sea, te u faka’ilo ‘a Ha’apai 13 ko e lau’ikovi’i au, ko e pehē kou loi ‘i he Fale ni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ki’i hiva ena ia ‘oku ne me’a, na’e ‘ikai ke me’a pē ia ki he Feitu’u na, pē na’e loi ‘a e Feitu’u na.

Taniela Fusimālohi: Kae kehe kapau ‘oku tāla’a ha taha ia na’e ‘ikai ke Tō Folofola mai ‘a ‘Ene ‘Afio kiate au, pea ‘eke pē ia ki he Sekelitali ‘a e Tu’i pē ko e ...

‘Eiki Palēmia: Sea, ‘amusia Fakafofonga ia ‘oku Tō Folofola ‘a ‘Ene ‘Afio ki ai ka tau hoko atu ā mu’a ‘etau me’a, fokotu’u atu ke tau pālōti ā Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea mālō, ko ‘eku ‘ai atu pē ‘e au ia he ko e muimui’i ‘a e ongo me’a ko eni ke ‘i ai ha tali mai, koe’uhi kau lipooti ki he Sekelitali ‘a e Tu’i.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io sai, mālō. Tongatapu 1, pea hoko mai ‘a 7, faka’osi mai ‘a 7 ē.

Tui Tongatapu 1 hoko ngāue’aki founa fo’ou ki he tanu hala ko e ‘amanaki ‘e hokohoko atu ngaahi halapule’anga

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea, fakataha ‘Eiki. Kei nofo pē he tanu hala ‘o hangē ko e me’a ko eni ‘oku ‘asi fo’ou mai ‘i he founa ko eni ‘oku ngāue’aki ‘e he Pule’anga ‘i he tanu hala ‘a e ngāue’aki ko eni ‘a e vouti ‘e hokohoko atu, *Revolving Fund*. ‘A ia pea ‘oku mahino pē ‘a e 22 ..

<002>

Taimi: 1640-1645

Tevita Puloka: ... miliona pea ‘oku ‘amanaki lelei au Sea ki he founa ko eni he ‘oku ngalingali ko ‘ene mahino ‘e lahi ange pa’anga ‘e hokohoko ‘o ‘ikai toe motu ‘i he tanu hala. Pea ko e anga ia ‘eku ‘amanaki he ‘oku hangē tofu pe ko e me’a ‘oku hoko ko ē ki he sipoti. Pea ko ena ‘oku ‘osi fakahā mai ‘a e halanga pa’anga ko ē ‘e hokohoko atu’aki.

Ka ‘i he taimi tatau pe ‘oku ou tui mo e faka’amu ‘e kei lahi ange ai pe hono fakafaingamālie’i ‘a e fanga ki’i kau ... ‘a e ngaahi kautaha *local* ko eni toki tali mai pe he ‘Eiki Minisitā pea ko u tui ki ai ‘a eni ‘oku lolotonga fengāue’aki pe he taimi ni. Pea hangē ko e me’a pe na’e me’a’aki ‘e ‘Eua 11 ‘e mahino pe ‘a e ngaahi hala lalahi ‘a ē ‘e nofo ‘i he tokanga ‘a e Pangikē ‘a Māmani. ‘A ia ‘oku faingata’a ki he ngaahi kautaha *local* ke nau ma’u e ngāue ko ia pe ‘oku toe mafatukituki ange ‘a e ngaahi fiema’u kae toki *qualify* ke fai e ngāue ko ia. Pea ko u tui pe heni mo e ‘amanaki ‘e hoko ‘a e *account* pe ko e vouti hokohoko atu ko eni ‘e ‘alu ta’emotu ai pe ‘a e tanu halá.

Ko e taha foki e ngaahi me’a ‘oku a’u pea toe mei kē kita mo e mātu’a mei Tongatapu 1 ‘enau ō mai ko ē ‘o vili ke ngāue’aki ‘a e pa’anga ko eni ‘a e Fale Alea pe ko e *CF* ki he tanu hala. Ka ‘oku ou fa’a fakahoha’a atu pe kia nautolu ‘a e me’a ‘oku fa’a fakamamafa’i ‘e he ‘Eiki Nōpele Fakafofonga Fika 1 ‘o Tongatapu. ‘Oku ‘ikai ko ha silini ia ke ngāue’aki ki he tanu hala he ko e fatongia pe ia ‘o e Pule’anga. Pea a’u pe ‘o nau toe lele mai ‘o fakahoha’asi e Sea ‘a e Fale Alea. Ko e tali tatau ‘a e Sea ‘a e Fale Alea, me’a pe eni fekau’aki mo e tanu hala. ‘Oku ‘ikai ke tui ko ha me’a ke fakalotolahi’i ke fai.

Ka ko u tui lahi ‘oku hoko ‘a e founa ko eni mo e ‘amanaki lelei ki ai ‘e malava ke tanu ‘a e ngaahi hala, neongo na’e ‘osi ‘i ai ‘a e vāhenga ‘i Tongatapu 1 ‘oku nau kau pe hono ‘eke mai, pea na’e ‘osi fakahoha’asi pe ia e ‘Eiki Minisitā Pa’anga na’a nau alea mo e Pule’anga ‘e taha ke nau tānaki e silini ki Falepa’anga mahalo ‘o fengāue’aki kumi valitā kae tanu mo fai katoa e misini ‘e he Pule’anga. Pea ‘oku kei ‘i ai ‘enau seniti ‘oku kei tuku pe ‘i Falepa’anga mo e ‘amanaki atu na’a hanga he founa ko eni he ‘oku ou tui ‘e toe lahi ange ai ‘a e ngāue mo hono faingamālie ki he tanu ‘a e ngaahi hala ko eni ‘a ia he ‘ikai tanu ia ‘e he Pangikē ‘a Māmani.

Ko u tui lahi foki ‘oku ‘osi mahino pe ngaahi ‘elia ia ‘i Kolomotu’a ‘oku kei ‘i ai pe ‘i he halatahi ‘a e ngaahi ngāue neongo pe ‘oku ‘alu pe taimi ka ‘oku te sio pe ‘oku ‘alu pe ke ‘osi e ngaahi fale pe ko eni langa he *tsunami*. Ka ko u tui lahi foki ‘oku ‘osi mahino pe pea ‘oku mea’i pe he ‘Eiki Minisitā ia ‘a e fōsoa mei he tuliki ‘o e Palasí ‘o ‘alu ‘o a’u ‘o tau ki mui’i Sopa pea ko u tui pe ‘oku hanga atu pe Pule’anga ki hono ngaahi e fōsoa ko ia.

Ko e me’apango pe he ko u tui he ‘oku ‘ikai ke lava ‘o ngāue’aki ‘a e maka ko ē ‘i Tofua. Ko e maka foki ‘i Tofua na’a ku fa’a fetuku mai ‘e au ‘o ‘ai he ngaahi falelotu na’a ku fa’a langa ngāue’aki he ‘ā vahevahe.

Tui Tongatapu 4 malava ke ngāue'aki pa'anga tokoni Fale Alea ke tanu 'aki hala ka 'oku 'ikai totonu ke fakalotolahi'i

Mateni Tapueluelu: Ko e tokoni pe fakatonutonu Sea ko e 'uhinga 'oku 'alu e fakamatala he 'ea na'a ma'uhala e kakai Sea ko e 'uhinga pē ia ko e pa'anga fakavāhenga 'oku 'ikai ke lava 'o fai'aki ha tanu hala Sea. 'Oku 'ikai ke mo'oni ia. Ko e Patiseti ko eni e motu'a ni na'e tali he Fale Alea 'o Tonga 'oku kau ai 'a e \$50000 ki he tanu hala. Ko e pa'anga ko ia na'e pehē pe he ta'u kuo 'osi pea na'e 'osi 'atita'i pea 'oku tali ia he 'Atita. 'Oku malava ka 'oku mo'oni e me'a 'oku pehē 'oku 'ikai ke totonu ke fakalotolahi'i. Ka ka a'u pe 'oku tōnounou 'a e Pule'anga ke fai e ngāue ko ia pea 'oku malava leva ke ngāue'aki e pa'anga ko ia. Ka 'oku mo'oni pe ia 'oku 'ikai totonu ke fakalotolahi'i. Ko e 'uhinga ia 'oku tau ui ai mo falala ki he Pule'anga ke nau fakakakato mu'a e fatongia tanu hala ke 'oua te tau toe ngāue'aki e pa'anga ko ia ki ai mālō Sea.

Tui Tongatapu 1 ke fakafoki Pule'anga tu'unga fakaako ma'olunga kau ngāue MOI hangē ne 'i ai kimu'a

Tevita Puloka: Mālō 'aupito Fakafofonga Tongatapu 4 ho'o 'omai 'a e fakalotolahi ko ia. Pea 'e fai pe sio ki ai pea mo e kāinga ki he hoko atu ko ia.

Ka ko e hangē ko 'eku lau ko eni ki he maka ko ē 'i Tofua kapau te mou me'a atu ki he falelotu Uesiliana ko ē 'i Fatai. Ko ia ia 'oku ngaahi'aki 'a e 'ā vahevahe. Ko u tui ka lava e *project* ko eni na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 'a Ha'apai 12 ke fetuku mai 'o ngaahi 'ā 'aki 'a e maka Tofua 'e matamata lelei ...

<003>

Taimi : 1645-1650

Tevita Puloka : .. mahalo na'a sai he'etau te u langa ko eni 'i Fale Alea hotau Fale Alea fo'ou ke 'ai ha fo'i holisi 'o ngāue'aki e maka ko ia. Ke ngali kamata e 'aonga e *project* ko ē 'oku me'a ko ē ki ai 'a Ha'apai 12. Mahino mei he polokalama Fika 3 mo e pa'anga ki ai, tokanga'i mo pule'i e ngāue langa (*building control, services* mo e *civil engineering* ko eni). Ko e Potungāue ko eni kimu'a 'i he 'ene tūkunga ko ia 'oku a'u ki ai he taimi ni 'a ia ko e MOI ka ko e MOW foki ia he 'aho ko ē Potungāue Ngāue. 'A ia na'a ku fakakaungatāmaki pē ai pea mo e 'Eiki Minisitā.

Na'e fakangāue'i 'e he Potungāue ko eni mahino pē ko e pule *architect*, pule *quantity surveyor* ko e pule *civil engineer, structural engineer* na'e kau muli kātoa kau pālangi kotoa. Pea kamata 'i he 80 'a e foki mai 'a e kau *local* Tonga ako 'i Papua Niukini pea pehē ki Nu'usila. Pea toe hoko atu 'enau ako 'o ma'u e tu'unga fakapolofesinale pē ko e lesisita. 'I ai 'a e toko 2 me'apango pē kuo na pekia. Na'e 'i ai 'a e tokotaha kuo 'osi mei he Potungāue.

Na'a ma loto lahi fe'unga mo e 'Eiki Minisitā 'o ma kau 'i he polokalama *redundancy* ko ia 'a e Pule'anga 'i he 2006 *volunteer* ko ē ke mālōlō mei he ngāue fakapule'anga 'o ma hū kitu'a 'o fokotu'u 'e he motu'a ni ia kamata ko ē ki'i 'ofisi tā mape. Me'a 'a e Minisitā ia ko e ngāue faka'enisinia pea u hoko atu au 'o fokotu'u 'a e kautaha langá. Ka ko e taha 'a e nga'unu ko iá 'a 'eku tui na'e 'ikai ke u toe tui ko ha fatongia ia 'a e langa ke fai 'e he Pule'anga. Na'a ku tui 'aupito 'oku ou tui 'aupito 'aupito ki he *private sector*.

Me'apango ko e tūkunga 'o talu mei ai pea 'osi atu eni 'a e kakai ko u pehē ko e kakai mataotao 'i Tonga ni he 80 'o fou mai ai, kuo 'ikai ke toe 'i ai ha kakai pehē ia 'i he Potungāue. Ka ko hono, na'e fai ko ē 'eku faka'eke'eke mo talanoa na'e me'a lahi ko e tu'unga vāhenga. Pea 'oku fu'u faingata'a 'aupito 'aupito pē ke 'i ai ha *architect* pē ko ha 'enisinia toe fu'u hāhāmolia ange 'a e *quantity surveyor* 'oku ui he taimi ni koā ko e kau *construction economics*. 'Oku lesisita 'i he fonua muli pē ko ha *institute* fakapolofesinale ke ha'u 'o ngāue 'i he vāhenga ko eni 'oku 'oange 'e he Pule'anga pē ko e *civil servant*.

Na'a ku fanogo pē na'e 'i ai 'a e fakamālō 'a e 'Eiki Minisitā 'o e *MOI* 'i he ngaahi faingamālie ako pē ko ha toe sikolasipi ke hoko atu e ako 'a e fānau ka nau foki mai ki he Potungāue. 'Oku 'ikai ke u 'ilo 'e au ko e hā ha'anau fuoloa ha'anau foki mai. Pea ko e mōmēniti pē 'a e ma'u 'enau lesisita ko 'enau hiki ia ki ha kautaha mahalo 'oku liunga 5 'a e vāhenga 'oku ne ma'u 'i ai mo ha toe ngaahi *benefit* kehe. Hiki atu ki he naahi kautaha 'i muli 'o hoko atu ai te u pehē 'e au he 'ikai pē lava feau 'e he Potungāue ia ke ne ma'u 'a e kakai mo e tu'unga fakaako fakapolofesinale ko ia 'oku ou talanoa ki ai.

Sea Komiti Kakato : Toe miniti 'e 2.

Tevita Puloka : Ko u tui pē mo e faka'amu ke toe fai ange ha sio 'a e Potungāue ki hono fakafoki mai 'a e tu'unga fakaako ma'olunga na'e ma'u 'e he kakai na'e ngāue 'i he *MOW* kimu'a.

Tokanga ke tokangaekina tafa'aki nau tokanga'i e ngāue langa e *MOI*

Me'a faka'osi ko e taha foki 'o e fatongia 'o e Potungāue ko eni ko hono tokanga'i 'o e Potungāue langa. Ko u tui lahi pē pea 'oku mea'i pē 'e he 'Eiki Minisitā, ko e ngaahi fonua 'i muli, 'oku mavahe e sino ko ia 'o tu'u tau'atāina 'a ē ko ē te nau hanga tokanga'i fakalūkufua 'a e tu'unga fakapolofesinale 'o e ngaahi kautaha pea mo e ngaahi ngāue 'i he *infrastructure*. Pea ko u tui lahi au pea ko u fakamālō au ki he 'Eiki Minisitā ko eni 'oku ai 'ene fēngāue'aki pea mo e kautaha mei 'Asitelēlia ko eni kongā pē fakapule'anga ki hono hiki ki 'olunga e tu'unga 'o e sivi 'o e ngaahi ngāue langā 'o tautautefito ke hangē ko e ngaahi me'a *structural* 'i he maka, ko e ukamea. Ko u tui ko 'ene a'u ki he tūkunga ko ia ko e fakalaka lahi ia ke muimui ki ai 'a e ngaahi kautaha, kautaha langa ...

<004>

Taimi: 1650-1655

Tevita Puloka: ... 'oku ou tui lahi ko e tāpuaki ia ke tau sio pea 'oku kau e motu'a ni ia he fiefia ai. Taha e 'ū kautaha langa lahi na'e tu'u 'i Tonga ni 'o ne hanga 'o ma'u e ngaahi ngāue lahi fakalotofonua ...

Sea Komiti Kakato: Toe miniti 'e taha.

Tevita Puloka: Ko e 'aho ni kuo mate ia. Pea 'oku ou tui kuo foki ia 'o 'ikai toe lava 'o 'o lele 'i Tonga ni pea ko e taha hono 'uhinga kuo 'alu hake e ngaahi kautaha *local* 'o lava 'o fe'auhi mo kinautolu. Ka 'i he taimi tatau pē 'oku kei 'i ai pē fakangatangata 'o e ivi 'o 'ikai ngata pē 'i he potungāue 'iate ia pē kae pehē ki he ngaahi kautaha 'a ē 'oku nau fēngāue'aki ngaahi kautaha taautaha. Pea ko u talamonū atu pea mo e patiseti ko eni ko u fakamālō atu Tongatapu

4 ho’o ‘ohake e fo’i me’a ko ena ke fanongo mai ki ai ‘a ho’o kāinga Tongatapu 1 ka ha’amau, ‘oku mau ngāue’aki e pa’anga ki he tanu hala mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tongatapu 10.

Kapelieli Lanumata: Tapu pea mo e ...

Sea Komiti Kakato: Faka’osi mai Tongatapu 7 ē.

Fakamālō’ia Tongatapu 10 ‘isiu ki he hala & tokanga ki he ngaahi ngāue fakalelei ki he uafu hono vāhenga

Kapelieli Lanumata: Sea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Ki’i *issue* pē taha ko u tokanga ki ai e motu’a ni ia he patiseti ko eni. ‘Uluaki pē ko u fie fakamālō pē ki he Minisitā mahino pē kiate au na’e me’a mai e Minisitā pea mo e Minisitā Pa’anga e ko ‘ene ko ‘ene paasi e patiseti ia ko eni ‘e kamata fai leva e ngāue ia ki he tanu hala ‘o e ngaahi kolo ko ia na’a nau kau ‘i he polokalama *Triple B*. Ka ko u fie fakamālō pē au ki he Minisitā he he mahino mai he ‘oku lahi ‘aupito pē ‘a e ngaahi kolo he vāhenga ‘oku kau he polokalama ko eni.

Ko e Sea ko u fie lave atu au he peesi 315. Na’e me’a mai ‘aki he Minisitā ‘anenai ‘e fakalelei’i e uafu fe’unga mo e \$42 miliona. Ko u fie lave atu Sea he ko e ko e mo’oni’i me’a na’e hoko pea ‘e kei hoko pē he kaha’u kapau he ‘ikai ke fai ha tokanga ki he *issue* ko eni fekau’aki pea mo e Uafu Taufā’ahau.

‘E Sea ‘i ono’aho na’e kumi nonga ‘a Fatafehi pea mo Talaihātama pea mo e Talaiha’apepe pea mei he ‘Utulongoa’ a ‘o mafua he fakalongonoa afe ai he tuliki Fonuamotu ko e piliote’anga ia e fa’u. Me’a’anga ia e Tama Pilinisi he ‘aho ni. Sea, pea mei he Vai ko ‘Utumātolu kau atu ai pē ki ai pea mo Poulalahi, Vai ko Fakalavelave ‘oku ‘i he tofi’a ia e Feitu’u na Sea ‘i Talasiu. Ha’u ai pē ai ki he tofi’a e Tama Pilinisi, Taulanga Felemei ko e me’a’anga e Tama Pilinisi a’u mai ai pē ki Kolongahau.

Ko e talu e fakalelei’i ko eni e uafu ‘i he ngaahi ta’u kuo maliu atu ko ‘ene tahi lahi pē a’a pē kāinga ia he ano he tahi. Ko e ki’i matangi saikolone fakamuimui taha na’e tō takutaku ‘i Tonga ni fakamuimui na’e ki’i lahilahi Tokelau Hihifo e matangi. Ko e fefononga’aki e kāinga na’e tau e ngaahi me’alele ko e vaka ko ē ‘oku ne tokanga’i e *SMA* nau faifononga mai pē nautolu ki honau ngaahi tūkui’api hake tahi ia.

Kiate au ‘oku mahu’inga ke ki’i vakavakai e Pule’anga pea kau he’enau ngaahi palani ngāue mo e fokotu’utu’u ko e tanu ko ē ‘a e uafu kuo pau ke ‘oho e tahi ia ki ha feitu’u. Uesia ai ‘a kinautolu ko ē ko ē Tahifanga ko u tui ‘oku lave, lave pē ai ‘a e kongā lahi ‘o Sopa ‘alu atu ai pē ki Hihifo kae tautautefito ki Tahifanga. Senāliō tatau pē Sea ‘e tanu hē ‘e hake hē pea mo ‘etau patiseti hiki 115 ko eni. Te tau tanu hē pea kuo pau pē ke tau tatau mei hē. Ko e ki’i me’a pē ia ko u sio hifo ki ai hangē ko e me’a ko eni ‘oku lave mai ki ai e ‘Eiki Minisitā 42 miliona ko eni ko ‘ene, na’e me’a mai ko e ko e ngāue ki he Uafu Taufā’ahau. Ka ko u fie fokotu’u atu ke mou toe ki’i vakavakai mu’a ki he ngaahi komiuniti kae toki fai ha ngāue pehē he kaha’u ‘e uesia ‘a e nofo ‘a kinautolu ‘oku tu’u laveangofua ‘i he ngaahi ‘elia pehē. Mea’i pē ia he Feitu’u na Sea kau ai e kāinga ‘o e Feitu’u na ho tofi’a. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7, ko ‘ene ‘osi pē eni tau pāloti ē.

Tokanga ki he pa'anga 'oku katoi he ngāue ki he pa'anga hokohoko atu pe *Revolving Fund*

Paula Piveni Piukala: Sea 'ikai ke toe ko e natula ko ē ko ē me'a nau fa'a lave ki ai 'oku foki pē ka ko e ko 'eku kole pē 'a'aku ki he ki he Minisitā ...

<005>

Taimi: 1655 – 1700

Paula Piveni Piukala: ... 'Eiki Minisitā, ko e 22 miliona ko eni he *Revolving Fund* 'oku 'omai kātoa pe ki he tanu halá pe. Pe 'oku toe 'i ai ha me'a 'oku vahevahe ki ai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia 'oku 'omai kotoa pe ki he tanu halá, 'a ia 'oku kau ai e tanu hala, kau ai pea mo e *road furniture*, ngaahi faka'ilonga mo e ngaahi me'a kātoa ko iá nau 'alu kātoa. Me'a pe 'oku fekau'aki pea mo e halapule'angá Sea, mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko ia ko u sio hifo 'oku 'i ai pea mo e 3 miliona, pa'anga tokoni 'i ai pea mo e 8 miliona

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Peesi fiha Fakafofonga kātaki

Tui Tongatapu 7 ke fakamafai'i 1 miliona ke vahe'i ki he ngāue tanu hala takitaha fakavāhenga

Paula Piveni Piukala: He peesi 320, he ngaahi 'aitemi 13 'e Kalake, 'oku 'i ai 'a e halapule'anga, *road maintenance* 15 miliona, 'uluaki ia. Toe 'i ai mo e 3 miliona, toe 'i ai pea mo e 8 miliona kātoa e 'aitemi 13. 'Uhingá ke ki'i fakama'ala'ala pe pe 'oku 'i ai ha ngaahi *dedicated* 'o e ngaahi ngāue ko ení hangē ko e ngaahi hala ko ē. Pe 'oku 'osi ko e 'uhingá he 'oku fakalukufua pe foki.

Ka ko u 'ofeina Sea 'a e anga e kole 'a e kau Mēmipá, ko e me'a ko ē 'oku ou faka'amu. Ko e me'a ko e tanu hala ke tofuhia e ngaahi vāhengá Sea. Ko e me'angāué ko e pole lahi taha ia e tanu halá. Sea na'á ku ma'u faingamālie 'ou 'alu atu ki *Singapore* he hivangofulú he taimi ko eni e kei ma'ui'ui e tangata ko eni ko *Lee Kuan Yew*. Taha e me'a na'á ne hanga ai 'o *transform* e fonuá ko 'ene hanga 'o talanoa ki he *productivity* hono *max* 'a e *human power* mo e *machinery* ke ne *improve* e *productivity*.

Ko e sio ko ē ko e ki he lahi e *allocation* ki he tanu halá kae matavaivai e me'angāué Sea. Te u fakatātā pe au ki he motu'á ni. Koe'uhi ko e lahi e hoha'a ko ē vāhengá faka'amu mai 'e au ia 'oku ma'u ha me'angāue. Ko e ki'i seniti ko ē ko e pe ko e 400000 'oku ma'u he vāhengá fai mo ngāue'i ha ki'i fo'i hala ia. Ka 'oku 'uhinga ai 'eku hoha'a ki he me'a ko ení Sea. Pe ko e tokoni pe ko e hā hono fakaleá ke fakakaukau mu'a.

Ko 'eku fikefika hifó ki he *road maintenance*, 'oku 'osi a'u pe 'o 26, 27 miliona. Ko e vāhenga lalahi 'i Tongá ni 10, vāhenga 'e 10. Koe'uhi ko 'etau hanga 'o fakatau'atāina'i e Minisitā mo e founa fakahoko fatongiá, fēfē ke tau hanga 'o *mandate* ko e vāhenga kotoa pe, 'ave ki ai ha 1 miliona. 'I he 'uhinga ko ení, fakakaukau ko ení, *control* kātoa pe ia he potungāué. He 'oku

nau 'i ai e me'angāue pea 'oku nau ma'u mo e *expertise* ka koe'uhi ko e vahevahe taaú, ke 'oua te mau fekoleaki.

Ko au ko u mate au he fie kole ki he Minisitā ka ko u 'osi 'ilo 'e au kaú ka kole he te ne to'o e me'a mei ha hangē ko e lau ko ē e fusimo'omó, 'e fusi mei hē, homo mei hē. Fusi mei hē 'o homo mei hē. Na'a lava ke tau hanga 'o fakatau'atāina'i e Minisitā me'i he 'ahi'ahi ko iá he 'e malava ia. 'Ulungaanga fakatangata ia Sea

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea lava 'e lava ke u ki'i tokoni atu pe he 'e 'aonga pe ki he'ene fakamalangá Sea. 'E Sea tapu mo e Feitu'ú na Sea, ko e me'a eni na'e 'omai 'e 'Eua 11. 'A ia ko e ngaahi halá 'oku 'osi fakatu'utu'unga, 'a ia ko e tanu halá Sea 'oku *base* ia he *data* ē. Te tau *priority* e ngaahi hala lalahi mo e lahi 'o e me'alele ko ē 'e lele a'i. Ko e mōmeniti pe 'etau 'alu ki he fakavāhenga Sea ta 'e tanu halavao pe 'a Tongatapu 9 ia kae hili ko iá 'oku 'i ai e ngaahi hala ia 'oku lalahi ange 'e fiema'u ke tanu.

Pea ko e taimi ko ē 'e *prioritise* ai Sea 'e lava leva ke nofo ia 'i he ...

<006>

Taimi: 1700-1705

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... he ngaahi me'a 'oku mahu'inga ange. Tau sio ki he fo'i hala ko eni ko ē mala'evakapuna ki loto Nuku'alofa, ko hono mahu'inga 'ona 'o kapau 'e ngaahi he taimi ni 'oku 'i he 50 milion pa'anga Tonga. 'A ia ko 'etau ki'i pa'anga 'atautolu ko eni ko ē 'e Sea 'i he taimi ni, 'ikai ke ne lava 'e ia 'o fakalelei'i 'a e ngaahi hala 'oku fiema'u ia ke tanu ia he taimi ni.

Te u ki'i lave tekinkale pe Sea kae ka ke kātaki pe, ko e 'asi hake ko ē 'a e ki'i luoluo 'i 'olunga Sea, 'oku ui fakapapālangi ia ko e *reflective defence*. Ko 'ene tala hake ia ki 'olunga 'oku maumau 'a lalo pea 'e totolo leva e maumau ia 'i lalo 'o hangē ha kanisā hufanga he fakatapu. Pea kuo pau ke monosi taimi totonu ia ko e Lao ia 'o e *maintenance*. Ko e ko ha mo'ui pe ko ha *life cycle* 'o ha fa'ahinga *structure* ko e fale, ko e halapule'anga 'i ai pe hono fo'i taimi.

'Oku ai pe mo hono taimi kefai ai hono monosi he kapau he 'ikai ke tau tokanga ki he Lao 'o e monomono tautefito ki he *Infrastructure* te tau toki hahaka hake kuo 'osi ta'e'aonga e halá. Sea na'e fai he motu'a ni pea mo e Potungāue *reseal* ia 'a e fo'i hala faka'ofa'ofa taha 'i Tonga ni, kamata ia mei mala'evakapuna 'oku lele mai 'o ngata mai ki Nualei.

Sea ko e ki'i ngāue ko eni \$18.50 ki he *square meter* ka 'oku ne, te ne 'omai 'e ia 'a e *life* 'a e fo'i hala te ne toe 'ange 'e ia 'ene ta'u 'e 5 ki he ta'u 'e 7. Me'a atu pe Sea ki he fo'i hala Taufā'ahau he taimi ni kamata atu pe mei he toumu'a e Fale Alea ni ki tu'u'anga fuka Sea. Ka 'ikai ke fai ha ngāue ki ai he taimi ni tautefito eni ki he tō atu ki Faama pea mo e ngaahi feitu'u ko ia kae 'ikai ke tau muimui 'o e Lao 'o e monomono.

Sea hala ko ia 'osi ta'e'aonga 'osi ta'e'aonga e fo'i kongā eni ko ia ko e toumu'a ko e *MOI*. Ko e lele mei 'api Polisi ki he mangafā ko eni ko e 'i Sā 'Anitelu. Ko e lele mei he tu'unga fuka ki 'Apifo'ou Sea, 'osi ta'e'aonga ia 'a ia ko e *reflective defence* Sea ko e kole mai ia e halapule'anga. Kātaki monomono au pea kapau he 'ikai kefai taimi totonu ko e maumau ia 'e lahi ange he ko 'etau talanoa ia 'a tautolu he 15miliona ko eni Sea 'ikai.

Ko e 'Esitimeti ko ē 'a e *World Bank* 'a eni ko e 'oku fai 'aki ko ē tanu hala he taimi ni 'oku \$700000 e kilomita Sea \$700000. Ko e ki'i ngāue ko eni ko ē 'a e Potungāue 'a eni 'oku fai ko e mālo pe lava ke fai 'aki 'a e fa'ahinga Patiseti ko eni Sea. He koe'uhi ko e tokanga'i mai ko ē hala he ta'u 'e 15 na'e toki 'osi Sea, kapau te taufoki ki he sasisitika ko ia 'i ai e 'u ta'u ia Sea ko e kilomita pe ia 5 na'e valitaa'i. 'I ai e ta'u konga lahi ia na'e iiki 'aupito e fanga ki'i kilomita 'i he ta'u ni Sea ki Sanuali ki he a'u mai Sanuali 'o e ta'u kuo 'osi 'o a'u mai ki he taimi ni Sea na'a tau *reseat* he fonua ni kilomita 'e 120.

'Oku 'i ai e 'amanaki ko e pa'anga ko eni ko ē ki he monomono *road maintenance* te tau o 'o taliui ki he *reflective defence* he ko 'ene 'asi hake ko e fanga ki'i me'a ko e pea monosi leva. He kapau te tau sio ki he tu'unga ko 'ena ko ē 'oku 'i ai mei he Hala Vuna 'osi mono, mole hono mālohi ia 'ona. Te tau toe foki tautolu ia ki he \$18.50 ki he \$200 ki he *square meter*.

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole ki'i fehu'i pe

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 4

Poupou Tongatapu 4 ki he fokotu'u Tongatapu 7 ke vahevahe taau founa tanu hala

Mateni Tapueluelu: Ke fakama'ala'ala mai leva 'e he 'Eiki Minisitā 'i he 'ene me'a ko eni Sea 'oku mahino pe ka mautolu 'a e ngaahi hala lalahi 'aupito 'oku tokanga'i 'e ia 'e he kau *donor* tokanga'i mai mei he. Ko u mau talanoa atu mautolu he fanga ki'i hala *community* iiki. Na'e tokoni mai pe Minisitā 'i he kuo hili ko e angamaheni na'e 'oange pe ki'i 2 miliona ki ai. 'A ia ko e vahevahe ko ena e halá 'oku 'omai ko ena 'a e *item* 13, 15 miliona, 3 miliona pea mo e fiha 8 miliona ai. 'A ia ko e 'uhinga atu ia ko e fanga ki'i hala iiki na'a lava ke fai ha ai vahevahe taau. 'Oku mahino pe 'u hala ko ē 'oku tokanga'i mai ia mei muli ko e angamaheni ia pea ko u poupou au ki he me'a 'oku lave mai ki ai 'a 7 Sea. Na'a lava ke vahevahe taau ko e anga ia e kuohili na'e pehē mai sai ko moutolu eni ngaahi vāhenga 'oatu ho'omou 20000, 30000, fili mai 'e moutolu e hala ke tanú.

Ko e fē hala 'oku mou pehē ko ē 'o fakatatau ki he fu'u mape 'oku 'omai pe ia mei he *MOI*. Ko e hala ko ē 'oku kulokula ko e kovi tahá ia. Ka ko e ki'i ko e kole pe ke tokoni mai pe ai na'a 'oku ha'u na'a 'oku kehe founa ia he 'aho ni Sea ke tokoni mai ke fai ha femahino'aki mālo

Taukave Pule'anga mahu'inga ke fakapotopoto'i pa'anga tanu halá he 'oku 'ikai ko ha pa'anga lahi

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, sai pe ka u tokoni ki he Fakafofonga tapu pea mo e Feitu'u na Sea tapu pea mo e kau Mēmipa Komiti Kakato. Sea ko e 'Esitimeti ko eni na'e fiema'u ia mei Falepa'anga ke 'ange ha *framework* ke 'ange ha 'u mape pea na'e fai ai 'a hono fakatōfuhia ...

<007>

Taimi: 1705-1710

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... 'o e, 'o Tongá ní kátoa. Ko u fie tokoni pe au ia kia Tongatapu 4. 'E toe *re-sila* tu'o tolu 'a e fo'i hala 'i Popuá kau ai e hala 'i Pātangatá, 'e kau ai

mo e ngaahi hala kehekehe. Te tau foki ki Sopa pea mo Kolomotu'á kolo 'eikí, 'e fai e ngāue ki ai. Pea 'e te tau foki ai pē ki he, ke kau atu ki ai pea mo e hala ko eni ko ē 'i Sia'atoutai ko ē 'alu ki Houmá, Hala Vaeá. Te tau foki ki Tongatapu 10 ki he Hala Tangikiná. 'Oku 'i ai e ngaahi hala Sea, ko e ngaahi hala ia 'oku mahu'inga 'aupito ia he fonuá ni. Pea te tau lava leva ke tau sio 'e vahevahe fēfē 'a e pa'anga ko eni.

Sea te u ki'i 'oatu e mata'ifika ko eni Sea. Ko 'etau talanoa ko ē he 700000 'a e *World Bank* pe ko e 800000 ki he kilomita, Sea ko e 20 milioná Sea ko e ki'i hala nounou 'aupito ia si'isi'i 'aupito. Pea kapau te tau toe vaeua'i ia 'e kei si'isi'i pe ia Sea. Ka ko e anga fēfē ke tau *prioritise*, ke tau sio fakalukufua ki he halá 'i Tongá ni kátoa. Kau ki ai pea mo Niua, kau ki ai pea mo Ha'apai mo Vava'u pea mo 'Eua. He koe'uhí ko e taimi ia ko ē 'oku faingata'a ai ke lava ke tau tufa e fo'i pai ko eni, ke lava ke tōfuhia pea lava ke fiemālie 'a e tokotaha kotoa he fonuá ni.

Sea te u fakatātā 'aki e me'a ko eni Sea. Ko u tui 'e fakamo'oni mai 'a Tongatapu, 'a Niua 17. Na'e lele e potungāué 'o fakamoleki e 400000 'i Niua. Na'e 'i ai hano patiseti? 'Ikai. Ko e me'a pe ia na'e fiema'u ke fai. Pea 'i he a'u iku leva ki he taimi ia Sea ko 'etau palani kátoa ko eni mo e *prioritising* mo e fē me'a 'oku mahu'inga, ko e halapule'angá ia 'e Sea ko 'ene kamata pē ke tau ta'etokanga ki he *reflective damages*, ko e oma he oma 'ene lelé 'ana. He ko 'ene oma ange ko ē 'ene lelé kuo pau ke tau toe *reprioritise* 'e tautolu 'a e hala ke tanú. Tau talanoa lahi he 'aho ni ki he *priority prioritisation*. 'Ikai! Ko e halapule'angá ia 'osi e māhina 'e ono mei heni 'oku kehe e halá ia, kehe hala ia ke tanú. Pea kuo pau ai ke tau sio fakalukufua pea te lava ke tau hanga 'o tokanga'i 'a e monomonó. Tau hanga 'o ta'ofi e monomonó.

Sea ko e kilomita ko eni ko ē 'e 120 na'e mono, na'e valitaa'i *re-sila* he potungāué 'i he taimi ní. Kapau te ke me'a atu 'i Hu'atolitoli Sea, 'e kehe 'aupito e tu'unga 'oku 'i ai 'a Hu'atolitoli 'i he taimi na'e toki 'osi ai hono valitaa'i pea mo e taimi ko ē kimu'a hono valitaa'i. Na'e 'i ai 'a e longoa'a lahi he fonuá ni pe ko e hā e me'a na'a mau ō ange ai 'o fakaluoluo'i e halapule'angá Sea. Ka ko e taliui ia 'a e potungāué, taliui ia ki he Lao 'o e monomonó 'o tatau ai pē pe ko e hā e *infrastructure*.

He koe'uhí ko e me'a 'oku ou kole ai ko ē ki he kau Fakafofongá, ko e pa'anga ko eni ko 'etau talanoa tanu hala 'atautolu 'oku 'ikai ko ha pa'anga lahi ia. He 'oku meimei 1 milioná pē kilomita ia. He ko 'ene a'u 'a'ana 'o 1 milioná Sea ko e kilomita pē 'e 20 pea a'u 'o 30 'i he taimi te tau sio ai ki he 20 milioná Sea. Ka 'oku feinga ke tau fakapopototo'i Sea 'a e ngaahi me'a ko eni. Mālō.

Fokotu'u Tongatapu 7 holoki ki he 500000 pā'anga tanu hala fakavāhenga kapau fu'u lahi fokotu'u 1 milioná

Paula Piveni Piukala: Sea mahino 'aupito pē kia au ia 'a e fakamalanga 'a e Minisitā. Pea 'oku 'ikai ko ha faka'ikai'i eni ia 'oku 'ikai ke mahu'inga 'a e *response* ko ē ki he fanga ki'i maumau ko eni 'oku 'así.

'Oku ou talanoa atu au Sea ki he ngaahi fo'i luo kuo 'osi hangē mai ha loto 'umú ia he fanga ki'i hala koló. 'A ē ko ē 'oku fekuki mo e kakai *community*, maumau'i ai 'enau ngaahi me'alele. Ko e 'uhinga pē 'eku fakakaukau 'eku fokotu'u, kapau 'oku pehē 'e he Minisitā 'oku si'isi'i e silini ko e taimi ia ko ē 'oku tau fakakaukau'i ai pe ko fē 'a e silini ke 'unu mai kae fakatou lava he 'oku fakatou mahu'inga pē Sea. Tau pehē kapau ko ia fu'u lahi e 1 milioná holo pē 'o 500000, ko e *option* ia.

Ko e poiní Sea he 'ikai lava e ngaahi koló 'o tanu hala kae 'oleva ke 'i ai ha me'angāue. Pea kapau 'oku 'ikai ke lahi e silini ke fai 'aki e tanu halá 'ai ā e me'angāué ke lahi. Ko e 'uhingá ke lava 'o *spare* mai, taimi ko ē 'oku fiema'u ai 'e, 'oku lava 'o *response*. Pea kapau 'oku ma'u pe ā e me'angāué ke tele pē ā mo ki'i lola kae 'oleva ke toki ma'u ha silini ke valitā. He ko e founga ia hono kai e 'elefanité pau ke tau hanga 'o momosi ikiiki, he 'ikai ke tau fa'afa'alolo pē.

Ko e 'uhinga ia 'eku fokotu'u 'a'aku ko ē ki he, he 'oku lahi pē 'ū me'á ia Sea. Ko e kongá ko eni ko ē, ko u 'ohake pe au e *inefficiency* he me'a ko eni ko e langa Sea. Ko e vouti ko eni na'a tau ha'u ai, talanoa fakatātā pē. 'I he vouti ia 'a e, sai pē tu'uma'u pē ko e hē he, 'i he vouti ko ē 'a e toketā nifó, ta'aki nifó. 'Oku 'i ai e fo'i 3 miliona ia ai ko e langa fale. ...

<001>

Taimi: 1710-1715

Paula Piveni Piukala: Sai pē ia faka'ofó'ofa pē ia kia au, 'i ai mo e fo'i 4 miliona ia ko e langa fale, ko e vouti ko ē 'a e *MIA*, ko 'eku fakakaukau koe'uhi ko e feitu'u eni 'oku 'i ai *Ministry* eni 'oku 'i ai 'a e *expertise* te nau lava 'o *disburse* fakalelei 'a e silini ko eni ki hono langa 'a e ngaahi, kae tohi'i mahino pē ko e *project* eni 'a e Toketā Nifo, *project* eni. Ko e 'uhinga ke fakasi'isi'i 'a e fakamole Sea, ka tau lava 'o fakalelei'i 'etau fanga ki'i ma'u'anga silini, ke tau *continuously improve* 'a e ngaahi *institutions* na'e lave ki ai 'a e Tongatapu 1, 'a e teuteu'i 'a e kau ngāue ...

Sea Kōmiti Kakato: Na'e kapau te ke me'a ki he fakamatala 'a e Minisitā Pa'anga 'anenai ki he pa'anga ko ia 'a e *MIA*, na'e tuku pē 'i Falepa'anga. Ka 'oku nau 'omi leva 'enautolu ki he *MIA* 'o tuku pē ai 'o tauhi mo nau tokanga'i koe'uhi ke fai mo fakahoko 'a e langa fo'ou.

Paula Piveni Piukala: Ko ia ko e fakakaukau foki ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: Ko e fakakaukau foki ia, fakakaukau ia, ka na'a nau fakatokanga'i pē na'e 'osi fokotu'u 'a e 2 miliona ke langa, 'ikai lava 'a e langa ia. Toe fokotu'u 'a e 1.5 miliona. Ko 'eku poiní he ko hono 'uhingá he 'oku 'ikai ke 'i ai 'a e *capacity* ia, ko ha feitu'u totonu ke *allocate* mai ki ai 'a e silini ko ē potungāue ia ko eni.

'Oku ou mahino'i 'aupito pē 'e au 'a e malanga 'a e ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e me'a pē ke ke mea'i, 'oku sai hono tuku he ongo potungāue, ke 'oua na'a ala 'a e Minisitā Ngāue ki ai, ko e toki to'o mai pē 'o fai'aki 'a e ngāue 'i ha taimi.

Paula Piveni Piukala: Ko e mahu'inga foki ia 'a e taliui Sea, ka tau ngāue'i ha me'a 'e lava 'o *function*, 'o *deliver*, he ko e 'uhinga pē 'etau toe hoha'a holo ko e 'ikai ke lava 'o *deliver* 'a e ola 'o e me'a na'e fokotu'u ki ai 'a hono silini. Ka 'oku ou kole ki he Minisitā tanu hala, pea kapau pē ā, kapau pē ā 'oku fu'u lahi, *allocate* 'a e pa'anga fe'unga ia ki he'ene ngāue *maintenance* 'a'ana 'a e ngaahi *main road*, tānaki atu moe pa'anga 'a e *World Bank*, ka ko e 'uhinga ko ē 'a'aku ke 'oua 'e mo'ui 'a e fa'ahinga fakakaukau ko eni Sea, te u tanu pē hala 'a e taha 'oku ou fiemālie ki ai.

‘A ia ko ‘eku ‘uhingá ke *remove* ‘a e filifilimānako ko ia ‘e makatu’unga ia, ‘oku ‘ikai ko ‘eku ‘uhinga au ‘oku fai pehē ‘a e Minisitā, Minisitā ma’a lahi taha eni kiate au.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, ‘e lava ke u tokoni pē ki ai, ‘oku lolotonga tele atu ‘a Pea, Pea he taimi ni mīsini ‘e 2 mo 3 ‘oku lele ta’emotu.

Paula Piveni Piukala: Sea, ‘oku ou kole pē ki he Minisitā ke ‘oua te ne *personalise* ka ko e talana’ina’i eni, talana’ina’i eni, he ‘oku ‘ikai ke u, ko au ia ‘oku ou, ko e Minisitā, kātoa ‘a e kau Minisitā ko eni, Minisitā pē ia ‘oku ma’a lahi taha.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea, Sea fokotu’u atu ā ‘a e vouti kae tuku ‘a e fale’i ke toki fai ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou kole pē ke faka’osi atu ‘eku fakakaukaú ko e ‘uhingá he ko hono mo’oní Sea ‘oku mau fainigata’a’ia kātoa, pea ‘oku hangē ‘oku ou, mo’oni ‘a e, hangē ko e me’a mai ‘a e Sea ‘o e Fale Alea, kuo kamata ke fo’i ‘ea kātoa pē ‘emau kupenga ‘amautolu Sea, ‘ikai ke toe ‘i ai ha fo’i maea ia ko e ‘ātunga eni ia, ko e, kuo kamata ke heke kātoa pē ia ‘o fo’i ‘ea kae ‘ikai ke toe fai ‘a e fatongia ‘o e kupenga ke sivilisivi’i.

Ko e me’a pē ‘e taha Sea ‘oku ou tokanga ke fakatokanga ki he potungāue ko eni, na’a ko e ‘uhinga eni, kapau te mou fakatokanga’i ‘a e kolomu 3, ‘ova ia, ka ko e ‘ai ke u fakatalanoa atu ‘e Minisitā, ko e ma’u ko ē ‘a e motu’a ni ki he *Revolving Fund* ‘oku ‘ikai ke fihia ia ‘i he lao ko eni ‘a e Lao Pa’anga ‘a e lao ko eni e *appropriation*.

Ko hono ‘uhinga he ‘oku ‘ikai ke *lapse* ia ‘oku ‘ikai ke, ko e Lao Pa’anga ‘oku pehē, ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ka u ki’i tokoni pē kae toki me’a lelei mai pē ki ai ‘a e Fakafofonga.

Sea ko e me’a pē ‘e taha ‘oku sai ai ‘a e *revolving fund is the timeframe*, ko e fo’i me’a pē ia ‘oku faka’atā, ko e me’a ko ē ki he lao ‘oku kei fihia kotoa pē ia he lao mo e *policies* ko ē ‘a Falepa’anga. Ko ‘ene lava ‘a e pa’anga ko eni Sea ‘oku ‘ikai ke toe foki ki falepa’anga Sea, mahalo ko ‘eku tokoni ia Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea. Ko e kupu 2 ko ē lao, ko e ‘uhinga foki ‘etau *allocate* ‘a e Patiseti ko ‘ene ‘osi pē ‘a e ‘aho 30 ‘o Sune ta’u fo’ou mate kātoa, ‘ikai ke toe fakalao. Ko e *Revolving Fund* leva Sea, kapau ‘oku ‘ikai ke ngāue’aki ‘a e fo’i vouti ko ia ‘oku toe *continue* pē ia ki he ta’u hoko.

Ko ‘eku ‘uhinga ia ko ē ‘eku hoha’a ki he kongā ko eni, he ‘oku mahino kiate au ‘oku ‘ova ‘aki ‘a e ki’i polokalama ia ko eni, ‘ova ‘aki ia’a e pēseti ‘e meimei 50. Ka ko e, na’a ko e ‘uhinga ia, ko e ‘uhinga pē au ia he ‘ikai ke a’u ‘eku fai *homework* ki he lao ko ē ‘oku ne hanga ‘oange mafai ki he *Revolving Fund* ke *revolve* ia ki he ta’u faka-pa’anga hoko. Na’a ko e ‘uhinga ia he ko e me’a ko ia ‘oku ou hoha’a ki ai Sea, hā ‘a e ‘uhinga ‘oku fakahū mai ai ‘a e *Revolving Fund* ko eni, ko e *source*, ko e *funding source*.

<002>

Taimi: 1715-1720

Paula Piveni Piukala: ...He na’e ‘ikai ke hū mai ia he ta’u.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea 'ai pe ke u ki'i tokoni pe ki he Fakafofonga. Sea ko e *actual expenses* ko ē 'a e potungāue 'o a'u mai ko ē ki he 'aho ni Sea 'i he tanu hala 'ata'atā pe ko e pa'anga 'e 20 miliona Sea. Ko e 22 miliona ko ē Sea na'e 'ikai ke to'o noa'ia ia mei ha faitu'u. Na'e *base* ia he *past performance*. 'A ia ko e 'amanaki ia 'e ki'i hiki'aki ha 1 miliona taha tupu miliona 'a e *performance* 'a e potungāue mei Sune mei Siulai ki Sune ta'u fo'ou. Na'e 'ikai ke ...na'a ku kole 'e au ke 'omai e 50 miliona talamai he Minisitā Pa'anga ko ho *actual expenses* 'o a'u mai ko eni ko ē ki Mē 'e tānaki atu pe mo e ki'i me'a lekeleka ko ho'o fo'i fakamole pe ia ko ē 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko mai. He koe'uhī ko 'ene a'u 'a'ana ko ē ki Sune 'Eiki Sea mahalo na'a toe ha seniti 'e 2 mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai ko 'eku poini 'a'aku ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakamā'opo'opo mai Tongatapu 7 ē.

Paula Piveni Piukala: Ko ia ko 'eku poini 'a'aku ia kapau te mou fakatokanga'i hifo ko e *revise* ko eni 'a e potungāue ko eni ko e 58 miliona mei he 'Esitimetī ko e 37 pe ko e 'uhinga ko e ...ko 'eku ma'u ko ē ki he *revolving fund* kapau 'oku 'ikai ke *utilise* e pa'anga tanu hala he ta'u ko eni 'e *revolved* ia ki he ta'u hoko 'ikai ke toe fiema'u ke faka...ko 'eku fehu'i leva ko e hā e 'uhinga 'oku 'asi mai ia heni *as a source of ...ko e funding source*. Kae 'ikai ke *revolve* pe ia 'iate ia Sea ko e 'uhinga pehē.

Fakahā Pule'anga ko e sino'i pā'anga Revolving Fund he 'ikai ke 'ai'ainoa'ia

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ka u ki'i tokoni pe ki he Fakafofonga koe'uhī ke mahu'inga mālie e 'uhinga he me'a ni Sea, mahalo ko e Fale ni ko e 'uhinga lelei 'oku tonu ke 'omai ki heni Sea. Sea ko e fo'i pa'anga ko ē 'e *allocate* mai ko eni hangē ko e pa'anga ko eni ko ē he taimi ni. Ko e 22.9 miliona, 22.8 fiha miliona, 22.9 miliona. Na'e *base* e mata'ifika ko ia he hā. Na'e *base* ia 'i he *performance* 'a e potungāue he fo'i ta'u pe ko eni 'e taha ko eni. Tau foki tautolu ia ki he ngaahi ta'u ko ē hongofulu kuohili Sea na'e 'ikai ke a'u e fakamole ia ki ai.

Sai 'i he ta'u fakapa'anga ko eni ko ē 'o e 25/26 Sea he 'ikai ke tafoki hake pe Minisitā Pa'anga 'o talamai 'oatu e 50 miliona ko ē 'o tuku atu ki he *Revolving Fund*, 'ikai Sea. 'E toki tānaki mai e seniti 'aki ha kole *supplementary* koe'uhī 'oku kei hanga pe 'e he Lao ia ko ē 'o e Pa'anga fakangofua e *Revolving Fund* ke kole e *supplementary* pe ko 'ene kole 'a e *sources of fund* ko eni ko ē ki he *Revolving Fund* ke tānaki mai mei ai ha silini. Ka 'oku kei pule'i 'aupito pe ia he Potungāue Pa'anga. 'Oku 'ikai ke pehē ia ke tau'atāina e potungāue pea mau tohi sieke noa'ia 'ikai 'oku pau ke go *through* ia he *process*.

Ko e me'a pe 'e taha na'a ku lave ki ai 'anenai ko e me'a 'e taha 'oku fihia ai *it's the timeframe* ko e taimi pe mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea mahalo pe 'oku 'ikai ke ma'u.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga kuo 'osi ho taimi.

Paula Piveni Piukala: Ke ki'i faka'osi'i atu pe 'e Sea ki'i minti pe 'e taha kātaki he ko hono 'uhinga 'oku fokotu'u mai ia ko e *revenue* 'oku 'ikai fenāpasi ia mo 'ene fakamatala. 'Oku *declare* mai ia he Patiseti ko eni ko e *revenue* ia. 'A ia 'oku 'uhinga ia kia au ko e silini 'oku

‘osi t̄naki, tatau pe mo e sipoti. ‘Oku fakahū mai e 12 miliona ‘i he *revenue compartment* ‘o e fakamole mo e ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ka u ki'i tokoni pe ki he ...ko e 22 miliona ko eni Sea ko e silini ia na'e t̄naki mai 'o a'u mai ki Sune. Sai 'i he kamata ko ē 'o Siulai ko e silini ia ko ia 'e kei t̄naki pe ia 'e kei ha'u pe ia silini ia mei he lolo 'e kei ha'u pe silini ia mei he, 'e kei ha'u pe silini ia mei he to'o mei he ngaahi me'a kehekehe 'a ia 'oku nau fakapa'anga ko ē 'a e *Revolving Fund* 'io ko e *revenue*. Ka ko e me'a ko ē ke tau sio ko ē ko e anga fēfē hono *manage* e pa'anga ko ia 'e kei pule'i pe ia mei Falepa'anga *it is a revenue* 'oku mo'oni 'aupito.

Paula Piveni Piukala: Sai pe Sea ka u fakamā'opo'opo atu au. Ko 'eku kole pe 'a'aku ia pe 'e lava ke tau hanga 'o tali 'i he Patiseti ko eni pea 'i ai mo ha ki'i 'inasi fakafo'ifeitu'u 'i he konga ko eni hangē ha *quota* ko e ki'i kole pe ha vāhenga. 'A ia ko e ngāue ki ai 'e 'i ai hono *limit* kae mavahe toki hoko he ta'u fo'ou kae lava ke tau tutupu fakataha Sea 'i hono *maintenance* e ngaahi hala ko eni.

Masi'i 'e Sea ko Pea na'a ku lele mai he taimi 'uho'uha ko ē 'o Pea pea ko 'eku tu'u atu ia ke u faitaa'i e fu'u fo'i luu fo'i luu mei heni ki he tafa'aki ko ē a'u pe ki he tafa'aki ko ē tēpile ko ē. Pea ko 'eku tu'u ko ē ke faitaa'i Sea sio ko e taimi eni na'a ku ongo'i 'oku faka'ofa taha. Ko e ui mai mei he kaungā'api kia au. Fakafofonga na u fakakaukau au te nau tafulu mai kia au. 'Oku lava pe ho me'alele 'a koe 'o lele. Ka ko e 'uhinga ke u hanga 'o faitaa'i e fu'u luu mo e anovai...

<003>

Taimi: 1720-1725

Paula Piveni Piukala : ... te u *send* ki he Minisitā pē 'oku fakapotopoto ko e taimi eni 'oku ngāue ai he taloni o e tanu hala. Ko e fa'ahinga hala ē he fu'u loto kolo fetaulaki'anga 'o hihifo mo hahake. Ka ko e laumālie ko ia na'e ma'u 'e he kāinga hala mo ha meimei 'ita mai...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea tokoni pē ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato : 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea ko loto Pea he 'aho ni Sea, 'e valitaa'i kātoa 'a e 'u hala lalahi. Teuteu ki he huufi fale huufi ko eni ko ē 'o e holo.

Sea Komiti Kakato : Ko e hala fē 'oku 'i ai e fo'i luu ko ena.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Ko e fo'i luu ko ia 'osi pulia ia Sea. Ko u kolosi atu au 'aneuhu talamai 'e he finemotu'a ko ē mahalo na'a na pōtalanoa pea mo e Fakafofonga. 'E matāpule ko hai na'a ne tanu e fu'u fo'i luu. Ko u talaange mahalo ko e ki'i me'a ko eni 'a e *MOI* na'a nau 'i heni a e *MOI*. Talamai talu 'enau 'i heni ko e uike eni 'e fiha 'enau 'i heni mo e tanu homau hala. Ko u talaange tokanga'i na'a ke hekea. Na'a ke hekea hangē ha la'i taila hono tanu pehe'i mo tele pehe'i homou hala.

Sea Komiti Kakato : Mālō. 'Eiki Nōpele Tongatapu me'a mai.

Fehu'ia Nopele fika 2 Tongatapu ngāue kuo fai ki he Hala ki Matahau

Lord Tu'ivakanō : Sea tapu pē mo e Feitu'ú na. Sea ko 'eku fehu'i pē 'aku ia 'e 'ikai ke u fu'u lōloa. Ka koe'uhi pē he na'a ku lele atu au 'o fai fono he kāinga Matahau. Ka na'a ku 'eke koe'uhi 'oku talanoa ki he *time frame* mo e pa'anga mo e hā. Ka ko e 'ai pē ke u 'eke pē ko e hā 'a e lōloa 'o e ngāue ko ia 'Eiki Minisitā. He ko e 'alu eni ke 'osi e ta'u 'e 2 mo e konga pea 'e a'u pē 'o toe ta'u 'e 3 ka ko u tui 'e 'osi pē ta'u ni ia 'e 'ikai ke 'osi 'a e ki'i fo'i hala ko ia. Ka ko e hala 'oku lava ke ngāue'aki ha'u mei 'Umutangata, nau ha'u ai 'alu ki Liahona pehē mai 'oku vave ange ai ō ko ia ki mala'evakapuna. 'E ikai ke toe ō he hala Hihifo takai hake ai 'i Niumate 'o 'alu. Kapau 'e lava e hala ko eni, ka koe'uhi na'e 'osi 'i ai pē, na'e 'osi totongi pē 'e he kāinga 'enau valitā. Ka koe'uhi ko e *time frame* ko ia na'a ke talanoa ki ai ko e hā he 'oku 'ikai ko ha ki'i, hala lōloa, he ko e hā ho'omou ngāue 'oku fai.

He ko e talu eni 'a e la'ala'aa mo e mānava efu pē 'a e kāinga. Koe'uhi ko e 'alu eni ke 'osi e ta'u pea ko u fanongo atu pē 'enau talanoa, mahalo 'oku 'ikai ke nau ma'u 'a e pōto'i ngāue. Ka 'oku mahalo ko e ngāue 'a e *World Bank* ka ko e 'ai pē ke mahino mai kiate au pē ko e hā 'a e me'a 'oku hoko ki he ngāue ko ia. Ko e hā hono fuoloa? Mālō.

Tali Pule'anga lolotonga valitaa'i konga hala ki Matahau

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea tapu mo e Feitu'ú na, fakamālō heni ki he Fakafofonga Tongatapu 1 kau Nōpele. Sea, ko e ngāue ko eni 'oku lolotonga valitaa'i he taimi ni. 'A ia ko e valitā ko ia nae kamata mai ia he uike kuo 'osi, pea 'oku ai e 'amanaki ia 'e vave pē ha'ane 'osi. Sea ko e 'ai eni ke kole fakamolemole ...

Sea Komiti Kakato : Valitā mei fē 'Umutangata ki Liahona hū mai ko ia 'i Matahau.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Ko e fo'i hala eni 'oku tau talanoa ki ai Sea, ko e ha'u ko eni ko ē pea mei 'Umutangata ki Niumate. 'Oku lolotonga valitā 'a e fo'i hala ko ia, pea ko e fana valitā ko eni na'e fai ia mahalo he 'aho Tu'apulelulu, Tokonaki, Falaite Sea. Ka u kole fakamolemole pē au ki Matahau koe'uhi ko e ki'i kole ia ko ē mahalo na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Nōpele mahalo na'a nau efua. Sea ko e polokalama eni ia 'a e *World Bank* Sea pea 'oku fiefia 'aupito 'a e Potungāue koe'uhi ko e lava ke 'ave 'a e ngāue ko eni kitu'a ki he *private sector*. Pea 'oku langa eni ia 'e he kautaha ko eni ko ē ko e Malapo *Quarry* Luna'eva *Construction Company* Pea 'oku nau lolotonga fai 'enautolu 'a e ngāue pea ko e tesi ko eni ko ē ngaahi me'a ke fakapaasi e *quality assurance* 'oku fai pē 'e he Potungāue pea 'oku paasi pē 'a e 'u me'a ko eni. 'Uhi kapau 'e, te u fie lele atu au muimui atu he 'Eiki Nōpele ke fai ha 'a'ahi ki he ngāue ko eni kae lava ke toki lipooti mai ki heni.

Sea Komiti Kakato : Faka'ofu'ofa mālō Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Mālō.

Sea Komiti Kakato : Fokotu'u pea kuo pou pou ko ia 'oku loto ke tali..

Lord Nuku : Sea kole mu'a Sea ke u ki'i fakahoha'a atu. 'E tali pē 'e he Feitu'ú na, fai 'aki pē ho'o tu'utu'uni kapau 'oku ke pehē 'e koe pāloti ā koe.

Sea Komiti Kakato : Ko u fie pāloti au 'uhinga ko ho'o toki me'a mai pē he efiafi ni pea 'e toloi leva talu ē 'emau fetakai mai.

Lord Nuku : ‘Ikai ko e me’a he na’a ku lele ki hē ‘o fai e ki’i ngāue ‘o lotu’i mai kimoutolu. Pea ko ‘ene lava eni ‘eku lotu pea u ongo’i...

Sea Komiti Kakato : Sai ko e hā leva ‘a ho’o ongo’i he lotu na’a ke fai? ‘I ai ha meimei ...

Lord Nuku : Ko u sio au te’eki ai ke ongo ia ki he Feitu’u na ka na’a ku fai e lotu lahi.

Sea Komiti Kakato : ‘E lava pē ke ke ki’i me’a mai ‘aki ho’o lotu na’e fai ke mea’i ‘e he Fale ni...

<004>

Taimi: 1725-1730

Lord Nuku: ... sai pē Sea ...

Sea Komiti Kakato: Pe’i me’a mai.

Fehu’ia Fakafofonga Nōpele ‘Eua taimi ke hiki ai mala’evakapuna ‘Eua & fakalelei’i honau uafu

Lord Nuku: Ko ‘eku ki’i fehu’i pē ‘a’aku ia ‘Eiki Minisitā ko e mala’evakapuna ko ē ‘o ‘Eua ‘oku mahalo ko e ta’u eni mahalo ‘oku ofi ki he 20 pea mo ‘ene tu’u ko ē ‘oku fehangahangai pea mo e tō’anga vakapuna ‘a e tō ko ē ‘a e vakapuna. Ka ‘oku fiema’u foki he takimamata ia ‘i ‘Eua ke longomo’ui. Ka ko e anga ko ē ko ē ‘ene tu’u ko ē ‘a e mala’evakapuna Sea ‘oku tō fehangahangai ko ē pea mo e pea mo e mo e matangi mo e tu’u ko ē ‘a e mala’e ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ia ko e kole pē ‘a’aku ia ki he ‘Eiki Minisitā he ko ‘eku tui ‘oku ‘osi ai e kelekele fo’ou ‘oku ‘osi lava ke ‘atā ke hiki e mala’e ki ai. Ka ko ‘eku fie fehu’i pē ki ai pē ‘e pē ‘oku ‘i ai ha me’a pehē ‘i he tu’u ko eni ko ē ‘a e polokalama ko eni ko ē ki he mala’e ko ē ‘o ‘Eua Sea he ko e ko e taimi lahi ko ‘ene ki’i havilivili pē ia ‘oku ‘ikai ke puna e vakapuna ia. Pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘a e fehu’i ki ai pē ‘oku ‘i ai ha fakakaukau ki ai pē ‘ikai. Pea ko e me’a ‘uluaki ia Sea.

Ko e me’a ko ē hono ua ‘oku ‘ange’ange mala’evakapuna he uafu. Ko e uafu foki ia ‘o ‘Eua Sea ‘oku ‘ikai ke tali afā ia. ‘Ohovalē pē ia ‘oku ngaungaue ngaungaue pē tahi ia ‘oku hake ‘a e peau ia ki he lotu me’a. Pea ko e me’a ko ē ‘oku mālie ai ko ē ‘a ‘Eua he ‘oku fakahifo e uta ia he faha’i ‘e taha kae nofo e kakai he faha’i ko ē pea maumau e fo’i hala ko ia kolosi. Pea ko e ‘uhinga pē ia ‘eku kole ‘aku ko ē ki he ‘Eiki Minisitā he ko e ta’u eni ‘e fiha ‘a e hoko e palopalema ko ia Sea. He ko e ‘uhinga pē ia ‘a e kole ko ē ki ai he ‘oku ‘oku fai e kole he ta’u kotoa pē ko e tali ko ē ‘oku ‘omai talamai ‘osi ‘i ai hono silini pea teuteu ke ngaahi.

Pea ko e ta’u ko ‘emau fakaongoongó tuku mai ke mau fai ha ngāue ki ai pea fiemālie kāinga pea ko e ta’u ko e meimei ko e tali pē ia ka he ‘ikai ke lava ha fakalakalaka ia ‘i ‘Eua ‘o kapau he ‘ikai ke ngaahi e fo’i me’a ko eni. Ko e uafu mo e mala’evakapuna pea ko e me’a Sea ko u ‘a ē ko ē ‘eku ki’i fehu’i ko ē ki he ki he ‘Eiki Minisitā pē ‘oku ai ha fakakaukau ke hiki e mala’evakapuna mei he tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai he taimi ni pea fakakaukau ke ‘ai e uafu ‘ai e koloa ke fakahifo ki he feitu’u ko ē ‘oku nofo ai e kakai kae ‘oua ‘e fakahifo ia ki he feitu’u ko ē ‘oku ‘ikai ke ai ha taha pea maumau mo e ki’i halafakakavakava ia ko ē ‘oku fai ai e ‘alu.

Pea ko e uafu ko ē ‘o ‘Eua ko ‘enau halanga fefolau’aki pē ia Sea. Pea ko e kole pē ia ki he ‘Eiki Minisitā pē ko e hā ha tali ko ē ki ai he ‘oku lahi ‘a e ta’ofi ko ē e fakalalakaka ‘o ‘Eua pea koe’uhí ko e ko e ngaahi ngāue ko eni Sea. Tukukehe hala ia ko e hala ia Sea ‘oku fakafeta’i ki he ‘Eiki he’ene kei ‘afua. Ko ‘ene ‘uha pē ‘a’ana ia ‘oku ‘ikai ke toe lava ha me’alele ia ‘i ‘Eua ‘o ‘alu ki ‘uta he ‘oku kovi foki e ‘ū hala lalahi mo e hala fakakolo ka ko e kai ia ‘e toe foki e kakai ia ‘o ha’amo tangai mei ‘uta he ko e ‘asinga ai e fonua ‘oku tokakovi pea tanu e feitu’u, ‘oku ‘ikai ke tanu e feitu’u ko ē ‘oku fai ai e ngoue.

Ka ‘oku ‘ikai ke u toe lave au ki ai he ko e ‘uhinga ‘oku ‘osi lave e kau Fakafofonga he ‘oku ‘aonga foki ko e hangē ko e anga ko ē ‘eku sio hangē na’e hua ‘aki ko ē ‘e he Tongatapu 7 ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino kiate au na’e langa foki ‘e he Pule’anga ko eni ‘o Pōhiva ‘a 10 lele mai ‘i 9 langa fakakātoa. Ko ‘ete sio ko ē he taimi ni ko e ‘ū me’a ko ē na’e langa ko ē he Pule’anga vaoa kātoa. Mea’i pē ia he ‘Eiki Minisitā pea ko ‘eku sio ko ē ki he fu’u fakamole na’e fai ko ia ha’u ko ē Pule’anga ia ko eni hangē ‘oku ‘ikai ke fie tokanga’i ia he koe’uhí ko e pehē na’e langa ia he Pule’anga kehe. Ka ‘oku ‘ikai ke toe fai ha lave ia ki ai ka ko e me’a ia ko ē ‘oku, ‘oku ho’ata mai ko ē he taimi ni he anga e ngāue.

Ka ko e tokanga ‘uluaki tokanga ia Sea ko e mala’evakapuna ko ē ‘o ‘Eua pea mo hono uafu he ko e me’a ia ‘oku fai ai ‘a e fakalalakaka ko ē ‘o e fonua Sea. ‘Oku lolotonga palopalema pē ia ko e vakapuna ia ‘oku palopalema pē ia he’ene tō kotoa. Ka ko e ko e he ‘oku ‘osi mahino.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ...

Lord Nuku: Hono palopalema.

Sea Komiti Kakato: ‘Io ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tapu mo e Feitu’u na Sea ko e ...

<005>

Taimi: 1730 – 1735

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... Fakamālō ki he Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Euá. Sea te u kamata pe mei he mala’evakapuná Sea. Mo’oni ‘aupito ko e mala’evakapuna pe eni ‘e taha ‘oku tō mei he Noaté ki he Sauté Sea. Ka ‘oku uesia ia he fo’i *valley wind* ko eni ko ē ‘a Tonga ní ‘oku ‘alu fakahihifo hahake Sea.

‘Oku ‘i ai ‘a e talanoa ia ke hiki ‘a mala’evakapuna kaikehe ‘oku kei fai e talanoa ko iá Sea ka kuo ‘osi fai e fokotu’utu’u ia ‘a e Pule’angá pea fakapa’anga ‘e he *World Bank*. Te nau hanga ‘enautolu ‘o toe ngaahi tatau ‘a e Mala’evakapuna Kaufaná ke tatau pea mo e mala’evakapuna ko eni ko ē ‘o Ha’apaí. Ko e kautaha tatau pe pea mei Fisi ‘oku nau ōmai ‘o fai e ngāue ko iá.

Ko e polokalama’i e ngāue ko iá Sea ‘oku ‘amanaki ia ‘e kamata ia he mahina katu’ú. Sea ko e uafú Sea ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga hoko atu pe mo ia hono toe fakalelei’i ‘e he *World Bank*. ‘A ia ‘oku tali pe pea mo e ngāue ko iá ki he ‘osi ‘a e kovikovi, taimi ko eni ko ē ‘oku kovi kovi ai ‘a e ‘eá tautefito ki a’u mai ko eni ki Mē mo Sune mahalo pe ko e māhina katu’ú kamata mo e ngāue ko iá. Ko e hala fakakavakavá Sea ‘oku ‘osi totongi mei Falepa’anga ‘a e kautaha mei Pilitānia ke nau ‘omai ‘a e hala fakakavakava ko ení. Pea ko e tokoni ia ‘a e Pule’anga Nu’usilá fakamālō heni ki he Pule’anga Nu’usilá ko e 1 miliona Nu’usila. ‘A ia ko e meimei ki he 1.3

‘e kau mai ai ko hono totongi ‘a e hala fakakavakavá mo hono uta mai ke tō mai ki Tongá ni. Ko ‘ene tō mai ko ē ki Tonga ní pea toki fai pe ‘e Tongá ni ‘a hono fokotu’u ‘a e hala ko ení.

Sea mahalo ko e ‘ū ngāue ko eni na’e me’a mai ko ē ki ai ‘a e Fakafofongá Sea ‘oku lolotonga ngāue pe ki ai ‘a e Pule’angá pea ‘oku ‘osi ‘i ai mo hono pa’anga ‘ona ia ‘oku mahino. Ko e hala pule’angá Sea na’e toki fakatau ‘e he potungāué ‘a e fu’u maka fo’ou ‘aupito ‘i ‘Eua. Pea ko e fu’u maka ko ení ‘oku tu’u ‘i ‘olunga ‘aupito he fe’unga pea mo Toafa. Na’a mau tui tataua pea mo e Fakafofonga ‘o ‘Eua 11 pea ‘oku kamata mai e tanu hala mei ai, ‘ū hala ngoué eni Sea. Ko ‘etau talanoa eni ‘i he kaka ko eni ‘i Fungafonua pea mo e hifo hifo ko eni mei Fungafonua ‘o ‘alu atu ‘i Sainai mo e ngaahi feitu’u ko iá.

Ko e ngaahi kongá fonua eni ‘o ‘Eua Sea ‘oku fai’anga ngoue lahi ‘aupito pea ‘oku kei tu’u pe foki ‘a e fu’u maka motu’a ia ko ē ‘a e Pule’angá ‘i he ofi ki he mala’evakapuná. ‘A ia ‘okú ne fai ‘e ia pea mo e ngāue ko iá. Ko e pa’anga ko eni ko ē ‘i he komiuniti Sea, na u lave pe ki ai ‘anenai. Na’e ‘ave ‘e he potungāué fo’i koniteina valitá ‘e 2 ke ngāue fakataha e potungāué pea mo e fanga ki’i kolo ko ení koe’uhí ke hoko atu ‘a e ngāue ko iá. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakakaukau ia ke hoko atu pe ‘a Petani *quarry* ko e *private sector* eni Sea, fakaivia’aki kinautolu ke nau hoko atu ‘a e tanuhala ‘i ‘Eua.

‘E kei tokoni atu pe ‘a e potungāué mo hono ngaahi mīsiní. Ka ‘oku ‘i ai e kautaha ai ke nau fakahoko ‘a e ngāue ko ení Sea. Ko e tuai eni ‘Eiki Sea ko e ngaahi fo’i hala lalahi ko eni ‘i lotu ‘Ohonua mahalo ko e ngaahi fo’i hala ko iá ‘oku fa’a uesia ma’u pe. ‘Oku lolotonga fai e ngāue ki ai ‘oku fakapa’anga mo ia ia ‘e he *World Bank* Sea. Ka ko u tui Sea ko e ngāue ‘a e Pule’anga ko eni ‘o Hu’akavameilikú pea mo e Minisitā Pa’angá ‘oku ‘i ai e tokanga makehe ki ‘Eua Sea. Mālō.

Tokanga ‘Eua 11 ki he hala fakakavakava takai ke ngāue’aki he hola ‘i ha fakatamaki

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ka u ki’i tānaki atu pe ki he fehu’i he koe’uhí ‘oku mahu’inga. Na’e toe ‘i ai foki mo e toe mokoi ‘Ene ‘Afió ki he hala fakakavakava mei Hango ki ‘Ohonua ko ē ‘i he ‘uhinga ko eni ko eni ko e *evacuation bridge*. Ko e tafa’aki ko eni ko ē ‘e tahá ‘a eni ko ē ‘o Hangó ‘oku ‘i ai e kakai ai ‘e toko, ko u tui ‘oku a’u ki he toko 400. He ‘oku ‘i ai ‘a Houma mo Mango mo Hango pea mo Ta’anga. Pea ‘oku ‘Afió ‘Ene ‘Afió ai he ‘oku ‘i ai e Palasi Heilala Tangitangí. Ko e tokangá na’a motu e hala ko ē ‘i ‘Euá, hala fakakavakava ko ē he uafú kae ‘ikai ke ‘i ai ha *evacuation bridge* ke hoko ha fakatamaki ki ha taha ko e falemahaki mo e ngaahi ‘uhinga pehē. Pea mo ‘Ene ‘Afió pe he koe’uhí ‘oku fa’a ‘Afió lahi ia ‘i ‘Eua. Pea ko u tui ko e kaha’ú ‘e ‘i ‘Eua ia.

Ka ko e ‘eke pe ki he ‘Eiki Minisitā pe ko e hā e tu’unga ‘oku ‘i ai he ‘oku fiema’u ia ‘i he ‘uhinga ko e *evacuation bridge* na’a hoko ha me’a ki he kakai ‘oku nau nofo ‘i he tafa’aki ko iá pea mo ‘Ene ‘Afió ‘oku ‘ikai ke toe ha hala ia ke fai ai ha kolosi ki ‘Ohonua ko e ‘uhinga fakavavevave he ko e mala’evakapuná ‘oku tu’u he tafa’aki ko ē ‘e tahá pea mo e falemahaki. Ka ko e ‘ai pe ke *follow up* atu mo e me’a ko iá koe’uhí na’e ‘i ai ‘ene mokoi ke fai ha sio ki ai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Minisitā

Fakahā Pule'anga kau 'Eua he lisi ngaahi ngāue ke tokoni mai ai Siapani

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu'ú na Sea tapu pea mo e kau Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Sea na'e mea'i pe ia 'e he Fakafofongá na'e 'i ai e kau mataotao ia mei Siapani na'a nau 'osi ō mai 'o sio ki ai Sea. 'A ia 'oku kau ia he lisi tokoni mai ko ē 'a Siapani ka ko e taimi Sea 'oku te'eki ke fakapapau'i mai. Lahi e ngaahi tokoni mai ia 'a Siapani ki he ngaahi me'a kehekehe pe ia fekau'aki pea mo e *infrastructure* Sea.

Ko e me'a ko eni ko ē ki he hala fakakavakava ko ē 'i laló ha'ane maumau he sunamí Sea. 'Oku 'osi *equip* 'e he ...

<006>

Taimi: 1735-1740

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... Potungāue ia ai, ai e *excavator, loader*, palau mo e hā fua ko e taimi pe 'e hoko ai ha fakatamaki ia Sea, kuo pau ke monosi e fo'i hala ia ko ia 'ikai ko e me'a ia 'oku lolotonga fai ai he taimi ni ke monosi ke lava pe fefononga'aki.

Hangē ko e me'a ko e na'e me'a mai ki ai 'a e Nōpele ko e 'oku nau tau foki nautolu 'i he fa'ahi ko eni ko ē ki Houma 'a e 'u vaka, kuo pau ke nau kolosi nautolu he fo'i hala fakakavakava. 'A ia 'oku ai e tokanga makehe ia 'a e Potungāue ki he taimi 'e maumau, maumau si'i'si'i maumau lahi kuo pau ke fai e monomono ia ko eni Sea mālō

Lord Nuku: Eiki Sea, ko 'eku fakahoha'a 'aku 'anenai 'Eiki Sea, na'e 'ikai ke u fakahoha'a au ki he ki'i fakakavakava ko ena 'i laló ko ena ko ē 'i he uafu. Ko e fakahoha'a ki he hala fakakavakava ko ē 'o e hala totonu ko ē ke fai ai 'a e 'alu, 'a eni ko ē mahalo na'e ma'u faingamālie e Fakafofonga mahalo 'o fakataufolofola ki he Tu'i pea folofola ange ai e Tu'i ke 'ai 'a 'olunga.

Ka ko 'eku 'uhinga pe 'aku 'Eiki Sea he ko e hala totonu ia ko ē 'oku fai ai e 'alú 'a ena 'i 'olunga ko e ha'u ko ē mei he Potungāue Ngāué kolosi mai ai ki Hango. Ka ko e hala fakakavakava ko ē 'oku 'uhinga mai ko ē ki ai e 'a e 'Eiki Minisitā ia ko e hala fakakavakava pe ia. 'A ia ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni 'oku lolotonga tanu ia he me'a 'o mapuni 'a e fo'i tafe'anga vai ia ko iá 'a ē ko ē he tele'a.

Ka 'oku hangē ko e me'a ko ē 'oku fakahoko mai he 'ahó ni 'oku me'apango 'oku 'ikai ke fai ha fakakikihi ka na'e 'osi fai e talanoa ki he Pule'anga Siapani. Ka ko e tali ko ē na'e 'omai mei he Pule'anga Siapani 'oku te'eki ke ai ha tokanga mai ia 'a Tonga ki ha langa fakalalakaka 'i 'Eua. Ka ko e 'uhinga he pau ke fou ia he Pule'angá

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kole pe ke u tokoni ki he Fakafofonga, 'uluaki Sea na'e ha'u 'a e kau *expert* mei Siapani Sea ko 'enau omi makehe 'aupito mai pe nautolu ia ki he hala fakakavakava ko ena 'i 'olunga. Pea na'e 'osi 'i ai pea mo 'enau fo'i *remerne design* 'anautolu 'oku 'omai ki he fonua ni.

Ko e me'a ko ē ki hono teke ke nau fakapa'anga Sea, he koe'uhi 'oku ai e ngaahi *prior* 'a e ngaahi ngāue ia 'oku fekau'aki 'ange ia kiate kinautolu, kau ai 'a e halapule'anga pea mo e *terminal* fo'ou ko eni ko ev 'i mala'evakapuna Sea. Ko e ongo ngāue ko ia Sea 'oku 'uluaki

laka ia he 100 miliona Sea, ‘a ia ‘oku toe t̄naki atu ki ai mo e hala fakakavakava ‘a ‘Eua, fokotu’u atu Sea.

Lord Nuku: Sea, ko e fakahoha’a ko ē ‘oku ou fai atu Sea, ko e ‘omai tonu ia pea mei he ‘Amipasitōa Siapani. Ko e *community* te nau ha’u kinautolu ia ‘i he fetu’utaki ‘a e *community* pea kapau leva he na’e kamata ‘a e fetu’utaki ‘Eiki Sea, ke ‘ai e ‘u *wind power* ko eni ko e ‘i ‘Eua koe’uhi ko e tu’unga ko ē ‘o e ‘uhila Sea. Pea ko e tali ko ē na’e talamai ‘oku mamafa he ‘ikai ke lava ‘o *recover* e silini ia mei he tokolahi ‘o ‘Eua ka te nau lava ‘o fai ‘o kapau ‘e *propose* ange ‘e he Pule’anga Sea.

Pea fai atu e fehu’i ki he mala’evakapuna ko e me’a tatau pe ka ko e me’a ko ē ‘oku ‘ikai ke u fie fakakikihi ai ki he Pule’angá he ko e me’a ia ‘oku fakahoko mai ko ē ko ē he Pule’anga Siapani pea toki folau atu ‘a e ‘Amipasitōa ko ia, ko e ‘Amipasitōa fo’ou foki ia he taimi ni. Tuku kehe kapau ko e toki fetu’utaki pea ko e ‘i he kamata’anga ko ē ‘o e ta’u kuo ‘osi

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, ‘e Sea ki’i tokoni pe mu’a ki he ‘Eiki Nōpele.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Minisitā

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, ko e ‘u ko e feme’a’aki ko eni ko e fekau’aki pea mo e hala fakakavakava ‘o ‘Eua pea mo e mala’evakapuna Sea. ‘Oku fakahoko pe ia he Pule’anga. Ko e toe eni ia ki ha taha ‘oku loto tō ke ha’u ‘o fakapa’anga e me’a ko ia ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Ai ha felāve’i ‘a e hala ko ē ‘oku me’a ki ai pea mo e kongá ‘i ha tokoni ‘a Siapani kuo a’u atu ki he Feitu’u na ‘a e me’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o ‘Eua.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, na’e hangē ko e tapu mo e Feitu’u na Sea, hangē pe ko e me’a na’a ku lave ki ai Sea, na’e ‘osi ‘ave ia ki Siapani ka na’e ha’u pe kau mataotao ia mei Siapani ‘o sio ki he hala fakakavakava. Mea’i pe ia he Fakafofonga, ‘a ia na’a nau foki pea mo e *information* ko ia ki Siapani, ka ‘oku lahi foki ‘a e ‘u *project* ia ‘a e Pule’anga ‘oku kamata ke tali.

‘Uluaki Sea, *foreshore* ‘o Nuku’alofa ‘osi tali ia ‘e Siapani ko e toe eni ia e taimi ke kamata ai. Ko e mala’evakapuna *new terminal* pe ko e fakalelei’i e teminolo kau mo ia ia he ‘oku fika 2 mai. ‘Oku ‘i ai pea mo e kole ‘a e Palēmia ia pea mo e Minisitā Pa’anga ki he ngaahi fo’i ki’i fo’i hala ko eni ko ē ‘oku lele mei mala’evakapuna Fu’amotu ha’u ki kolo ni pea mo e lele holo ko e ‘i loto kolo Sea. Sea ko ‘etau t̄naki ‘etautolu ki he fo’i 3 pe ko ia ‘oku ofi he ...

<007>

Taimi: 1740-1745

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... 150 milioná. Pea ‘oku nau kei sio pē kinautolu ia ki he hala fakakavakava ko ē ‘o ‘Euá, ‘e kau ‘a e hala fakakavakava ‘o ‘Euá. Ko e toe eni ia e taimi ke nau talamai ko e me’á ē Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ka u ki’i tokoni atu pē. Ko e me’a ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai e ‘Eiki Nōpele ko ē ‘o ‘Euá ‘i he fakamatala ko ē mei he Fakafofonga ‘Amipasitōa ko ē ‘o Siapani, te’eki ai ke hanga ‘e he Minisitā ia ko ē ‘o e *Foreign Affairs* ‘o fakahoko fakapule’anga ange.

Ko e ha'u ia ko ē kau 'enisiniá 'oku fakamatala ki ai e 'Eiki Minisitā 'oku ha'u nautolu ia, ka ko hono fakahoko atu ko ē ko e me'a 'a e Pule'angá ko e fo'i me'a ia 'oku 'uhinga ko ē ki ai e fakamalanga e 'Eiki Nōpelé. 'Oku te'eki ai hangē 'oku te'eki ai fakahoko ...

Sea Komiti Kakato: Sai ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea ko e fakatonutonu pē eni e lekootí he koe'uhí kapau na'e me'a ō mai e kau *expert* ko eni ko ē mei Siapaní. Mahino na'e 'i ai 'a e *diplomatic level talking* ai Sea. He 'ikai ke nau ō mai ta'e'iai ha talanoa 'i he lēvolo 'o e *diplomatic* Sea pea 'e 'alu ia mei he *Foreign Affairs*. Sea ko e me'a ko eni na'e 'osi fou pe ia 'i he *diligence processes* 'a e Pule'angá. He 'ikai ke tafoki hake pē ha kautaha mei Siapani 'o ha'u ki Tongá ni, ta'efou mai he *Foreign Affairs*.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Mahino kiate au.

Lord Nuku: Sea. 'Oku 'ikai ke fu'u mahino ia kiate au pe ko hai koā 'oku mo'oní. Ko e me'a pē 'oku ou mahino'i koe'uhí ko e me'a ko ē na'a ku fakahoko atú. 'Oku fiema'u 'e he Pule'anga Siapani ke fakahū ange he Pule'angá.

Sea Komiti Kakato: Me'a pē ke ke mahinó ...

Lord Nuku: Pea kapau ko ena ko ē ...

Sea Komiti Kakato: Ko e me'a pē ke ke mahino'i 'Eiki Nōpele 'oku 'ikai ko ha fale hopo eni ia ke tau hopo'i ai ke ma'u e mo'oní pe ko fē 'oku mo'oní. Pule'angá pe ko e me'a ko ena na'a mo feme'a'aki ki ai mo e 'Amipasitoá.

Lord Nuku: Ka u ...

Sea Komiti Kakato: Ka 'osi ho'ata mai pē ia kuo 'osi 'alu 'a e Pule'anga Siapani ia ki 'Eua. 'A ia 'oku mahino kuo nau talanoa 'i he fo'i fakamalumu 'i he *Foreign Affairs* mahalo. Ko e anga ia 'eku vakaí 'a'aku ko e Seá 'o hangē ko e fakamatala 'oku 'omai he Minisitā.

Lord Nuku: Ko ia Sea. Ka 'oku ou 'ohovale au 'i he fakamatala ko ē 'oku me'a mai ai 'a e Seá 'a e me'a 'a e 'Eiki Minisitā. Ka ko 'eku 'uhingá pē 'a'aku ia ke nau tokanga ki ai ke fai e fo'i ngāué. Pea kapau ko eni 'oku talamai kuo 'osi fakahoko, Sea 'oku ou fakahoko atu 'oku te'eki ai ha me'a pehē. Kae kehe ta ko ē 'oku tuku mai ia pea mei he potungāué ka ko e me'a eni ko e me'a eni na'e fakahoko mai 'e he 'Amipasitoa Siapani.

Sea Komiti Kakato: Sai.

Lord Nuku: Pea ko e 'uhinga ia ko ē 'oku fakahoko atu ai 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io.

Lord Nuku: 'Oku lahi e 'ū me'a ia ko ē ke fai ki ai e me'a ka koe'uhí foki ko e kau Fakafofongá. faiKo e Fakafofonga ko ē 'oku ne fakafofonga'i ia 'a 10 pea ko e 'uhinga ia ko ē 'oku ou ki'i lave atu au ko ē ki 'Euá he ko e palopalema eni ko ē ki he faka, ki he langa fakalalakaka ko ē 'a 'Euá. Kapau he 'ikai ke lava e mala'evakapuná pea 'ikai ke sai pea mo e

uafú he ‘oku ke mea’i pē. Ko ‘ene ki’i ngaungāue pē tahí ‘oku ‘ikai ke lava ha vaka ia ‘o hū ki he uafú.

Pea ‘oku ‘ikai ko ha me’a si’isi’i ia ki ‘Eua he ko e me’a ia ‘oku ma’u ai ‘enau ma’u’anga mo’uí. Nau fakamāketi mai ki Tongá ni, fetuku mo e me’akai mei heni ki ‘Eua, ko e kiki mo e ‘ū alā me’a pehē. ‘Oku ‘uhinga ia ko ē fai ‘a e tokanga ko ē ki aí he ko e me’a eni ‘oku tokanga ki ai ko ē ko ē ‘a e kakai ‘o e vahefonuá. ‘A eni ko ē na’a ku fakahoko atú ko e tali mahino eni ‘oku fai ‘e he Pule’angá. ‘Osi pehē mo pehē ‘osi talamai ‘e Siapani te nau ngāue nau ō mai ‘o savea, ‘osi atu e ta’u ‘e 10 kei fai pē pea ‘oku ‘uhinga pehē.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea kātaki ko e ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā, tokoni.

Fakama’ala’ala Pule’anga ki he fakahokohoko ngaahi ngāue tokoni mei muli

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Ko e *process* ia ‘a e ngāue ko ē ‘a Siapaní. ‘Oku pau ke ha’u ‘enau tími pea ‘osi ko íá pea, ‘oku lau ta’u ia pea toki fakahoko ‘a e ngāué. ‘A ia ko e, hangē ko e me’a ko eni ‘a e Minisitā *MOI* ko e fakahokohoko pē ‘ū *project* ia na’e fuoloa hono tali pea fai ‘a e ngāue ki ai. Pea ‘oku toe tānaki atu pē mo e hala fakakavakava ko eni ‘a ‘Euá. ‘A ia na’e ‘osi faipē ‘a e ngāue ia, talanoa ‘i he lēvolo ko eni ‘a e Potungāue ki Mulí mo kinautolu.

Ka ko e *process* ko eni hangē ko eni ko e, tatau pē mo e *projects* ko ena ko ē ‘a Siainá. Ko e fale ko ena e Tonga *High School* na’e talu hono alea’i ‘i he 2018 ko ‘ene toki a’u mai pē eni ‘o kamata ‘a e ngāué. He ‘oku pau ke fai ‘a e ‘ū ngāue fakatekinikale pea fokotu’utu’u e ngāué pea nau, pea toki fakahoko ‘a e ngāué. He ‘ikai ke lava ke ‘ai pē ngāué he ‘aho ni pea fakahoko ‘apongipongi. Ka ‘oku ‘osi kau pē ...

<001>

Taimi: 1745-1750

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ... ‘a e hala-fakakavakava ko eni ‘o ‘Eua, ‘i he polokalama ngāue ‘a Siapani, mālō.

Tui Ha’apai 12 lava pe ke vave ngāue ki ha kole tokoni kapau ‘e fakakakato ngaahi fiema’u ki he tokoni

Mo’ale Finau: Sea ki’i tokoni atu pē Sea ha’u ai pē he me’a ‘a e Minisitā. ‘Eiki Sea ‘oku tui ‘a e motu’a ni ia ko e angamaheni foki ia ‘a e ngaahi *process* he taimi mai ko ē, talamai pē ‘e ta’u 3 ta’u 4. Hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā, ko e holo ko ena ‘a Tonga *High* talu mei he 2018 ta’u eni ‘e 6. ‘I he ene pehē Sea ‘oku, hei’ilo ‘oku ou tui au ia Sea, ‘e lava pē ke vave ange ‘e *depend* pē mei hono *justification* hono *justify* ko ē he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi *requirements* pau. Tau pehē ko e lisi, kapau ko ha fo’i *requirements* ‘oku 10, ko ia Sea.

Ko e ki’i fakakaukau pē ‘oku ‘oatú koe’uhi ‘oku ikai ke u tui ‘e fu’u ko ha *norm* ia ke pehē ta’u 8 ta’u 10, tui ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea ‘e lava ke vave makatu’unga mei he’etau hanga ‘o fakatonuhia’i *justify*, ‘oatu mo e *requirement*. He ko e *World Bank* ‘oku ‘i ai ‘enau *requirement*, ‘osi talamai pē ia. Kuo pau ke ‘ai ‘a e fo’i toko tolu ko e hā fua.

Ko ia Sea ko e ki'i poini 'oku ou 'oatu ki he Pule'anga ke, toe vakavakai pē na'a 'oku lava pē ke vave hono fai 'a e *process* ia 'Eiki Sea, he ko e 'uhingá, he 'oku tui 'a e motu'á ni 'Eiki Sea ko e taimi ko ē 'oku sio ai 'a e ngaahi *organisation* tokoni ko ē ki ha *priority*, totonú vave 'aupito ia. Ko e anga ia 'a e fakakaukau 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou ko ia 'oku loto ke tali 'a e vouti ko eni ...

Fehu'ia Fakafongga Nōpele 'Eua taimi ngali fakahoko ai ngāue ki he mala'evakapuna Kaufana

Lord Nuku: Ko 'eku fehu'i pē 'aku ia ki he 'Eiki Minisitā kapau ko e me'a ko eni 'oku 'osi 'alu 'i he laine ko ē ke *process* ko ē ke fai. 'Oku 'i ai hano taimi? Kapau 'oku hangē ko e me'a ko ē 'oku fakahū mai mei he Pule'anga. Ko e 'u me'a ko eni 'oku 'osi 'alu 'i he laine ko eni ko ē ke mateuteu ko ē ki 'Eua, 'oku 'i ai ha taimi 'e ngalingali 'e talamai 'e lava ai. Pē 'oku 'i ai ha taimi 'e ma'u ai 'a e kelekele ke fokotu'u fo'ou ko eni ko ē 'a e mala'evakapuna Sea.

He 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi fetu'utaki 'oku 'osi 'i ai 'a e kelekele, ka ko 'eku 'uhinga pē ko e hā 'e vave vave ha taimi ke fakahoko 'aki 'a e fatongia ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Tali mei he Pule'anga te'eki mahino taimi papau fakahoko ai ngāue ki he mala'avakapuna 'Eua

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō. Mālō Sea. Sea ko e, tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu pea mo e Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea ko e *timeframe* ia Sea 'oku te'eki ai ke, taimi ni 'oku te'eki ai ke fakapapau'i, ko e me'a ko ē ki he pōtalanoa 'io 'oku lolotonga fai 'a e pōtalanoa, ka na'e *honour* 'e Siapani 'a e pōtalanoa ko ia 'o 'omai 'a e kau mataotao ke sio ki he hala-fakakavakava.

Ko e pa'anga tokoni ko eni ko ē 'oku sio 'i he fo 'i ngaahi ngāue lalahi ko eni 'e 3 Sea, lalahi 'e 3 Sea, 'oku 'i he 150 miliona ia Sea. Pea kuo pau ke sio fakalelei 'a Siapani ia ko fē koā 'a e me'a te nau 'omai ki Tonga ni. Ko fē koā 'a e me'a 'e fakavave'i, he 'oku te'eki ai ke kamata 'a e *foreshore*, te'eki ke kamata pea mo e mala'evakapuna, te'eki ai ke kamata mo e halapule'anga, 'oku kau ki ai pea mo e uafu Sea. Mālō.

Lord Nuku: Ko ia Sea, ko ena kuo nau tali mai. 'Ikai ke 'aonga tama 'eku ki'i lotu ko ia na'a ku 'alu ai 'i he 'aho ni, mālō Sea.

Pāloti 'o tali Vouti Potungae Ngaahi Ngāue Lalahi (MOI)

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou ko ia 'oku loto ke tali 'a e vouti ko eni fakahālotu ki ai hiki nima.

Kalake Tepile: Sea loto ki ai 'a e Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, Kapeliele Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki

Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Oku loto ki ai ‘a e toko 20.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki nima.

Kalake Tepile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a e toko taha ‘Eiki Nōpele Nuku.

Vouti 20 - Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Tali ia Hou’eiki ē. Fika 20 Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Fonua ko ho taimi eni me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fonua: Tapu mo e Feitu’u na Sea, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e fokotu’u mai ke ...

(fokotu’u atu mo pou pou ...)

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ia ‘a e Feitu’u na kapau ‘oku ke fokotu’u mai. Kae fakahoko hoku fatongia ‘oku.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea tuku pē ke fai ‘a e fatongia ‘o e motu’a ni. Mālō ‘aupito ‘a e ma’u faingamālie. ‘Oku ou fakamālō heni ki he Tokoni Palēmia kae 'uma'ā ‘a e Pule’anga, pehē ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e fatu ‘o e ta’u faka-pa’anga ko eni, ‘oku faka-pa’anga ‘o fakaivia ‘a e taha ‘o e potungāue ‘oku ‘ikai ke fakatokanga’i ia ‘e he fonua ni. Ka ko e potungāue eni ‘oku me’a ko ē ki ai ‘a e Minisitā Pa’anga ko e tā kātoa eni, neongo ‘ene si’isi’i ‘a e ‘Esitimetri ka ko e ‘osi, *at the end of the day*, te ke ‘alu ki ‘api, te tau talanoa leva ‘i he kelekele ‘i he ‘api.

Sea ‘oku ou fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘i he’ene fokotu’u ‘a e ki’i Saame ko eni, ke fai’aki ‘a e fakakaveinga ‘a e ngāue ‘a e potungāue, Saame 37 ...

<002>

Taimi: 1750-1755

‘Eiki Minisitā Fonua: ...Kupu hono 29. Ko ha’a faitotonu te nau ma’u ‘a e fonua pea te nau nofo ai ‘o tuputupu’a. Ko u tui mahalo ko e me’a ia ‘oku fa’a ‘i ai e malanga ho Fale ni ‘Eiki Sea. Pea ko u tui ‘e fai pehē ho’o kau Mēmipa he me’a ‘oku nau manava’aki he Fale ni kei tu’u pe moto he fonua ko ia e me’afua ke tau ngāue’i.

Sea ko e fakamatala kakato ena ‘a e ‘Esitimetri ‘a e Potungāue Fonua ‘i ai ‘ene polokalama ‘e 6. Kapau te mou me’a pe ki he fakalukufua ‘o e ngaahi polokalama pe ko e *summary* e *program*. ‘Oku ‘i ai e polokalama ‘e 6 he peesi 322 ki he 323. Pea ‘oku hā ‘i he ngaahi fika ko eni ‘i he *original Estimate* pea mo e ‘Esitimetri Fakaangaanga ‘o e ta’u ni 2024/2025 mo hono ngaahi *variance* ‘oku tu’u lelei pe ‘a e tu’unga hono fakapa’anga mo e fetō’aki ‘a e ngaahi polokalama. Pea ko e fika pe ia kuo fokotu’u pea ‘oku lava pe ia ke mānava ai ‘a e potungāue ki he ta’u ko eni.

Kae tuku mu’a Sea ke u ki’i takamilo pe he ko e ‘uhinga he ‘oku ‘ikai ke nofo fakafika ‘a e ‘uhinga ‘a e *forecast* ‘a e ‘Esitimetri ‘a e fakataha ho Fale. ‘Oku toe foki nautolu ia ‘o talanoa nautolu ki he *corporate* pea toe foki ia ki he *Budget Statement* ho Fale. Ka ‘oku pehē e anga e

ki'i fakalukufua ko eni Sea. 'Oku kei tu'uma'u pe 'a e pole 'a e potungāue 'i he 'uhinga 'o e hoko e kelekele mo e ngaahi koloa fakaenatula 'i he ngaahi vīsone ko e *government plan TSDF* 2. Pea 'oku kei tu'u ai 'a e mahu'inga 'a e vīsone 'a e potungāue hono faka'ai'ai mo kei ma'u ha fonua tu'uloa 'a hotau fonua 'oku tau lata mo tau mo'ui ai. 'I he ngaahi lipooti fakakuata ko eni 'o e Fakamatala Pa'anga e potungāue fakamolemole pe 'oku 'ikai ke 'i heni e fanga ki'i lipooti ko ia ka 'oku ma'u kātoa pe 'i loto hē.

Ko e tātaki pa'anga 'a e Potungāue Fonua 'oku ma'u pe mei he ki'i ngāue 'oku nau fai ma'a e *customer* pe ko e kakai 'oku nau tauhi 'enau koloa he 'uhinga 'o e Potungāue Fonua. 'Oku 'ikai ko ha ngaahi *fee* ke hangē ko e paasipooti mo e ngaahi sēvesi ko ia. Ka 'oku tātaki lelei pe ai he potungāue fakataha mo e ngaahi lisi 'o e kelekele 'a e Pule'angá pea pehē ki he ngaahi monū'ia kehe 'o e tukuhau.

Ta'u kuo 'osi ki he ta'u ni 'e Sea na'e tātaki ai he potungāue na'e faka'ofa'ofa 'aupito e fakafuofua 'a e tātaki 'a e potungāue na'e mei 'i he 800000 tupu. Ko e tātaki ko ē ki he ta'u fo'ou 'oku fokotu'u mei he Potungāue Pa'anga ke hiki hake 'emau tātaki ki he 1.1,133700. 'Oku ngali mei he ngāue ko eni 'a e potungāue Sea hono fengāue'aki mo e kakai 'i he *customer service* 'oku 'i ai e fengāue'aki mo e ngaahi tu'utu'uni fakangāue 'a e potungāue he ngaahi polokalama 'e 6 ko eni. 'Oku 'i ai 'a e tātaki ko eni Sea.

Ka u foki mai mu'a Sea fakanounou pe fakahoha'a. Ko e Patiseti ko eni 'oku fokotu'u he 'Esitimeti he potungāue 'oku holo hifo'aki 'a e Patiseti pea mei he Patiseti 2023/24 mei he 21,197200 ki he Patiseti e 2024/25 ki he 12.6030200. Ko e tu'unga ia 'oku 'i ai 'a e Patiseti 'o e potungāue ni. Sea ko e holo 'a e tu'unga 'a e fakamatala 'Esitimeti pe ko e Patiaseti vouti 'a e Potungāue Fonua ko e 'uhingá fu'u lahi e 'ū tokoni ia mei he *donors* kuo 'osi e ngāue'ia 'o e ngaahi tokoni ko ia. Pea 'oku holo ai 'a e tu'unga ko eni 'o e fakapa'anga hangē ko ia na'e 21 miliona 'i he ta'u kuo 'osi.

Ko e pa'anga pe 'oku kei tātaki mai ko e 'uhinga ko e tātaki pe ia 'i he 'uhinga ki he vāhenga pe ia 'o e fakalelei ki he 'ovataimi. Pea 'oku 'i ai ai mo e tokoni ki he Va'a 'o e ngaahi me'angāue ki he Tafa'aki Fakasatelaite. 'Oku hā pe ia 'i loto he talanoa ki he *Budget Statement* pea 'oku hū pe ki he ngaahi polokalama. Ko e kātoa 'Eiki Sea ko e fakakātoa e Patiseti 'a e potungāue he ta'u ni 'i he 20...'i he 'isa fu'u lahi pe ngāue he 'aho ni, 2024/2025 ko hono fakakātoa ko e 12.6 miliona 'a e Patiseti ia 'a e potungāue...

<003>

Taimi: 1755-1800

'Eiki Minisitā Fonua : ... kei hoko atu ai pē ngāue 'a e Potungāue Sea 'i he ngaahi ngāue ke fakalavalava e fiema'u 'a e kakai. Mālō.

Māteni Tapueluelu : Sea kau ki'i nounou pē au ia Sea fakamolemole.

Sea Komiti Kakato : Kole kia 11 he ko 11 na'e me'a ki 'olunga.

Taniela Fusimālohi : Sea te u nounou pē mo au ia. Ko e peesi 331 'oku hā ai 'enau va'a ko e va'a palani kolo. 'Oku mahino kia au 'e holoki ia ko ē 'aki 'a e meimei 2 miliona 'a e patiseti. Ka ko e me'a eni 'oku ou tokanga ki ai, 'e Sea ko e va'a mahu'inga eni. Ko e hā 'a e fakakaukau ki he va'a ko eni 'e Sea ke 'eke pē ki he Minisitā ke nau 'alu holo mu'a 'i he ngaahi vahefonua he ngaahi kolomu'a, 'o tokoni ke palani fakalelei mu'a 'a e fakalalakaka 'i he ngaahi feitu'u

ko ia. Ko 'eku 'uhingá Sea he kuo angalelei 'Eiki Minisitā ke tuku mai kia mautolu 'elia ko ia na'e maumau'i 'e he sunami, ke toe foki pē 'a 'Ohonua ki ai mo e vahefonua 'o si'i fai ai ha'anau fakalalakaka. Pea ko e kole foki pē 'e fēfē 'a e va'a ko eni ke nau lava holo 'o tokoni pē ki he kāinga ki ha fakakaukau ko e hā e me'a 'e fai 'i ha ngaahi kelekele pē.

'Oku lolotonga 'i 'Eua he 'aho ni Sea ko 'enau toki foki mai he uike kaha'u 'a e fānau ako mei he 'Univēsiiti 'o Melipoane mei he me'a tatau pē. Ko e kau palani kolo 'a ia ko e *urban planning*. Ko 'enau ō mai mei he va'a 'o e 'univēsiiti ko ia, ke fai 'enau *assignment* pē ia 'anautolu ka te nau tokoni ke fakatupunga fakakaukau ki he kakai 'o 'Ohonuá pea mo e kakai 'o 'Eua, ko e hā ha kolomu'a ko e hā ha ngāue ke fai ki ai.

Ka ko e anga pē 'eku 'eke ki he Minisitā Fonua mu'a 'i he va'a ko eni mo e kole ke nau lava mai mu'a hangē ko 'Eua ki he maumau 'a e sunami 'o tokoni mai angé ko e hā ha'amau ngāue ke fai ki he ngaahi feitu'u pehē? Neongo kuo 'osi maaka kulokula ia 'ikai toe fai ai ha nofo. Ka mau lava pē 'o toe foki ki ai 'o fai ha fakalalakaka. Koe'uhi kapau 'oku 'ikai ke lava hoko ha me'a pehē, 'oku hanga leva 'e he 'ikai ke fai ha palani kolo fakalelei 'o ne veuki e nofo 'o 'ikai ke ma'opo'opo pea 'i ai ha ngaahi sēvesi totonu 'oku totonu ke 'inasi ai 'a e kolo. Pea ko e fehu'i pē ia ki he Minisitā Kapau 'oku 'i ai ha taimi mu'a pea lava mai ..

'Eiki Minisitā Fonua : Sea tuku ke u tali atu ke nounou ko e 'uhinga ko e fakataha 'a e konifelenisi te u lele ki ai 'oku toe mahu'inga ange. 'E Sea, mo'oni 'aupito e me'a 'a e Fakafofonga. Ka ko u lave'i kapau na'e 'ikai ke lahi 'ene fehu'i he 'esitimetri ko eni na'e 'ai ke mau ō ki 'Eua 'o fakakakato 'a e me'a fakakelekele ai. Ka 'oku ke me'a ki ai Sea. Kuo toe ō 'a e mātu'a ngāue ia 'o fua 'a e ngaahi fiema'u kehe na'e 'ai ke ō 'o fai 'i 'Eua. Ka ko u loto ke fakamahino heni. 'I he paasi ko ia 'o e Lao 'o e Palani Fakafeitu'u 2012 'oku 'i he mafai 'o e Va'a Palani Fakakolo 'Eiki Minisitā Fonua 'oku te'eki ai ke tohi'i ha lao ai 'oku ai ha me'a ko e *red zone*. Ko u fakatokanga atu ki he ngāue'aki e 'u me'a ko ia. Ko e ngaahi sio ena ia mei he va'a 'o e 'ātakai ... *climate* ka ko e me'a ko ia ki he fokotu'u fakafeitu'u fakasone 'oku te'eki ai ke *declare* ha *red zone* 'i Tonga ni. 'Oku makatu'unga kapau 'e fakamo'oni e me'a ko eni, mou me'a ki he ngaahi kāinga ko eni na'e uesia ko eni he fakatamaki 'a Kanokupolu ka 'oku makatu'unga pē.

Ko e me'a ko eni fekau'aki mo e kelekele Fakafofonga tali si'i ke lava e fakanofonofu 'a e Pule'anga ko e konga kātoa ko ē 'i lalo 'e lava ke mou talanoa lelei e kāinga ko e hā ho'omou fakalalakaka pea 'i ai leva mo ho'omou *building permit* ke a'u ki he *standard* 'o e taimi na'a toe hoko ai ha hake 'o ha peau. Ko e kelekele ko ia 'e makatu'unga pē ia ho'omou toe talanoa 'i he me'a ko ia. Kae tukumu'a ke fai e ngāue 'a e Pule'anga hono fakanofonofu ha ki'i me'a ke malu ki ai e lolotonga. Ka koe konga kātoa ko ia konga ia 'a e Pule'anga, 'alu ki he tafa'aki ko ena 'oku mou feme'a'aki ai he hala fakakavakava. 'E lava kātoa pē 'i ai mo e kāinga pē 'ia moutolu 'i mui he 'afio'anga e takafalu 'o 'Ene 'Afio. Ko e 'u me'a kātoa ko ia te mou toki talanoa'i. Ko e hā e tu'unga ki he fakalalakaka fakakomēsiale mo e fakanofonofu ho'omou palani fakakolo 'a ho'omou kolomu'a 'a 'Eua. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea ko e faka'osi pē ko u fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā ko eni koe'uhi 'oku ne fai e fakama'opo'opo lahi he Potungāue ko eni, pea holo ai e ngaahi fakatonutonu kuo fai. Pea ko hono faka'osi, 'i ai pē ngaahi kole ia na'e 'osi 'oange pē ia ki he Minisitā pea ko u tuku pē 'e au ki ai ki hono 'ofisi ke nau toki sio ki ai. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato Tongatapu 4 me'a mai.

Māteni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'ú na Sea, ko au

'Eiki Minisitā Fonua : Sea ko u tānaki atu pē ki he me'a 'a e Fakafofonga ki'i malimali e kaume'a pehē ko e Potungāue eni 'oku 'ikai ke kakato pē fai ha ngāue. Ko e Lipooti Fakata'u 'a e Fakamaau'anga mo'oni 'aupito fielau ko e Fakafofonga eni 'oku me'a 'o lau 'a e 'u lipooti. 'Oku hanga 'e he Fakamaau'anga 'o hiki e Potungāue Fonua ko e Potungāue ...

<004>

Taimi: 1800-1805

'Eiki Minisitā Fonua: ... ki he 'ū me'a ko eni 'oku fai hono muhumuhu'i 'i he me'a Fakamaau'anga.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Fonua: Mahalo 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha ngaahi ngāue pea 'e kei fehalaaki pē *human nature* 'a e ngāue 'a e kakai 'oku tau kei tangata pē. Mālō

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tongatapu 4 me'a mai.

Fehu'ia holo 1 miliona Va'a ki he Palani Fakakolo, toko fiha ngāue ai & 'uhinga ki he tuai ngāue ki he ngaahi me'a fakakelekele

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea ko e ki'i fehu'i nounou pē 'e ua peesi 331 Sea kae kole atu pē ki he 'Eiki Minisitā ke he hanga pē 'o toki tali faka'angataha mai pē Sea. 'A ia ko e ko e tu'u ko ena 'a e 'a e Vouti ko ena ki he *National's Spatial Urban Planning* 'a ia 'oku mahino 'oku holo Sea ko e ne holo 'aki ia 'a e 1 miliona. Ka ko e fehu'i ko e hā 'oku holo ai holo lahi pehē ai e vouti ko ia he 'oku 'i ai e vouti 'opositi hake pē ki ai Sea 'oku hiki ia.

Ko e 'uluaki ia ko e ua Sea ko u tokanga'i hifo 'i he peesi 327 ko e Va'a Pule ki he Ngaahi Ngāue Fakakelekele ē. 'Oku ai e \$564000 ki ai Sea. Ko 'eku 'eke pē pē 'oku toko fiha e kau ngāue ko eni Sea? Mo 'eku kole 'a e 'Eiki Minisitā mahalo ko e ko e taha eni e 'uhinga na'e na'e 'omi ai he 'Omipatimeni 'ene lipooti 'o pehē ko e ko e potungāue eni 'oku lahi taha ko ē 'a e lāunga ko ē 'a e kakai. Ko hono 'uhinga pē ko e ko e 'ikai ke ke tali mai ha kole pē ko ha tohi pea mo ha ngāue 'oku kole atu mei he kakai pē ko e *non-response* 'e Hou'eiki ē.

Sea 'oku 'i ai 'a e ni'ihi 'oku nau ō mai 'o lāunga ko u 'oatu pē 'Eiki Minisitā ke, a'u 'o māhina 'e ono 'a e kole kuo 'osi 'ave tohi ki he potungāue ko eni pea fiu taufetuli holo mo e kau 'Ofisa ko ē 'oku nau ngāue ki ai pē ko e hā e 'uhinga. Hā pē 'uhinga 'oku tolotoloi ai 'o a'u 'o māhina 'e ono, fitu ka ko e kole atu pē ko hono 'uhinga he 'oku 'osi vahe atu e pa'angá kapau 'oku toko si'i 'a e kau ngāue 'e lava ke 'omai he Lipooti Fakata'u kae fakakaukaua Sea. He 'oku mahu'inga 'a e 'a e me'a ki he fakakelekele he 'ikai ke ai ha fāmili ia 'e *settle* kae 'oleva 'oku nau ongo'i 'oku malu fakakelekele. Mou ki'i kole pē 'e 'Eiki Minisitā ke ki'i 'omi ange 'a ho ki'i fakamatala ki ai ko e hā e 'uhinga 'oku tuai pehē ai 'a e tali mai ko e ki'i fehu'i pē 'oku ua pē 'Eiki Minisitā. Mālō 'aupito.

Hiki vouti Va'a Fakakelekele ko e uho ia ngāue 'a e Potungāue pea toe lahi pe foki mo e ngāue

Eiki Minisitā Fonua: Mālō Fakafofonga ko e ‘uhinga pē ‘a e ‘a e ‘a e holo ia ko ē ko e ‘uhinga ko eni nau fakahoha’ a ‘anenai kuo ‘osi pē ‘ū *project* ia ko ia. Pea ko e seniti ko ena ‘oku ‘asi ‘i loto ko ena ki he Va’a Kelekele na’e ko ē, ko e va’a ia ‘oku ‘oku lahi taha ai e ngāue he taimi ni pea ‘oku meimeī ‘oku ‘i ai e kau ngāue ‘e toko 21. Pea ‘oku lele leva ai e ngaahi ngāue, ko e tafa’aki eni ‘oku lahi taha ai e ngāue ‘oku ‘i ai e Va’a Lesisita, Va’a ki he ‘U Fakatonua ‘a e Lesisita Fakalao ‘o e Mape. ‘Oku ‘i ai mo e Va’a e Lisi toe ‘i ai pea mo e Ngaahi Mōkisi. Ko e me’a ia ko ē ‘oku ki’i lahi ai e ngaahi ngāue ko eni he me’a fakapa’anga ‘i he tafa’aki ko enī he ko e tafa’aki eni ko e uho eni ‘o e potungāue. Na’e hangē pē ko ho’o me’a ko e vave mo e tuai ‘a e *process* ‘oku ‘i he tafa’aki ko enī. Ko e tonu mo e hala mo e mole ‘a e koloa ‘a e tonuhiá ‘oku makatu’unga ia he tafa’aki ko eni.

Pea ko e ngāue ‘oku fai he taimi ni ko ‘ete fakafofonga e ‘alu ‘o teketeke pē kau ngāue mou mea’i pē na’a mou ngāue fakapule’anga pe. Tautefito ki he ngaahi potungāue pehe ni ‘a e *long service* ‘oku ‘i ai pē fēfusiaki e taukei fakangaue mo e hū mai ‘a e ngaholo ‘a e ako ia pau pē ke tau atu ko e kau kolisi mu’a ia tokanga’i e ‘ū me’a pehē. Pea ko e ngaahi ngāue ko eni kuo lahi ai ‘a e lāunga ‘a e kakai fekau’aki mo e ‘Omipatimeni ‘o a’u ki he Fakamaau’anga ko e monū’ia foki e potungāue ko eni. Ka ‘i ai hano me’afua ‘oku ‘i ai pē ‘ene Fakamaau’anga ‘oku makatu’unga pē ia ‘i he ngaahi tafa’aki ko eni na’a ke me’a ki ai. ‘I he ‘ikai ke felotolotoi e nofo ‘a e fāmili pea ‘e uesia leva ai e ngaahi ngāue ‘a e potungāue ‘ikai ke fai ki he ngāue totonu fa’a hoko ai e ngaahi palopalema.

Ka ko e anga pē eni e tu’u e fika ‘e Fakafofonga ko ‘ene ki’i ‘alu hake ē ko e ‘uhingá ko e fakatokolahi he ‘oku lahi e ngāue ki he fu’u fonua ni ‘oku ‘ikai ke kei fa’a malava he potungāue ‘a e *customer service* ‘a e ngāue fakavavevave pea ‘oku kamata ke fakapa’anga ‘a e ngaahi ngāue ‘a e kakai ki he taimi pea ‘oku fai pē tulituli. Ko e tō pē ngaahi vouti ia ‘osi pē ngaahi tokoni ia mei muli mālō.

Tevita Puloka: Sea ki’i ko e ki’i fakamālō pē eni ia.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 1 me’a mai.

Fakamālō’ia Tongatapu 1 ngaahi fengāue’aki mo e Pule’anga he me’a fakakelekele & kole ngofua ki he ngaahi fakalalakaka fakakolo

Tevita Puloka: Ko u tui na’e kei fakamālō pē au ki he ‘Eiki Minisitā pea ‘oku ‘ikai ke, mahino pē patiseti ia pea ‘oku ‘ikai ke fu’u ‘i ai ha me’a ‘e feliliuaki ai. Ko u fakamālō pē ‘aku he na’e faka’asi ‘i he ‘i he patiseti ‘o e ...

<005>

Taimi: 1805 – 1810

Tevita Puloka: ... He ta’u ko enī ‘a e ngaahi me’a na’e tokanga ki ai ‘a e kāinga meí he ngaahi vāhengá. Pea ‘oku kei tu’u pe ‘a e ngaahi me’a ko iá ‘o hangē ko e faka’amu ‘a e kāinga ‘o Tongatapu 1 kuo fuoloa ta’u ‘enau nofo hili ai mo e ngaahi ‘api pe ‘a honau ngaahi mātu’a ka faifaiangé kuo faingamālie ha ngaahi konga ‘i Tongatapu 1. Faingamālie ‘oku mafai ki ai e ‘Eiki Minisitā peá ke fakamu’omu’a mu’a kinautolu ‘i hono ‘uluaki fakafaingamālie’i e kelekelé. Mo toe fakamālō atu pe he ko hono ‘uhingá ko e fakatangi pe na’e fakahoko atu ‘e he motu’á ni ki he Feitu’ú na kae pehē ki he ‘Eiki Palēmiá pe ko e Minisitā Akó ki he ki’i fo’i konga ko eni ‘i mu’a fe’unga tonu pea mo e ‘Apiako ko eni *GMS* ko ē ‘o Kolomotu’á ‘i he matātahi, ‘a ē na’e ‘i ai e kilinikí.

Ko e faka'amú foki mo e kolé ke tuku mai ia ā ia mo ia ma'á e 'apiakó ke fakalahi mai ki ai 'enau ngaahi me'á. Pea ko e toe pehē pe 'a e fakamālō atu ki he Feitu'ú na pea pehē pe 'oku kau atu pe ai mo e 'Eiki Minisitā ko eni e Takimamatá. Neongo 'oku te'eki ke tuku mai 'ene polokalamá mo 'ene patisetí, 'a e ki'i fo'i kongá pe ko eni mo ia pe, hanga mai ko ē ki he Tonga Cable. Kole atu ko ē ke tuku mai ke tokanga'i 'e he motu'á ni kae pehē ki he kāinga 'o Sopa mo Kolomotu'a. Ko e ki'i ngāue 'oku 'amanaki ke fai ai. Pea ko u 'amanaki pe 'e toe tokoni mai pe mo e 'Eiki Minisitā Takimamatá, mālō.

Fakahā Pule'anga ngofua pe kole ngofua ki he fakalalaka fakakolo

'Eiki Minisitā Fonua: Mālō 'aupito Tongatapu 1, ko u fokotu'u atu Sea. 'Oku 'atā pe ki he ngaahi feitu'ú ha'amou kole ha'amou *permit* ki ho'omou fakalalaka fakakolo, mālō. 'Oku 'ikai ke pehē ko ha feitu'u pe 'e taha, fokotu'u atu Sea

Sea Komiti Kakato: Mālō, Tongatapu 10 me'a mai

Fokotu'u Tongatapu 10 ki ha fengāue'aki vāofi Potungāue Fonua & Pule'anga Lokolo he kaha'u 'i he ngaahi me'a fakakelekele

Kapelieli Lanumata: Tapu atu ki he Feitu'ú na Sea, tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Ki'i me'a pe 'e taha ko u tokanga au ki ai ko 'eku ki'i kolé pe 'aku ki he 'Eiki Minisitā 'i he *way forward*. He ko e 'isiu eni ia 'oku 'ohake ma'u pe ia he ngaahi tukui koló pe 'e, tautautefito ki he *information*. Ke laumālie lelei mu'a 'o ngāue vāofi pea mo e *local government*, kau 'ofisa kolo.

Ke nau lava 'o *provide ha fa'ahinga information* 'ikai ngata pe he ngaahi tofi'a Nōpelé pea pehē foki ki he ngaahi tofi'a Pule'angá. Tala fakatātā'aki 'a e kolo ma'u tofi'a 'o e Feitu'ú na Sea 'a Talasiu. Ke lava 'e he potungāué 'o *provide* ki he 'ofisa koló 'a e fo'i mape kotoa ko ē 'o Talasiú. Pea 'e lava leva ai 'o 'ilo ai e ngaahi 'api kuo 'osi lesisita mo e ngaahi 'api 'oku nofo pe kāingá ai ka 'oku te'eki ai ke lesisita. He 'oku ou tui 'oku tonu ke tokanga lahi 'aupito e kau 'ofisa koló he ko e meimei ko e kongá lahi 'ia nautolu ko e fakafofonga kelekele pe ia 'o e ngaahi kolo. Ke fai ha ngāue vāofi 'aupito tautautefito ki he ni'ihī nau fa'a mūnoa pe kae 'ikai ke tokanga ke lesisita honau ngaahi 'apí 'i he founga fakalao pe. Pea 'alu pe he tuku fakaholó pea 'i ai leva e ngaahi palopalema 'e hoko 'a mui ki he ngaahi 'isiu pehē.

Kau pe mo e me'a ko ē na'e lave ki ai 'a Tongatapu 1 ka ko e kolé ia me'i he motu'á ni na'a lava 'o tokoni mai 'a e potungāué ke ngāue'aki, fengāue'aki vāofi pea *local government* he ko e 'isiu eni 'oku fa'a 'ohake pe he ngaahi fonó. Pea fou mai ai e motu'á ni ia he me'a lahi ke tokoni mai he tafa'aki ko iá, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, fokotu'u pea poupou, ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e vouti ko ení, Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Sea, kātaki pe he fakalōloá

Sea Komiti Kakato: 'Ikai sai pe, me'a mai

Paula Piveni Piukala: Ko u fie taki pe 'e au 'a e tokangá ki he peesi 321

Sea Komiti Kakato: 321

Paula Piveni Piukala: He ko hono ‘uhingá ‘e Sea, 121 e *sub-program* ‘uluaki ‘o e *natural resource management*.

Sea Komiti Kakato: 121

Paula Piveni Piukala: 321

Sea Komiti Kakato: Ko e Saame ia

Paula Piveni Piukala: *Oh sorry* 329

‘Eiki Minisitā Fonua: Ko e 321 ia ko e vouti ia ‘a e ...

Paula Piveni Piukala: 329 ‘e

‘Eiki Minisitā Fonua: ‘Ai pe ke tonu ‘ene fehu’í

Sea Komiti Kakato: Ko ia eni ko u fakatonutonu atu ‘e au ko au ko u Seá ‘Eiki Minisitā

Fehu’ia Tongatapu 7 langa fale fo’ou meimei 1 miliona e Va’a Kelekele

Paula Piveni Piukala: 329 ko e va’a ko eni ‘oku ‘ikai ke u fu’u anga mo ia. Ko e potungāue ko eni ko u alāanga au mo ia. Fa’a fakataha pe Minisitā ke lele atu e motu’á ni ‘o ...

<006>

Taimi: 1810-1815

Paula Piveni Piukala: ... ki’i lele atu e motu’a fanga ki’i me’a fakakelekele ka ko e ki’i va’a ko eni ‘ikai ke u alāanga mo ia. ‘Oku ko e me’a ko u toe ‘ohake pe au e tokanga e langa fale ko eni *new building* meimei 1 miliona. 900000. He ko hono ‘uhingá Sea, ko e me’a tatau pe ‘ai ange ke ‘ai ha lau ‘a e Minisitā ki he ko ‘enau lele foki pea mei he ‘ofisi ko eni ‘i me’a.

Ko e langa ko eni ke hiki ki ai e va’a ko eni pe ko e pea mo e ‘u *new vehicle*. Ka ko u tokanga pe au ki he langá he na’u he ko ‘eku fakakaukau ki he fakapotopoto Sea, he ‘ave e ngaahi langa ngaahi *project* langa ‘o tuku ‘i ha feitu’u ‘oku ‘i ai ‘a e *expertise* ‘i ai e me’angāue. Ka ko ‘eku sio ko ē ki he ‘enau naunau natula hono veteki e langa he ngaahi Potungāue kae ‘ikai ke ai ha *manpower*, ‘ai ange ke ki’i fakama’ala’ala mai.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea, ‘oku tapu pe mo e Feitu’u na ‘ikai ke u tukuhifo e Potungāue, ‘oku lolotonga hē ‘a e Potungāue Fonua ‘oku te’eki ai ha kelekele ke tu’u hano ‘ofisi. Ka ko e tu’utu’uni ‘a e Konisitūtone, kuo pau ki he Pule’anga ke ne langa ha ‘ofisi ma’a e Minisitā Fonua mo ‘ene koloa ke tauhi ai e koloa ‘a e kakai. ‘E fakafofonga ko e fika ‘oku me’a mai e Feitu’u na, mahalo ‘oku ‘uhinga ia ki he *project* ko eni ‘oku langa ‘i Tapuhia ‘i ai e fika ko ia mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga e *new building* ko eni he *item* 20 he peesi 329, ko e langa ia ‘i Tapuhia

‘Eiki Minisitā Fonua: Ko ia ko e *project* ia ko e ‘u langa ko eni ‘oku ‘i he ‘u va’a foki ‘o e tafa’aki ko eni ‘oku ‘i ai ‘e ‘a e va’a ko e ‘a e *Waste Authority*, ‘i ai e vai ‘oku fai leva e ngaahi fakalalakaka ko eni ko e siofi ‘a e *project* ko ia mo e feitu’u ko ia mālō.

Paula Piveni Piukala: Ka ko e fo’i langa ko e he ta’u kuo ‘osi ko e langa ia ‘i fē? Na’e fe’unga mo e 3 miliona?

‘Eiki Minisitā Fonua: 3 miliona? Mahalo ko e muimui pe mahalo he ngāue tatau pē ia he tafa’aki ko eni e Va’a Palani Koló

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ‘uhinga pe ‘eku hanga ‘ohake he ‘oku hange ‘oku ‘ikai ke *stragetically* ‘a e anga ‘etau *allocate* ‘a e pa’anga tukuhau e fonuā. Ko e me’a pe ia ‘oku ou hoha’a au ki ai. ‘I he Patiseti ‘o e ta’u kuo ‘osi na’e *allocate* mai e langa *new building* ‘ikai ke ‘asi ia pe ko e hā e *building* 3.2 miliona. ko eni ‘oku toe ‘asi mai he Patiseti ko eni ‘i ai e *new building* 900000.

‘Oku hoha’a e motu’a ni pe ‘oku pe ko e feitu’u totonu eni ke ai e langa ko ia. Kaikehe Sea ko au ia ko u ‘osi *give up* au. Ko u *give up* au he ‘oku ‘ikai ke fe ‘alu hake ki he peesi 21 ‘e ta’ahine koe’uhinga pe ko e Sea ‘a ia e ‘ikai ‘a e me’a ko ena na’a ke ‘ai hake na’a ke *load* hake. Ka ko u ‘oku fiu au hono fetuli mo e mata’ifika ke ‘uhinga lelei ‘e ko ia ko ‘ena ki’i *highlight* hake pe ke toe ki’i taha’i ke sio ke me’a lelei e kau Mēmipa.

New building langa ‘o ha fale fo’ou 3.2 miliona he *department* ko eni. Ko e Patiseti ko e he ta’u ni toe ai e *new building* 900000 ko u ki’i hoha’a pe Sea ka kia au ia ‘ikai ke u toe ‘ikai te u toe ‘ilo ‘eau pe tetau hanga ‘o fēfē’i. Ka ‘oku anga ‘eku sio ka tau tali e fa’ahinga *document* ko eni ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o toe lava au pe ko e hā ‘etau me’a ‘e fai ko u pehē ke tuku atu a

Lord Fakafanua: Sea ko e tokoni atu pe ki he me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā ka ko e

Sea Komiti Kakato: Tokoni mei he ‘Eiki Nōpele fika 2 Ha’apai

Lord Fakafanua: Patiseti ko eni ‘a Potungāue Fonua, ‘a tapu pe ki he Feitu’u na pea mo e Hou’eiki Mēmipa e Komiti ko u vakai hifo ki he me’a ko e ‘oku tokanga ki ai ‘a Tongatapu 7 ‘oku mo’oni pe ia ‘i he ta’u kuo ‘osi na’e 3.2 miliona. Ka ko e me’a ko e Patiseti ko eni he 2023/24 ‘oku hā pe ia hena he peesi fika 329. Na’e 4,076200 ‘a e *original* ‘Esitimetī ‘o makatu’unga ‘i he fika ko ē ‘oku ‘ohake he Fakafofongá ko e me’a kapau te ne fakatokanga’i ‘a e *revise* ‘Esitimetī na’e ‘ikai ke 4 miliona ia na’e holo hifo ia ki he ‘o 1.9 miliona. ‘A ia na’e ‘ikai ke lava e ngāue ko eni ‘o fakakakato ‘o fakatatau ki he Patiseti ko e na’e fakahū mai 3.2miliona. Ko u tui mahalo ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai e langa ko e ‘uhinga ke hoko atu ...

<007>

Taimi: 1815-1820

Lord Fakafanua: ... atu a’i he na’e ‘uluaki vahe ‘a e 4 miliona ki he ‘aitemi fika 20 ka ko hono *revise* mai ko ē e ‘Esitimetī hono fakahū mai e Patiseti he ta’u ní ‘oku 1.9 pē ‘oku ‘ikai ke toe 4 ia. ‘A ia mahalo ko e ‘uhinga ia ‘oku kei toe ai e pa’anga ko iá ki he langa ko ena ‘a e Falé ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Paula Piveni Piukala: 'Io ko 'eku 'uhingá 'a'aku ia pe 'oku 'i ai ha fale 'oku langa. 'Oku 'ikai ke u tokanga, pe 'oku 'i ai ha fale ...

'Eiki Minisitā Fonua: Sea ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku fakatokanga'i Fakafofonga e me'a ko íá.

'Eiki Minisitā Fonua: 'E lava pē ke fakalea *interpret e building* 'i he 'uhinga he *project* 'o e vaí pea mo e *Waste Authority* 'a e tu'u ko ení 'a e fo'i *project* ko ení. Mo e pa'anga fakapa'anga ia pa'anga 'Amelika 'a e *project* ko ení. Pea hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga Nōpele Ha'apaí, ko e anga ia e fetukuaki holo e polokalamá he fanga ki'i *sub program* iiki fakaikiiki. Ko e anga e ngaahi *allocate* mālō.

Fokotu'u Tongatapu 7 ki he Pule'anga ke tukumai fakaikiiki 'i he fehikitaki holo pa'anga ke mahino & faingofua hono sivilisi'i Patiseti

Paula Piveni Piukala: He 'oku hangē ko e me'a ko ē 'a e Nōpele mei Ha'apaí. 'Oku 'asi ai ko e 1 miliona pē na'e *spend* mei he 9 miliona, mei he 3 milioná, totonu ke kei toe lahi. Ka 'oku 'ikai ke 'asi pehē. Kae kehe 'e Sea ko e 'uhinga pē 'eku 'ohaké he 'oku ne 'omai e mahu'inga 'o e me'a ko ení 'e Sea. Mahu'inga ke 'omai he Potungāue Pa'angá 'a e fakama, 'a e fiema'u 'a e kupu 10 (2) 'a e titeila (*detail*) 'a e fehikitaki holo 'a e pa'angá. Ko u tui ko e me'a ia na'e tokanga mai ki ai.

Pea mahu'inga Sea ke 'oua te nau *compounded* mai 'a e *information*. Hangē ko ení nau hanga pē 'enautolu 'o fakama'opo'opo faka-*line* 'aitemi mai. Fakama'opo'opo faka-*line* 'aitemi. 10xx, 11xx, 12xx. Ka ko e 'ū *line item* ko íá 'oku 'i ai e fanga ki'i pōketi ai. Pea 'oku 'i ai e *line* 'aitemi 'e taha 'oku pōketi 'e 10, pōketi 'e 5. Ko e ngaahi fe'unu'aki ko íá, hala ke 'i ai ha *aware* 'e taha.

Ko 'eku poiní ke tau hanga 'o to'oto'o 'a e *redundant*, me'a ko ē 'oku, he 'ikai ke lava 'e tautolu ai 'o *determine* he ko e, ko hotau fatongia faka-Konisitūtoné ke tau fakakaukau'i 'a e lahi e pa'anga ke vahe mei he tukuhá ki he kau *Executive* ke nau fakahoko 'aki 'a e ngaahi faka'amu *priority* 'a e Pule'angá 'a e fonuá. Ka koe'uhi ko 'eku ongo'i 'oku matavaivai e me'a ko íá kia kitautolu. 'Uhinga ia 'oku tau hahaka hake pē ke hiki nima ta'emahino'i 'a e me'a 'oku hoko 'i he ngaahi fu'u fo'i *allocation* ko ení.

Ko ia ko u, kia au ia Sea 'oku ou, mahalo na ko ha ngāue ia ke fakalelei'i ki he ta'u fo'ou. Ko e 'uhinga pē 'eku 'ohaké ke fakatokanga'i ka 'oku ou fokotu'u atu 'e au.

Pāloti 'o tali Vouti Potungāue Savea & Koloa Fakafonua

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupu. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e vouti ko ení fakahā loto ki ai hiki nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele

Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau. Sea 'oku loto ki ai e toko 20.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto ki ai.

Vouti 'Ofisi 'o e Komisoni 'a e kau Ngāue Fakapule'angá.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu Hou'eiki ē. Hoko. 'Ofisi 'o e Komisoni 'a e kau Ngāue Fakapule'angá.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē Sea. Ko e ki'i kole pe ia 'a e motu'á ni he ko hono 'uhingá pē ko e taimí Sea. Na'a lava mu'a ke tau hoko atu ki he Vouti 23 'a e MEIDECC. Mahalo ko e vouti lahi ia mahalo na'a fiema'u 'e he Hou'eiki ke 'i ai ha'anau taimi lahi ki ai. Ka 'oku tuku atu pē ki he Feitu'u na ko e anga pē ...

Sea Komiti Kakato: Ko moutolu pē. Ko au foki ia ko 'eku 'alu pē he hokohokó he na'a mou kole ke 'ai e hokohokó. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Komisoni 'a e Kau Ngāue Fakapule'angá ...

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki. Me'a mai 'Eua 11. Koe'uhí 'oku 'ikai ke 'i heni 'a e 'Eiki Minisitā ko ē ki he, ki heni. Sea ko 'eku fo'i poini 'a'aku 'oku taha pe ia.

Sea Komiti Kakato: Ko fē 'oku 'i ai e Minisitā ko ení?

Taniela Fusimālohi: 'Eiki Palēmia.

Sea Komiti Kakato: Pe'i me'a mai ko ena ko e fo'i poini pē 'e taha.

Tokanga 'Eua 11 ki he talafatongia PSC ke sivilivi'i 'oku ngāue kau ngāue fakapule'anga fakatatau ki he Lao

Taniela Fusimālohi: Ko ia. Sea kapau te u, ko u kole atu pē mu'a ke tau ki'i 'alu angé ki he palani ko ē 'a e potungāue ko ení ki he peesi 19, peesi 28 mo e peesi 38. Ko 'eku 'uhingá ke tau 'alu ki ai he 'oku 'i ai 'a e talafatongia ai ki he potungāue ko ení. Pea kapau te mou sio ki he'enau vouti 'oku 'i ai 'a e ngaahi ...

<001>

Taimi: 1820-1825

Taniela Fusimālohi: ... va'a mahu'inga ko eni 'i he peesi 338, Sivilivi'i 'o e Kau Ngāue Ffakapule'anga pē *oversight*. Pea 'i he peesi 339, Va'a 'o e Alepau Ngāue, mo e Fakahoko Fatongia *performance development*, pea mo e peesi 340, Va'a ki he Vāhenga.

Kapau te mou 'alu ki he'enau palani 'oku 'i ai 'a e talafatongia 'i he ngaahi va'a ko eni ke nau kau, ke nau fakahoko. 'A ia ko e peesi 19, tautefito ki he peesi 19 'oku 'i ai 'a e tafa'aki ko ē ki he PMS ko e Tafa'aki ia ki he Vāhenga. Pea 'i he peesi 28 'oku 'i ai 'a e fakamatala ai 'oku fekau'aki mo honau fatongia ke ngāue mo e ngaahi potungāue ke fakapotopoto'i 'a e fakamolé.

Pea 'i he peesi 38 'oku 'i ai 'a e talafatongia ai ki he potungāue ko eni te nau tokanga 'aupito ki hono fakahū 'o e kau ngāue ki he ngāue faka-Pule'anga.

Ko e 'uhinga 'eku talanoa pehē ko e hangē pē ko ē ko 'eku fakamatala fakalukufua he'eku malangá kimu'a 'a honau fatongia ko eni ke ō 'o vakai'i 'a e potungāue kotoa pē 'oku fakahoko fakalelei honau fatongia 'o fakatatau ki he ngaahi taumu'a ko ē 'oku ha 'i he'enua palani, pea mo e fakamole ko ē na'e 'oange 'i he Patiseti ko eni.

Ko hono 'uhingá eni Sea, na'e fai 'a e kole ki he kalake tepile ko eni, 'i he Va'a Patiseti, 'a 'Ilaisaane Vaihū, ko e me'a foki eni ia na'e kole ia 'i he ta'u kuo 'osí ke lele fakatafa'aki ange, faka-'aitemi. Pea ko e me'a eni na'e foki mai mo e kau kalake ko eni he tepile, ko e pa'anga fakalukufua 'e 216, 'oku'ave kátoa pē ia ki he kau ngāue faka-Pule'anga pea mo e me'angāue faka-'ofisi ko ē te nau ngāue'aki.

'A ia te u ki'i 'oatu pē eni Sea, 'oku 'ave ki ai 'a e *overtime*, \$6.8 miliona, ko e *acting* pē ko e le'ole'o \$900000. Ko e vāhengá 138.4 miliona, 'oku toe 'i ai mo e *contribution* ki he *retirement*, 14.2 miliona. 'Oku 'i ai pea mo e vahe lau 'aho, 8.4 miliona, 'i ai pea mo e kau ngāue leipa 5.3 miliona, mo e kau ngāue *contract* 4.2 miliona, 178 miliona ia ko hono faka-vāhenga'i 'a e kau ngāue faka-Pule'angá.

Kapau te ke 'alu hifo ki he kulupu hokó Sea, ko e folau ki muli pē ko e *overseas travel* 'oku 4.7 miliona. Ko e folau fakalotofonua pē ko e *domestic travel* 'oku 5.8 miliona ia 'a ia ko e Patiseti lolotonga eni, 'oku 'ave ki ai 'a e 10.5 miliona. 'I he ngaahi me'a ko ē kehe faka'ofisi ko ē ke poupou'i 'a e kau ngāue ke fai fakalelei honau fatongiá, ko e fetu'utaki \$700000. Ko 'utu me'alele \$4.3 miliona, tauhi 'o e ngaahi me'alele 1.4 miliona. Ko e tauhi 'ofisi 7.8 miliona, teunga ngāue 900000, ko e *office supplies* 4.8 miliona. Ko e fakaifoifo pē ko e *catering* 1.7 miliona, ko hono ako'i kinautolu ki he ngaahi pōto'ingāue kehe 2.6 miliona. Ko e 'oange 'enua 'u komipiuta 1 miliona mo e *office equipment* ngaahi naunau kehe 1.5 miliona, 27.9 miliona.

Ko hono tānaki kátoa eni 'oku 216.600000. Ko 'eku poiní Sea, ke 'oua te tau hanga pē 'o pamu atu ki loto 'a e 216 miliona ta'e-hanga 'o vakavakai'i 'oku fai fakatatau ki he Patiseti 'oku 'oatu mo e tu'utu'uni. 'Oku tau sio ki he Patiseti 'a e 'unu holo 'a e pa'anga, 'a e me'a 'oku 'ikai ke tonu ke hoko lahi ia 'i loto 'i he ngaahi potungāue.

Ko e potungāue ko eni Sea, ko e potungāue eni na'a ku 'i ai he kuohilí, pea na'a ku hoko ko e Komisiona 'i he Komisoni ko eni. 'Oku ou tui 'oku fu'u lahi 'a e fatongia ia ko e fatongia fakakalakeia, *normal administration*. Kuo fuoloa hono taimi ke tuku ia kitu'a ki he ngaahi potungāue ke nau fai, 'oku mo'ua ia ai kae 'ikai ke mo'ua 'i he talafatongia ko eni. 'A ia na'a ku faka'ali'ali atu, ke nau ō 'o vakai 'oku fai 'e he kau ngāue honau fatongia totonu, fakatatau ki he'enua fakamatala ngāue.

'Oku ngāue lelei 'aki 'a e me'angāue na'e 'oatu, pea 'oku nau faipau ki he ngaahi tu'utu'uni pea mo e lao. He 'ikai ke tau nofo tautolu 'o tali ki he 'atita ke 'alu atu ia 'o fai hono fakamā'opo'opo 'o e pa'anga, kae 'ikai ke 'uluaki 'alu 'a e 'ofisi ia ko eni 'o fai hono fatongia ko e *oversight*. Sio ki he vāhenga, sio ki he me'angāue 'oku ngāue'aki, ko e me'a ia ko eni 'oku tonu ke ne fai 'e ia tu'o 3 tu'o 4 'i he ta'u. Ke ne hanga 'o vakavakai'i 'a e misini, 'a eni 'oku ne hanga 'o kai 'a e 216.6 miliona. Kae 'ikai ke tau ō ki ai 'o vakai'i, Sea 'oku ou lau ia 'e au ko e pa'anga ia 'oku lī ia ki tahi ...

<002>

Taimi: 1825-1830

Taniela Fusimālohi: ...Mo'oni pe ia 'oku faifatongia 'a e ngaahi potungāue, ka ke fakapapau'i pe 'oku nau faifatongia 'o vave mo lelei mo taau kuo pau ke tu'u mai e kupu ko eni 'oku lolotonga lipooti ia ki he 'Eiki Palēmia. Na'a ku pehē 'e au 'oku tonu ange 'enau o mai 'anautolu 'o lipooti ki he Sea e Fale Alea ka nau 'ā'ā, he te tau 'eke ia 'e tautolu heni pe 'oku fai honau fatongia pe...

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ka u ki'i tokoni atu pe ki he Fakafofonga. Ko e ngāue ko e 'a e ...tapu mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki Komiti Kakato. Ko e ngāue pe ko e ...

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo ki lalo.

'Eiki Tokoni Palēmia: Pe ko e ngaahi potungāue 'a e Pule'anga 'Eiki Sea 'oku fakatatau ia ki he lao mo e ngaahi tu'utu'uni pea pau ke muimui'i pe 'a e ngaahi lao mo e tu'utu'uni 'o ma'u ai 'etau lelei fakalukufua. 'Oku 'i ai e ni'ihi ko e potungāue ko e 'Atita ke nau fai 'e nautolu e sivi e 'ū me'a ko ē pea 'oku 'i ai e fatongia e PSC 'oku ne tokanga'i e ngaahi potungāue kātoa. Kuo pau ke ai e silini ke fai'aki e ngāue. He 'ikai ke nofo pe ha taha mo ha pa'anga 'e 2 ke fua'aki e ngaahi fatongia e potungāue kotoa pe. Kuo pau ke 'i ai hono pa'anga 'Eiki Sea ko u fokotu'u atu ke tau tali ē ka tau hoko atu.

Taniela Fusimālohi: Sea kapau 'e 'ohake lao ko ē na'a ku kole atu he 'aho e uike ni ke 'ohake 'a e Lao ko ē ki he *Public Service Act*. 'Oku 'i ai e talafatongia mahu'inga ia ki ai 'i he potungāue ko eni. 'Oku 'ikai ko ha potungāue eni ke 'alu holo pe ia 'o tu'utu'u takai holo. Ko e potungāue eni ko ē 'oku 'alu 'o sio. Ko e 'uhinga ia hono hanga 'e Tongatapu 7 o vakavakai'i e fika kotoa pe 'oku tūkunga mālie he ko e kau e potungāue ko eni hono oātu 'o vakavakai ko e pa'anga ko ē na'e 'oange 'e he Fale Alea. Ko e pa'anga pe ia na'e ngāue'aki ki he fatongia ko ē na'e 'oange ki ai. 'Oku 'ikai ke u ofo au ka foki mai 'a e 'ovataimi 'oku 'ova ia he 6.8. He 'oku talamai pe he *statistic* ko ē na'e 'omai he Va'a Patiseti 'oku 'ova ia ai. He 'ikai ke u ofo au kapau 'e 'omai kuo 'ova pea mo e pa'anga folau ia pea mo e ngaahi fika ko eni 'oku ou tuku au.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea fakatonutonu atu. Ko e 'uhinga e 'ovataimi ko e lahi e fatongia ke fakahoko. Pea te tau ta'ofi 'e tautolu e 'ovataimi kae tapu e puke he haafe 'a e nima, toki puke pe he haafe 'a e hiva, 'ikai Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga e 'ovataimi ko e ta'epalani. Ko e poini ia.

Taniela Fusimālohi: 'Io 'oku fai pe ia Sea. Sea ko au 'ikai ko ha'aku pehē 'e au ko ha'aku ...na u ngāue mo au he Pule'anga. Pea u sio mata 'i he tō'onga 'oku ne maumau'i e *resources*. Ko e 133 miliona eni 'osi fakapapau'i mai he 'Atita te'eki ke tau a'u ki he *financial statement* 'a e Pule'anga ko eni *cover* mai ki he 23. Ko e me'a eni 'oku talamai ki he 2022, 133 miliona ko e *asset* ko e naunau. 'Oku 'ikai ke lava e 'ū potungāue ia 'o talamai pe 'oku 'i fē'ia. Ko e me'a ia ko ē 'oku ou 'uhinga atu ki ai te tau tānaki atu, tānaki atu 'a e 'ū me'a ko eni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ke u tokoni ki he Fakafofonga Sea, pe 'oku 'asi 'i fē 'a e 133 miliona kātaki.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ‘ū fika ko eni mei he Lipooti ko ē ‘a e ‘Atita ‘o a’u mai ki he 20...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kapau ‘oku ‘ikai ke ne lava ‘o ‘omai e fika ko ia. Sea ko e mata’ifika ko ena ‘oku fanongo mai e kakai ‘o e fonua ni ‘oku fakavalevale ‘aupito ia mālo.

Taniela Fusimālohi: Sai pe ia ‘e toe lava pe ia ‘o toe ‘ai e lipooti ‘o ‘omai ke tau sio.

Sea Komiti Kakato: Ko e ‘ū fika motu’a pe ia ‘oku ne fakatahataha’i pe ‘a’ana fika motu’a.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e ‘omai e fika motu’a ki heni pea talanoa mai mu’a he Patiseti. Ko e fika ia ‘a e ‘Atitā Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea he ‘oku ‘i heni foki ‘a e *Financial Statement* ‘oku toe lahi ange ‘a e fika ia ai.

Sea Komiti Kakato: Minisitā Pa’anga me’a mai.

Fakama’ala’ala Pule’anga ki he fatongia PSC pē Komisoni Kau Ngāue Fakapule’anga

'Eiki Minisitā Pa’anga: Kole pe Sea ke u ki’i tokoni atu ko e kole pe ke tau foki mai pe ki he ‘Esitimeti ‘a e PSC he koe’uhī foki kapau ‘oku ‘i ai ha fehu’i ai e ngaahi fika mo e ngaahi fatongia ngāue. ‘Oku mea’i pe foki he Fakafofonga ‘a e ngaahi komisoni. Ko e fatongia foki ia ‘a e ... ‘oku ‘ange lao ia ki he fu’u potungāue. ‘Oku hanga leva he potungāue ia ‘o fakamafai’i ‘a e kau ‘ulu ‘o e ngaahi potungāue ‘o nau aleapau ko e ‘ū ngāue ‘oku ‘oatu kia moutolu mou tokanga’i kau ai e ngaahi fatongia ko eni ‘oku ne ‘omai. He ‘oku sivi’i he PSC he ‘oku mea’i pe he Fakafofonga, pea ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au e fo’i kongā ko ē ‘oku nau palani nautolu ke fakahoko hangē ko ‘ene me’a mai ‘oku kehe ai e taimi ni ia mo e taimi ko ē, ka ‘oku ‘ave ia ki he ngaahi pule ‘o e potungāue ‘o fakamafai’i’aki nautolu e ngaahi ko ia, sivilivi’i e ngaahi fakamole ‘oku ‘asi pe ‘oku kau ai mo hono fai ‘a e ngaahi ... ‘omai e kau ngāue ki loto, fai mo hono tokanga’i e kau ngāue.

Ko e taimi ko ē ‘oku ‘ikai ke nau fai ai. ‘Oku foki mai e PSC ia ‘o sivi’i ‘a e taki potungāue sivi’i e taki potungāue mo e founga ‘ene fakahoko ‘ene ngāue koe’uhī ‘oku ‘oatu ki ai e fo’i mafai ko ē ko ē na’a na aleapau ke ha’u ki loto ‘o fai e fo’i ngāue ko eni, ko e ‘uhinga ki he fu’u sio fakalukufua pehē Sea ‘oku ‘ikai ke u tui pehē, ‘uhinga ‘oku ‘osi vahevahe pe he lao mo e ngaahi fatongia, talaange ki ai ...

<003>

Taimi : 1830-1835

'Eiki Minisitā Pa’anga : .. talaange ki ai e founga ke fakahoko ‘aki e palani mo e ngaahi me’a pehē. Ko e ngaani me’a kehekehe ia ‘e hoko, ka ko e fatongia ko ia ‘oku fai ia ‘e he PSC fakafou he kau taki Potungāue pea pehē pē mo e kau ngāue Sea. Mālo.

Taniela Fusimālohi : Sea ka u fakama’opo’opo atu ‘e au ia ko u tui pē kuo fe’unga ‘eku poini.

Sea Komiti Kakato : Mālo fakamālo atu.

Taniela Fusimālohi : Pea ‘oku ou kole fakamolemole pē ki he kau ngāue fakapule’anga na’a ngali ko u tukuhifo kinautolu. Fai ‘enautolu e ngāue lelei ‘i he ngaahi feitu’u kehekehe. Ko ‘eku poini ‘aku ‘oku ‘alu ia ki he sino ko eni ke ha’u ‘o fakahoko hono fatongia. Kae ‘oua ‘e tokotokoto pea pea toki ha’u pē ‘o me’a. Ko u faka’amu au ke ‘omai ‘enau lipooti ko ē he hoko mai ‘oku ha’u ai ha fa’ahinga fakamatala, ‘io na’e ngāue lelei pē ngaahi Potungāue ‘i honau fatongia, pea na’e ngāue lelei ‘aki pē me’angāue pea mo e pa’anga. Ka ko u kole fakamolemole pē na’a ngali kuo hoha’a hoku le’ó ka oku ou kole fakamolemole ki he ngaahi Potungāue kuo nau hela’ia lahi nautolu hono fai e fatongia ki he fonua pea mo kitautolu. Ka ko e poini pē *Public Service Commission* tu’u ki ‘olunga fai hono fatongia pea ha’u ‘o talamai ngāue fakapule’anga ‘oku kei lelei me’a kātoa. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō.

Paula Piveni Piukala : Sea.

Sea Komiti Kakato : Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala : Sea te u toe *reiterate* atu pē me’a mahu’inga ko eni ‘oku ‘ohake ‘e ‘Eua 11. Ke hoko ia ko ha me’a ke tau fakatokanga’i ai ke tau hokohoko atu hono fakalalakaka’i ‘a e founa ngāue. He ko e fakama’opo’opo ko ia na’a ne fai ko u fakamālō lahi ki ‘Eua 11. Ke ne hanga ‘o fakama’opo’opo mai ‘a e *workforce* a ē ko ia ko u fa’a talanoa ai ki he *institution* ka ko e ‘ofisi eni ‘oku ne hanga ‘o *monitor*. ‘A ia ‘oku ne hanga ‘o vakavakai’i ko e ‘ofisi eni ‘oku ne fakapapau’i ‘oku fakahoko lelei honau ngaahi fatongia. He ‘oku mahino pē he ‘u *document* ko eni mo e ‘u me’a ‘oku ‘ohake, ‘a e matavaivai ‘a e palani. Ka ke fakatokanga’i mu’a ki he ta’ufo’ou ke tau *continuously improve* ko e fu’u kau ako lelei kātoa ē he tēpile ‘a e Kapineti Sea. Ko e faka’amu ‘a e motu’a ni ke nau hanga ‘o fekumi ‘a e founa ke fakalelei’i ‘aki ‘a e founa ngāue he ‘oku mahino ‘ene matavaivai. Ko u fokotu’u atu.

Pālōti ‘o tali Vouti Komisoni Kau Ngāue Fakapule’anga (PSC)

Sea Komiti Kakato : Fokotu’u pea poupu ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e vouti ‘a e Komisoni ‘a e Kau Ngāue Fakapule’anga fakahā ‘aki ia ‘a e hiki nima.

Kalake Tēpile : Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, Mo’ale ‘Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo’ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa’anga, 'Eiki Minisitā Pa’anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau’aki, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vatau Mefi Hui, Vaea Taione, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu’iha’angana, Mo’ale Finau. Sea ‘oku loto ki ai toko 18.

Sea Komiti Kakato : Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki ai fakahā mai he founa tatau ko e hikinima.

Kalake Tēpile : ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Vouti Potungāue Siteitisitika

Sea Komiti Kakato : Mālō. Hoko Potungāue Siteitisitika.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Hoko atu ai pē Sea fakatapu atu ki he Komiti ko u fokotu'u atu vouti 'a e Siteititika.

Sea Komiti Kakato : Fokotu'u pea poupu. 'Eua 11 me'a mai.

Taukave'i 'Eua 11 fu'u mahu'inga ngāue fakahoko 'e he Potungāue Setisitika & fokotu'u ke 'omai fakamalumu he Fale Alea

Taniela Fusimālohi : Ko u tui ko e ki'i pōini pē eni 'e taha 'i he Potungāue ko eni na'a ku 'osi 'ohake pē kimu'a. Kapau te mou me'a ki he peesi 18 'ene palani pea mo 'ene ngaahi vouti 'oku fakahā mai pē ai ngaahi siteititika mahu'inga ki he fonua. Ko e me'a 'oku ou fa'a nofo au ia 'o fakaongoongo pē 'e 'asi mai ko e fakamatala mei he Potungāue ko eni. Ko e siteititika ko eni 'i he lao ko e sitetitika eni 'e talí. Kapau 'e toe ha'u ha taha ia mo ha fika kehe, te tau lava tautolu 'o fifili, ka ko e fika ko eni 'oku ha'u mo e Potungāue ko eni ko e fika ia. Ko u pehē Sea he taimi ni fēfē ke tukuange ke tau'atāina ko e *bureau statistics* ka ne lava 'e ia 'o talamai e mo'oni.

'I ai e taimi 'e ni'ihī tau 'omai e siteititika pea tau toe pehē, 'oo tuku pē ā 'oku ngalivale, tuku pē ā 'oku ma'ulalo. Ka ko e mooni foki ia Sea te tau ngāue'aki 'ene ngaahi fale'i, ngāue'aki mo e ngaahi fika 'oku ne 'omai. Kapau te mou me'a ki he peesi 18 'ikai ke u toe hanga 'e au 'o lau atu 'oku ai e ngaahi siteititika kehekehe 'oku hā mai ai ke tau hanga 'o ngāue'aki. Ka ko 'eku pōini pē 'aku Sea ke tau fakakaukau mu'a ki he Potungāue ko eni 'oku mahu'inga 'aupito he 'oku 'ikai ke loi ha sitesititika ia 'oku ne tala 'e ia 'a e mo'oni.

Ka kapau te tau hanga 'etautolu 'o tukutuku kehe pē fa'ofa'o puha pē, he'ikai ke tau 'ilo 'etautolu e mo'oni he 'oku hanga 'e he fika siteititika 'o fakamaama mai hotau hala. Fakamaama mai me'a 'oku tonu ke tau fai. Fakamaama mai e kaha'u. Pea 'i he 'ene fakamaama ko ia hotau kaha'u pea 'oku totonu ke tau a'u ki he Tonga ... Ko 'eku pōini pē ia Sea mei he lipooti ko eni mo fakakaukau pē Pule'anga na'a ko ha me'a eni ia ke 'omai mo ia ki he Fale Alea ke tau'atāina ke 'omai e ngaahi fika 'oku tonu pea tau sio ki ai ki he ngaahi fika 'oku taau.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakamālō atu pē kia 'Eua 11 Sea he tokoni ko eni 'oku fakahoko mai. 'Io ko e Potungāue ia 'oku fakahoko lelei pē hono fatongia. 'Oku 'i ai pē 'ene Lao ia 'a'ana fakahoko 'aki hono fatongia pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia'e fufuu'i fakatatau pē ki he ngaahi ...

<004>

Taimi: 1835-1840

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... founa fakasetisitika, ka 'oku 'i ai pē *project* 'oku lolotonga fakahoko he potungāue he taimi ni ko hono tuku atu ko ē 'ū ngaahi fakamatala pea mahalo 'oku mea'i pē kuo lahi hono tuku mai e fanga ki'i fakamatala kehekehe pē he'enua uepisaiti mo e mo e tuku mai he *Facebook* tuku mai he ngaahi me'a, koe'uhī ko e 'ai ke tokoni ki he ke 'ilo lahi ange e kakai. Pea 'oku 'atā pē ngaahi fakamatala ia 'i he 'oku 'i ai pē ngaahi, ngaahi *publication* ngaahi me'a ko ē 'oku 'osi paaki kau ai mo e me'a ki he fetu'utaki mo e ki he tohi kakai mo e ngaahi me'a fakavāhenga *constituency* mahalo 'oku 'osi vahe 'osi *send* atu ki he kātōa e kau Fakafofonga he setisitika 'a e *constituency*. Pea 'oku 'ikai pē ke 'i ai ha me'a ia 'e fufuu'i Sea ka 'oku ka 'oku hanga pē 'e he potungāue ke nau feinga ke tufaki atu 'a e fakamatala ko ia he founa 'e a'u atu ki ai he kakai 'o hangē ko e tokanga 'a 'Eua fokotu'u atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7 me'a mai.

Fokotu'u Tongatapu 7 ke fakaivia ngāue Potungāue Sitesitika tautefito he me'a fakakomipiuta

Paula Piveni Piukala: Sea mālō Sea. Ko e ko e vakai ko eni 'a e motu'a ni fu'u 'oku 'ikai ke *empower* lelei e 'a e va'a ko eni Sea kuo 'osi hiki 'a māmani Sea ki he *evidence base* pea hangē ko e lave ko ē na'e fai 'e 'Eua 11 na'a ku nofo au 'o fakakaukau he taimi 'oku fokotu'utu'u mai ai e ngaahi palani koe'uhi ko e setisitika 'oku pehē. Ko e ngaahi *outcome* ko eni 'oku fiema'u ko e fo'i *intervention* ko eni 'oku fai te ne hanga 'o *improve* leva mai hē ki hē. Kai kehe Sea lahi pē me'a 'oku ou sio ka koe'uhi ko ē, ko hono fakangatangata 'o 'etau taimi ko e ko e mahu'inga foki na'e 'i ai 'a e lave ia 'a e 'i he 'Atita 'a e 'ikai ke fetaulaki ko ē ko ē 'a e *payroll* mei, mei he Fale Pa'anga mo e *Human Resources* 'a e *PSC*. Ko e fu'u fo'i *dynamic* ia 'oku fiema'u ke 'unu ki ai e fonua ni ke ke faka-computerise ke *effective* lahi e me'a ia 'oku vahe pē ka ko 'eku sio ko ē ko ē ki he 'ikai ke lava 'o ngāue lelei 'aki e 'a e setisitika ko eni 'oku 'omai.

Na'a ku 'alu ki ai he'eku 'uluaki hū pē 'o *download* mai e faka'ofa'ofa'ia au he'enau ngāue *download* mai e *village profile*. Ko 'eku 'uhinga ke u hanga 'o *identify* 'a e 'a e sino kotoa pē. Ko e ko e me'a ko ē na'e sio au ki ai nau fakasetisitika'i pē. Kae to'o e fo'i *information* ia ko ē 'oku mahu'inga ki he *intervention* tau pehē kapau ko e masiva ka tau talanoa he masiva 'oku ai e fāmili 'e 30 'i hoto vāhenga. Ko e mahu'inga ko ē e ngāue'aki e *data* ko ia ke *direct* e *intervention* ke ne *prevent* 'a 'enau toki lavea pea tau toki hahaka hake kai kehe pea ko e anga ia e fakakaukau Sea.

'Eiki Minisitā MEIDECC: 'E Sea ki'i fakatonutonu atu pē.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu mo e 'Eiki Sea mo e Hou'eiki ...

Sea Komiti Kakato: Me'a hifo Tongatapu 7.

Fakahā Pule'anga 'oku nau ngaue'aki fakamatala mei he sitesitika ke tokoni he'enau ngāue

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mēmipa 'a e Komiti, 'oku 'oku ngāue'aki pē 'a e setisitika ki he ki he me'a pē ko ē na'e me'a mai ki ai e 'a e Fakafofonga Tongatapu 7. 'A ia ko e ko e ngaahi fika ko ē setisitika 'oku fai'aki hono 'analaiso 'a e ngāue 'a e Pule'anga ki he masiva. Na'e talu pē 'a e hoko ko ē Hunga Tonga Hunga Ha'apai na'e ngāue lahi 'aki 'a e 'a e ola ko ē 'a e 'a e *Census* ko ē 2021 ki hono fakapapau'i 'a e 'ū 'api. 'Api ko ē na'e maumau he koe'uhí he na'a nau o ko ē 'o fai ko ē savea pea na'a nau faitaa'i 'a e 'a e 'a e fale 'o ma'u ai 'a e 'a e *information* ke makatu'unga ai 'a e ngāue ko ē ki he ki he 'ū fale ko ē na'e maumau ko ē he Hunga Tonga Hunga Ha'apai.

Ko e me'a tatau pē na'e fakahoko 'oku lolotonga fakahoko fekau'aki mo e *project* ko ē 'a e Tāpanakale. 'A ia 'oku ngāue vāofi 'a e 'a e Setisitika mo e Potungāue ko eni 'a e 'a e Fale Pa'anga kae 'uma'a 'a e 'Ofisi Palēmiá mo e *MOI* ki he ngaahi ngāue ko ia. 'A ia 'oku fakalaka

‘aupito ‘a e nga’unu ko eni hono tĀnaki ‘a e setisitika mei tatau pē mo e ‘Atitá ko e taimi ko ē na’e ko e fo’i fika pē ki he ki he ki he ‘ū ngaahi *census* mo e ‘ū ngaahi savea ‘oku pehē ko ē he Pule’anga ko ē ‘oku ‘oku mahu’inga ki he, nau nga’unu mai ke ngāue’aki ke ‘analaiso ke tokoni ki he fakahoko ‘a e ngaahi tu’utu’uni *policy* ‘a e Pule’anga mālō.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā.

<005>

Taimi: 1840 – 1845

Paula Piveni Piukala: ... Minisitā ia ko eni ‘okú ne ngāue’aki ‘e ia e sitetisitiká. Ko e toenga e ki’i kau Minisitā ‘oku

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga na’á ku ‘osi kole atu

Paula Piveni Piukala: Ka ko e ‘uhinga ‘eku fakatalanoa

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fokotu’u atu Sea

Paula Piveni Piukala: ‘E Sea ko e ‘uhinga ‘eku fakatalanoá ‘oku mo’oni pe ‘isiu ko ē. Me’a eni ‘oku ou fa’a lave ki ai Sea ki he taimi ‘oku tau fa’u e līpooti ke ‘ave ki he kau *decision maker*, ‘a e mahu’inga e *indicator* ke *respond* ki ai e *data* kae lava ke tau faitu’utu’uni lelei, ‘uhinga ia ‘eku talanoa ‘aku he potungāue ko eni. ‘I he ngaahi ‘engikolo kehekehe, ngaahi *dimension* kehekehe ‘o langa fonua ‘oku tu’uloá.

‘Oku mo’oni pe ia ka ‘oku *selective* pe ‘i he anga, ka kia au kapau te tau fetukutuku me’i he kei ngāue’aki e fakakaukau pe ‘a’aku, *my own opinion*. Te tau ngāue’aki e *evidence base*, te tau lava lava ‘o sio ki ha *result* pe ko ha ola ‘e tolonga mo tu’uloa. Ka ‘oku hangē koe’uhí ko e taimi ni Sea, kia au lahi ‘aupito pe me’a ia ke talanoa’i ka ko u fokotu’u atu.

Pāloti ‘o tali ‘a e Vouti Potungāue Sitesitika

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupu ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e vouti ko eni Sitetisitiká, fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tepile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Fonuá, ‘Eiki Minisitā Fonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ihangana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō ‘oku loto ki ai e toko 23.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau, hiki nima

Kalake Tepile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē Sea

Vouti Potungāue *MEIDECC*

Sea Komiti Kakato: Mālō, fakamālō atu Hou'eiki, Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo Feliuliaki 'a e 'Ea. Fokotu'u pea pou pou ko ia 'oku loto ke tali

Mo'ale Finau: Sea ki'i fakahoha'a atu

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Ha'apai 12

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ke u 'uluaki ...

Mo'ale Finau: Sea ko e 'io me'a mai 'Eiki Minisitā

Sea Komiti Kakato: 'Io, fakamolemole me'a mai, fakamolemole pe Minisitā ē, mau, me'a mai, me'a mai Feitu'u na ki'i fakama'ala'ala mai.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu mo e 'Eiki Sea Komiti Kakatō, tapu mo e Tama Pilinisí mo e Hou'eiki Nōpelé, tapu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā kau Minisitā 'o e Kalauní. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí kae 'atā ke u puke 'a e faingamālie ko ení ke fakahoko atu pe ha ki'i fakama'ala'ala nounou fekau'aki mo e palani ngāue pehē ki he Fakamatala 'Esitimeti ki he Ta'u Fakapa'anga 24/25 'a e Potungāue *MEIDECC*.

'Oku vahevahe 'a e potungāue ki he polokalama 'e 9 'a ia 'oku hā ia 'i he peesi 21 mo e peesi 22 'o e Palani Ngāué. Ko e 'uluaki ko e Va'a Pule'i mo Fale'i 'a ia ko e 'Ofisi ia e Minisitā, *CEO* mo e *Corporate Services*. Ko e 2 ko e Fale'i ki he Fakamatala 'Eá mo e Fakatamaki Fakatu'upakē. Ko e 3, ko e Ma'u'anga Ivi, 4, Ma'u'anga Fakamatalá, 5, Fale'i 'o e Ngaahi Me'a Fakatu'upakē pe ko e 'Ofisi Tokangaekina 'o e Ngaahi Fakatamaki, 6 ko e 'Ātakeá, 7 ko e Fetu'utaki, 8, ko e Feliuliaki 'o e 'Eá pea 9 ko e Fakakomipiuta e Ngaahi Ngāue Fakapule'angá pe ko e Tokangaekina 'o e Ngaahi Palopalema Fakakomipiutá.

'I he ta'u fakapa'anga 2024/2025 'oku fe'unga fakakātoa 'a e 'esitimeti 'a e Potungāue *MEIDECC* pea mo e \$74,172,100. Pea fakafuofua ki he peseti 'e 8.2 e patiseti fakalukufua 'o e Pule'angá ki he ta'u 2024/2025. Ko e 'esitimeti ko ení 'oku kongá lalahi 'e 2 'a ia ko e 10.303900 ko e 'esitimeti ia meí he pa'anga patiseti 'a e fonuá pe ko e peseti 'e 13 ko e *recurrent*. Pea ko e 63,868200 pe ko e peseti 'e 86 e patiseti 'o e potungāue ko e 'esitimeti ia meí he pa'anga tokoni 'a hotau ngaahi hoa ...

<006>

Taimi: 1845-1850

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... ngāue fakavaha'apule'anga kau ki ai mo e ngaahi fonua muli 'oku 'i ai e fetu'utaki fakahangatonu mo Tongá ni kae 'uma'ā 'a e kautaha fakafeitu'u mo e kautaha fakatu'apule'anga.

Ko e 'esitimeti fakamole 10.303900 'oku fakapa'anga ia meí he patiseti fakalotofonuá 'oku vahe ia ki he kongá lalahi 'e 2. Ko e \$4.689100 'a ia ko e peseti ia 'e 46 ki he fakahoko 'o e ngāué. Pea ko e 5.614800 pe ko e peseti 'e 56 ko ē ki he vāhenga mo e ngaahi fakamole kehe ki he ngāué.

Ko e 'esitimetri 'o e ta'u fakapa'anga 20/24-25 'oku hiki'aki pe fakalahi'aki 'a e \$1.201817 me'i he 'esitimetri 'o e ta'u fakapa'anga lolotongá 2023/2024. Ko e fakalahi 'o e patiseti 'a e potungāué 'oku makatu'unga ia he ngaahi me'a mahu'inga ko ení. 'Uluakí toe lahi ange 'a e ngaahi fakalelei ki he fakahoko fatongia 'a e potungāué 'o fakapaasi ai e ngaahi lao mahu'inga 'o toe tãnaki atu pe ki he 'ū Lao lolotongá 'oku fakamalumu 'i he ngafa fatongia 'o e potungāué.

Uá, 'ikai ke ngata a'í 'oku toe lahi ange mo e ngaahi poloseki mahu'inga kuo kakato pea tuku mai ki he potungāué ke hokohoko atu hono tokanga'í. Pea pehē foki ki he ngaahi poloseki fo'ou 'oku tãnaki mai.

Ko e tolú 'oku mahino 'aupito pe 'a e mahu'inga 'a e ngafa fatongia 'o e potungāue ko ení ki he Hou'eikí mo e kakai 'o e fonuá 'i he'etau mo'ui faka'ahó. Kae 'amo ange mo e vivili 'a e feinga 'a e kau ngāué ke fai 'osikiavelenga mo tuku'ingata honau ivi ngāué ke tau'i 'a e ngaahi nunu'a tamaki 'o e fetaulaki mo fe'ao mo ia he feliiuaki 'o e 'eá.

Ko e poloseki langa fakalalaka fakakātoa 'e 18 'oku taumu'a ke ngāue'i me'i he potungāué 'i he ta'u fakapa'anga 2024/2025 pea 'oku fakafuofua ke kakato 'a e kongá lahi 'o e ngaahi poloseki ko ení 'i he lolotonga 'o e ta'u fakapa'angá pea ko e kongá 'oku fakafuofua 'e hoko atu ki he ta'u fakapa'anga hokó 2025/2026.

'I he 'esitimetri langa fakalalaka 2024/2025 ko e tokoni fakapa'anga lahi taha ki he ngaahi poloseki 'oku tokanga'i 'e he potungāué 'oku me'i he ngaahi hoa ngāue ko e Pule'anga Siainá ko e 28.1 miliona, Pule'anga Nu'usilá 'a ia 'oku fakakātoa ki he 11.5 miliona. 'A ia 'oku ku ki heni 'a e poloseki 'i he tufa tangikē vai mo e ngaahi ngāue ki he *hygiene* mo e *sanitation*.

'Oku hoko ki ai 'a e *project* ki hono langa 'a e 'ofisi fo'ou ki he Fakamatala 'Eá mo e 'Ofisi Tokangaekina 'o e Ngaahi Me'a Fakatu'upakē *MET NEMO building*. 'A ia ko e fakapa'anga eni 'e he Pangikē 'a Māmaní ko e 9.22 miliona 'a ia pea toki hokohoko hifo ko e 8.8 miliona me'i he *Green Climate Fund*. Ko e 2.2 miliona me'i he Pule'anga fakatahatahá mo e 1.8 miliona me'i he *UNDP*.

'Okku tu'unga fakafiemālie pe hono ngāue'i 'a e ngaahi *project* langa fakalalaka 'oku fakahoko me'i he potungāué 'o fakatatau ki he 'esitimetri 2024/2025 pea 'oku 'i ai mo e 'amanaki 'e toe kau mai mo e ngaahi *project* lahi 'i he lolotonga 'a e ta'u fakapa'angá. 'Oku ngāue atu 'a e potungāué ke fokotu'u ha va'a ngāue ke nau nofo taha pe ki hono fa'u e ngaahi *project* ke kole ki he ngaahi sino'i pa'anga tokoni fakavaha'apule'angá 'e malava ke ma'u me'i ai ha pa'anga lahi ke fakahoko'aki 'a e ngaahi *project* 'e tokoni ki hono fakahoko fatongia 'a e potungāué mo e pule'angá. Ke monū'ia mo ma'u hono lelei 'e he Hou'eikí mo e kakai 'o e fonuá. 'Eiki Sea ko e ...

<007>

Taimi: 1850-1855

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... tuku e ki'i fakahoha'a 'o e, fekau'aki mo e fakafenāpasi 'a e palani ngāue mo e 'Esitimetri Fakaangaanga 'a e Potungāue *MEIDECC*, 'oku fakahū mai ki ho Fale 'eiki ki he Ta'u Fakapa'anga 2024-2025. Pea ko u fokotu'u atu.

Sea Komiti Kakato: Ha'apai 12.

Tokanga Ha'apai 12 'ikai tokangaekina Patiseti *MEIDECC* hano malu'i ngaahi matāfangá

Mo'ale Finau: Sea tapu atu mo e Feitu'u na. Fakamālō ki he 'Eiki Minisitā he 'omai 'a e vouti mahu'inga ko ení 'Eiki Sea. 'Eiki Sea nounou 'aupito pē. Fa'a lahi pē 'eku fakahoha'a 'a e motu'á ni ia 'i he *climate change* pea mo e ngaahi *disaster* 'a ē ko ē 'oku hoko ki he fonuá 'Eiki Sea. 'A ia 'oku mahino pē foki ia ko e ngaahi faingata'a fakanatula he 'ikai ke tau lava tautolu 'o ta'ofi. Pea 'oku 'i ai pē 'Eiki Sea 'a e me'a mahu'inga 'i he tafā'aki ko ení 'Eiki Sea 'oku ui pē ko e *adaptation* pe ko e *mitigation* pe ko e *solution*. Te u ki'i nofo atu pē ai pea hili ko iá 'Eiki Sea pea te u tuku atu leva e taimí.

'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e pa'anga lahi fakamāmani lahi ko e *climate fund* 'oku a'u ia 'o lau piliona 'Amelika. Ka ko hono mo'oní 'Eiki Sea 'oku 'atā ia ki he ngaahi fonua kehekehe 'i māmani kau ai 'a Tongá ni. Pea 'oku ou tui pe au ia 'oku 'osi ngāue ki ai 'a e 'Eiki Minisitā. Ko e fakakaukau 'oku 'oatu hení 'Eiki Sea 'oku pehé ni. 'Oku tui e motu'á ni 'oku li'aki 'a e *coastal protection* 'i he Patiseti ko ení, 'i he vouti ko ení mo ha toe vouti pē 'Eiki Sea.

Ko 'eku tuí 'e Sea 'oku 'i ai foki 'etau fa'ahinga mo'ui faka-Tonga 'atautolu ia, tuku ai pe ia pea hiki ki lotofonua. Ka 'oku ha'u e tahí pea hola, hola ki lotofonua. Hangē 'oku tau hanga 'etautolu 'o to'o ma'ama'a'i 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ki he motu'á ni 'oku 'ikai ke u nofo 'o ofi ki matātahi. Ka 'oku 'alu pē taimí mo 'eku sio ko ē ki he 'ikai ke, 'oku *ignore* 'e he Pule'angá 'a e fa'ahinga *disaster* ko ení 'Eiki Sea. Pea 'oku ake ai 'a 'eku fakakaukau Sea ke u ...

Faka'ikai'i Pule'anga 'oku 'ikai nau tokangaekina malu ngaahi matāfanga

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, kole pē ke u tokoni ange ki he Fakafofongá. Sea ko e kau 'a e *coastal protection* ia Sea he me'a 'oku mahu'inga ki he Pule'anga ko ení. He koe'uhí ko e me'a ia te ne ta'ofi ai 'a e 'auhia 'o e fonuá. Pea 'oku hangē ko e me'a 'oku me'a ki ai ko e ngaahi fale 'oku 'auhia 'i Ha'apai.

Sea ko e ngaahi fokotu'utu'u ko iá 'oku kamata atu pe ia 'i Nuku'alofá ni pea ko ení 'oku kamata atu 'i Ha'apai. Ko 'Eua 'e a'u pē mo ia ki ai Sea. Ka koe'uhí ko e Patiseti 'o e ta'u ní Sea te tau fe'amokaki kotoa pē. 'Oku 'ikai ke lahi fe'unga pea 'oku, ka 'oku, ko e lau ko ē 'o pehē 'oku mau *ignore* ko e fo'i leá ko e *ignore* Sea. 'Ikaí Sea. Ke mea'i mai pē he kakai e fonuá 'oku, ko e Pule'anga ko ení pea mo e potungāue ko ení 'oku tokanga lahi 'aupito ki he *climate change* Sea mālō.

Mo'ale Finau: Faka'apa'apa 'aupito ...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea kātaki ke u ki'i fakatonutonu atu pē me'a 'a e Fakafofongá. Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Komití kae 'uma'ā e Hou'eiki. 'Oku 'ikai ke tukunoa'i 'e he Pule'angá ia 'a e *project* 'a e *project* ko ení 'a e *coastal protection* 'i he ta'u fakapa'anga ko ení. Ko e 'ū *project* ko ení 'oku 'asi ko ē he Patisetí ko e 'ū *project* pe ia kuo 'osi tali 'e he *donor* ke nau hanga 'o fakapa'anga. 'Oku 'ikai ke kau mai ai 'a e 'ū *project* ia 'oku lolotonga *pipeline* 'oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ki ai. Pea ko honau, 'osi lave pē kimu'a 'oku 'i ai 'a e *project* ko ení ki he *coastal protection* ko ē 'o Hahaké. 'Oku talitali ia ke, 'oku 'amanaki ke kau ia 'i he 'asenita ko ē 'a e *Green Climate Fund* 'i Siulai. 'A ia ko e a'u pē ki he māhina katu'ú 'e mahino pe 'oku nau tali 'a e *project* ko iá. 'A ia ko e *project* ia ko iá mahalo 'oku 27 miliona ia kae, 'e toki mahino pe 'e tali 'a e *project* ko iá 'i he, 'i Siulai.

‘Oku ‘i ai pē mo e ongo *project proposal* ‘e ua ki, ki he *coastal protection* ko ē ‘a Hihifó kae ‘uma’ā ‘a Ha’apai. ‘A ia ko e, na’e fakafuofua ko e 5 miliona ‘Amelika ki he ongo ua ki he ongo *project* ko ení. Ka ‘oku ‘osi ‘ave ia ki he *donor* ‘o kole. ‘E toki fakakau mai pē he *Budget* ‘i he taimi ko ē ‘e tali ai ‘i he *donor* ke nau hanga ‘o fakapa’anga ‘a e ngāue ko ení. Ka ‘oku, ko e fanga ki’i ngāue iiki hangē ko ē ko e me’a ko ē Minisitā ko ē *MOI* kuo ‘osi fakakau pe ia. Ka ko e ‘uhingá ko e ‘ū polōseki ko ení ‘oku fiema’u e pa’anga lahi ia ke fakapa’anga ‘aki. Mālō.

Mo’ale Finau: Mālō ‘aupito Sea. ‘Oku ou faka’apa’apa lahi ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Ha’apai ...

<001>

Taimi: 1855-1900

Mo’ale Finau: Faka’apa’apa lahi ‘aupito ‘Eiki Sea ki he ongo Minisitā, fakamolemole pē kapau na’a ‘oku to hala ‘eku ngāue ‘aki ‘a e fo’ilea ko e *ignore*, kole fakamolemole atu. Ko e poini ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea, ko e anga pē ia ‘eku fononga mai he ngaahi ta’u lahi, ‘Eiki Sea he’eku sio ko ē ki he vahefonua ko ení ‘oku ou ‘i ai. Mahalo pē ‘oku tonu pē ‘a e ngaahi tatali ki he palani. Ka te u talaatu pē Sea ‘a e tui ‘a e motu’a ni, ko Lifuka na’e li’aki, ko e fo’ilea pē ia te u ‘ai, li’aki hono matāfanga. Ko e fu’u toa ko tu’uaki tau na’e ‘osi puli ‘i loto tahi, pea ‘oku ‘ikai ke u toe lea ki he hisitōlia ka ‘oku ou ‘oatu pē me’a ko ení Hou’eiki Minisitā pea fakamolemole pē ‘ikai ko ha’aku ‘uhinga ‘aku ia ke pehē ke tukuhifo, ha’amou *performance*, ‘ikai. Mo’oni pē ia ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi palani, ko ení ‘oku me’a mai ‘a e Minisitā, ‘oku ‘i ai ‘a e palani, lau miliona *climate fund*.

Ko ‘eku poini Sea, na’a toe lava ke fakavavevave’i ange ‘Eiki Sea, ‘oku ou sio ko e ki’i savea ‘Eiki Sea ‘a e ki’i *organisation* ko ia ko e *United Concern Scientist*, ko e kau Saienisi ‘Amelika ‘oku nau ‘osi hanga ‘o fakahāa’i mai, ko e 2050 ‘osi kātoa ‘a e matāfanga ‘o e *State of Florida, Luciana*, kātoa ‘o a’u ki Niu ‘Ioke, ngoto kotoa. ‘Oku ‘i ai mo e fanga ki’i motu ia he Pasifiki pea mo ‘Iulope takai ‘i he ofi ki he matāfanga, ko e fo’i *decade* pē ‘e 2 ta’u pē ‘e 20 mei heni kuo ‘osi ia, ‘osi.

Sea, ko Lifuka ...

Veivosa Taka: Sea ‘e lava ke u ki’i tokoni atu ki he Fakafofonga. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu mo e Fale ‘Eiki ni, ‘Eiki Sea ko e ki’i motu eni na’e tuku ia ki Langi, pea ‘oku ou tui ke tau tui he ko e tui kae toki ha’u ‘a e mana, ka ‘oku ou poupuu atu pē ke ‘oua ‘e hoha’a, he ko e ki’i, ko e kongá ko ení ko Tonga ko e ‘Otumotu Anga’ofa, ko e Siueli ‘o e Pasifiki. Mālō Sea.

Fokotu’u Ha’apai 12 ke tokangaekina ‘a Lifuka ke fakakau he ngaahi matāfanga ‘oku mahu’inga’ia ai Pule’anga

Mo’ale Finau: Me’a ia ‘oku sai ai Sea ke ‘i ai pē ha’ate faifekau mei hoto motu ke u ha’u au ‘o politikí kae faifekau mai hoku tokoua. Pea ko e me’a ia, ke faka-palanisi ki he’etau fononga. Mālō ‘aupito Fakafofonga. Sea ‘oku ou tui ko e fakakaukau ia mo tuku atu pē ‘e au ki he tepile, ‘oku ou pehē ‘e au kuo fe’unga ‘a e faka-malangá Sea, ko ‘apongipongi te u ki’i folau atu au ‘apongipongi Sea ka ‘oku ou pehē te u ki’i lea pē mu’a hoku loto mo hoku laumālie, ki he Fale

ni, ke tau hanga mu'a 'o fakatokanga'i ange ā 'a Lifuka, ke tau to'o mai ke hoko ko ha *priority*, ke tau hanga 'o *save* hono matāfanga.

He na'e totonu ke pehē ni, ke *save* tatau mo Nuku'alofa ni, he na'a ku fa'a lea 'aki 'i he Fale ni 'Eiki Sea, ko e feitu'u pē 'e 2 'oku *low* 'a 'ene mā'olunga 'o tatau mo e *sea level*, Sopa ki Pā'atangata, Hihifo ki Koulo. Ko ia pē, kātoa 'a Tonga ni 'Eiki Sea 'oku *lift* 'oku mā'olunga ia, Vava'u, 'Eua, ka ko e hā 'a e 'uhinga na'e 'ikai ke tokangaekina ai 'a Lifuka 'i he 80's, 1980's kae tukunoa'i pē.

Ko e 'uhinga ia Sea na'a ku hū mai ai 'o kamata 'eku vahevahe 'a Lifuka faka-*phases section*, ko e fo'i *section* 'e 6 ko e 6 ko ia 'Eiki Sea, ko 'ene Houmatofua ia ki Koulo, ko e fakakaukau Sea, ke mou me'a ange Hou'eiki ke tau fakamanatu 'a e Kolosi 'i he ta'u fo'ou hono ta'u nimangofulu ke mou o ange pē 'o hekeheka 'i he matāfanga 'o e Fanga 'i he Sī, ka tau fiefia ai mo tau, tau laukau 'aki ha fonua 'oku faka-hisitōlia 'Eiki Sea.

Pea ko e 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e fakahoha'a 'a e motu'a ni, pea kole fakamolemole atu pē hono fa'a tapaekina 'a e Huafa 'o e Hau. Pea ko e anga pē 'a e fakakaukau 'Eiki Sea he 'oku *connect* mai 'a e me'a ko ia ki he *issue* na'a tau alea'i, ka neongo ia 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea, pea 'oku ou fokotu'u atu ai 'a e ki'i vouti ko eni, neongo pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha fo'i vouti ia hē ke pehē 3 miliona Ha'apai, *foreshore* 'a Ha'apai. 'Oku 'ikai ke 'asi ia hē, ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi lau miliona 'oku 'asi holo hē 'Eiki Minisitā toki 'alu ā 'o lotu mo ke fakakaukau 'o hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a 13, tuku atu ā 'ema tui, ke fakahounga 'aki. Ke tau ma'u ha Ha'apai 'oku masani ange 'i he ta'u fo'ou 'Eiki Sea, mālō Sea 'a e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Tongatapu 4 me'a mai.

Fokotu'u Tongatapu 4 na'a lava fakalahi fatongia Va'a CERT ke fakalele polokalama ako'i kakai ki he nunu'a kovi ngāue'aki tekinolosia

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, kae fai mu'a ha ki'i lave nounou Sea ki he vouti mātu'aki mahu'inga ko eni, fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā.

Sea te u lave pē au ki he polokalama 'i he peesi 364, na'e 'i ai pē mahalo mo e fanga ki'i fehu'i nounou pē. 364 'a ia ko e polokalama eni ki he *CERT*, pē ko e Va'a Malu'i 'o e Ngaahi Ngāue faka-komipiuta *Computer Emergency Response Team*. Sea ko e \$200000, 'oku hiki he ta'u 'o ...

<002>

Taimi: 1900-1905

Mateni Tapueluelu: ...215000. Ka 'oku 'i ai 'eku tokanga ki he tafa'aki ko eni 'Eiki Sea. Ko hono 'uhinga pe Hou'eiki 'oku ou kole fakamolemole atu. Ko u lave'i pe 'oku mou ongosia. Ka ko u kole pe 'Eiki Minisitā ke 'oatu mu'a e ki'i fakakaukau ko eni ne tuku atu. Ko hono 'uhinga ko hono tokangaekina 'o e tafa'aki ko eni 'i he kaha'u. Ko e poto'i ngāue kotoa pe 'i ha tekinolosia 'oku ako'i fo'ou ki ai e kakaí. Ko u manatu Sea ki he taimi na'e fuofua fokotu'u ai e 'uhila 'i Ha'apai 'oku mau lolotonga faifatongia ai ko u kei si'i. Ko u ako 'i he *GPS* Pangai. Na'e lele e fu'u polokalama ako 'i he letiō Ha'apai ko e 'uhilá ko e kamosi pe mate mo e mo'ui.

Ko e poini ko ē 'oku ou 'oatu Sea ko e ha'u pe ha tekinolosia 'o liliu 'oku ako'i e kakai ki ai . Ko 'ene tu'uta pe me'alele 'oku ako'i e kakai ke faka'uli. Ko e tekinolosia pe eni 'e taha Sea

‘oku ‘ikai ke toe ako’i ha taha ia ki ai ‘aho ni meimei taki ua e ni’ihi he telefoni. Pea ko e ‘ilo ko ia ia ‘oku fakapulipuli hono fakatu’utāmaki he ‘oku *access* ‘a e kauleka ki he fakamatala ‘i māmani ha fakamatala pe ‘o kau ai ‘a e vitiō.

Ko hono lelei mo hono kovi kakato hangē he fu’u *shopping center* ‘oku ‘i ai e lelei mo e kovi pea ‘oku fakaava e fānaú ‘oku nau ‘atā pe ka nau hū nautolu ki ai ‘oku ‘ikai ke ‘ilo’i ia he mātua. Meimei takitaha e kauleka ako ‘i he telefoni ‘oku nau *internet* pe nautolu ia ‘ia nautolu pea ‘oku ongo mai he ‘aho ni Sea ko u vakai hifo taha he *news* fakamamahi ko e hanga he ki’i ta’ahine ta’u 13 ‘o fakapoongi ‘ene fa’ē ko e to’o ‘ene telefoní mei ai. Ko e keisi fakamamahi ia. Ka na’e ‘ikai ke ne ngāue’aki e me’afana na’a ne ngāue’aki e hele. ‘Oku ne hanga ‘o ‘omai ‘a e ui kia tautolu ko e fa’anga *addict* ‘oku ma’u ‘e he to’utupú mo e fānaú ki he telefoní kapau he ‘ikai ke tau hanga ‘o *manage* mo tokanga’i ‘a e tafa’aki ‘o ha’u hono uesia kovi. Tatau pe ia mo e faito’o konatapu, taimi ko ē na’e hoko ai ‘i muli pea tau pehē ‘e tautolu ko Tonga ‘oku malu ‘oku mama’o taimisi’i pe patū ‘i Tonga ni pea ‘oku tau sio aut ki he fo’i ‘ata tatau ‘o e uesia kovi ko eni fakatekinolosia ko eni.

Ko e poini ko ē ‘oku ‘oatu ‘e Hou’eiki ko hono ‘uhingá ko e ngāue ‘oku fai he va’a ko eni hangē ha toki *respond* pe ko e lāunga atu pe ha taha pea toki ō kole ke ta’ofi ē pea fai ha ngāue . ‘Oku ou fokotu’u atu ke fai ha ngāue ‘i he kaha’u ke *proactive* ke tau feinga ke ako’i ‘a e kakai ki hono nunu’a kovi. Ko u vakai hifo Sea ko ‘Aositelēlia mahalo e fuofua fonua ‘oku nau fokotu’u e Komisoni ke nau tokanga’i e me’a ‘oku ui ko e *E-Safety*. Ko e malu mei he ngaahi nunu’akovi ‘o e *internet* pea ‘oku nau hanga ‘o ako’i ai ‘a e to’utopu tautefito ki he mātu’a ki hono tokanga’i ‘o e *internet* ‘i ‘api ke fakapapau’i ‘oku pule’i ‘e he mātu’a ‘a e *internet* ka ‘oku ‘ikai ke pule’i ‘e he *internet* ‘a e fānaú. Pea ko e poini ia ko ē ‘oku ou ‘oatu. ‘A ia ‘oku totonu ‘i he kaha’u ke hiki ‘a e Patiseti ko eni kae ki’i fao’i mu’a ‘a e tokanga ‘ave hotau Pule’anga ki he ‘isiū ko eni ke lava ke ki’i tokanga’i atu. ‘Oku lelei ‘oku hangē foki ‘a e *internet* ia ko e afi. Ka pule’i lelei pea sevāniti ‘o tafu ai ‘a e haka ‘o moho. Pea kapau leva ‘e hoko ia ko e *master* vela e fale ia ‘o ta’e’ aonga. Pea ‘oku pehē ‘a e *internet*. ‘A ia ko ‘etau kumi ki ha founa ke tau pule’i ke hoko pe *internet* ko e sevāniti lelei ka ‘oku ‘ikai ko ha *bad master*.

Pea ko u ‘oatu pe Palēmia. ‘Oku ‘i ai e fiefia ko e Feitu’u na ko ho mala’é taukei ai pea ‘oku ‘i ai e falala ke tau ‘otumu’omu’a ‘i hono teke ke malu’i kitautolu mei he uesia ‘o e tekinolosia meimei tau hanga ‘o fā’ofua e tekinolosia ko e ‘uhinga ko hono lelei kae pulia ‘a e tafa’aki ‘oku tau uesia kovi ai Sea. Meimei ko e ‘api kotoa pe ia ‘i ai e *internet* meimei ko e ‘api kotoa pe ‘i ai e telefoni fā. Ko e tuai pe ‘osi e fakafāmili puli kātoa ki he lokí ‘ikai ke toe fai ha felea’aki takitaha hū kātoa ki māmani. Pea ‘oku ‘ikai ke ‘ilo ia he mātu’a ko e hā e me’a ‘oku hū ki ai e fānaú. Pea ko ‘eku kole pe ‘e Minisitā na’a lava mu’a ke fakakaukaua ke faofao’i ‘a e fatongia ‘o e tafa’aki ko eni kae pehē foki ki he Patiseti ‘oku ‘ave ki ai.

Tokanga Tongatapu 4 ki he totongi fakapolofesinale 1.3 miliona & langa fale fo’ou 7 miliona

Ko e ki’i fehu’i faka’osi pe ‘e Sea ‘i he peesi 363. ‘Oku ‘i ai ‘a e *professional fee* ai ko e taha 1.300000 ...

<003>

Taimi: 1905-1910

Māteni Tapueluelu : .. ke ki’i angalelei mu’a ‘o fakamatala’i mai pē pe ko e *fee* ia ki he hā pea mo e 360 ‘oku hā ai ‘oku ai mo e langa fale fo’ou ko e 7 miliona ia, ke tokoni mai pē ke

fale'i pē mātu'a ni ko e hā koā e ngāue ko ia 'oku fakahoko ko ia, Mālō 'aupito 'Eiki Sea e ma'u taimi.

Sea Komiti Kakato : Mālō. Me'a mai 'Eiki Minisitā ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga Tongatapu 4.

'Eiki Minisitā MEIDECC : Tapu mo e 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Mēmipa e Komiti. 'Oku fakahoko pē ngāue 'a e va'a ko eni ke, 'oku nau 'osi folau ki Ha'apai mo Vava'u koe'uhi ke mea'i pē 'e he, kae 'uma'ā 'a Tonga ni ke mea'i pē 'e he komiuniti 'a 'enau ngāue ko eni 'oku fakahokó. Pea 'oku 'i ai foki 'a e ngāue vāofi ia 'a e *division* ko eni mo e, 'oku 'i ai pē 'a e 'u va'a fetokoni'aki 'i he Pasifiki kae 'uma'ā 'i he *international stakeholders*.

Ko e me'a ko ia na'e me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga Tongatapu Fika 4 kuo 'osi kau pē ia he'enau polokalama ngāue he 'oku, 'a ia 'oku 'i he ko e *Digital Child Exploitation Filtering System* 'a ia 'e fokotu'u pē 'a e sisitemi ia ko ia ke ne hanga pē 'e ia 'o poloka 'a e ngaahi vitiō mo e ngaahi *information* fekau'aki mo e fānau iiki. Ka 'oku fakahoko pē 'a e ngāue 'a e va'a ko eni, pea 'oku tu'u lelei 'enau ngāue koe'uhi 'oku kau 'a e va'a ia ko eni 'i he ma'olunga 'a 'enau tu'unga fakangāue fakatekinikale 'i he Pasifiki. Pea 'oku fakahoko 'a Tonga ni ke kau ia he hoko 'a Tonga ko e *hub* ia ki he Pasifiki 'i he 'elia ko eni. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō. 'E Hou'eiki.

Veivosa Taka : Fokotu'u atu Sea.

Sea Komiti Kakato : Ki'i fakamolemole ē te tau ki'i mālōlō ē mou kātaki fakamolemole.

(Na'e ki'i mālōlō heni 'a e Fale)

<004>

Taimi: 1955-2000

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie Hou'eiki. Ko u lave'i pē 'anenai 'oku mou ongosia pea u pehē ke tau ki'i mālōlō. Ko u kole atu Hou'eiki ke tau 'ai ai leva ke 'osi he pooni.

(Poupou)

Sea Komiti Kakato: Ko 'apongipongi mou mālōlō kapau 'oku ou ongosia au 'oku ou tangutu ma'u pē mei he pongipongi ki he efiāfi. Monū'ia ā ka ko moutolu he 'oku 'i ai pē ho'omou taimi ke mou me'a kitu'a. Ka kiate au te u kātaki pē ko e fatongiá ke fai. 'Io me'a mai 'Eiki Minisitā pea hoko mai 'a 'Eua 11.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu mo e ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7.

Tali Pule'anga ki he langa 'Ofisi Fakamatala 'Eua mo NEMO

'Eiki Minisitā MEIDECC: 'Eiki Sea Komiti Kakato kae 'uma'ā e Hou'eiki ko e fehu'i ko ē ki he 7 miliona ki he 'ofisi fo'ou ko e 'ofisi eni 'a e 'oku ne tokangaekina 'a e ngaahi 'a e 'a ia ko e 'Ofisi eni e NEMO mo e Fakamatala 'Ea mo e Fakatamaki Fakatu'upakē 'a ia ko e 'ofisi ko eni 'oku fakapa'anga he Pangikē 'a Māmani pea ko e fehu'i ko ē ki he 1.3 miliona ki he *consultancy* 'a ia ko e fo'i *project* kehekehe 'e tolu ko e *GCF readiness* mo e *project* 'e taha e UNDP mo e *project* 'e taha ki hono pule'i for *resilience* 'a ia ko e 'ū *project* pē ia na'e fakataumu'a pē ki hono 'omai 'a e ngaahi fale'i kae 'uma'ā e 'a e ngāue ki he komiuniti mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Fehu'ia 'Eua 11 ha vā fengāue'aki Pule'anga mo e Kautaha Fakafeitu'u PRIF nau 'ulu'i 'ofisi 'i Senē

Taniela Fusimālohi: Ko u tui ko e ki'i fo'i fehu'i pē ia 'e ua meia au ko e 'uluaki ko u fie 'eke pē ki he Minisitā ko eni pea ko u fakamālō he ngaahi ngāue kuo lava he MEIDECC. He 'ikai ke u toe fehu'i au he toenga e me'a kuo tau 'osi talanoa ai. Ka ko e ko 'eku fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā pē 'oku 'i ai nai ha fengāue'aki 'a e potungāue 'a 'au mo e Pule'anga pea mo e polokalama ko eni 'oku ui ko ē ko e PRIF 'a ia ko e *Pacific Regional Infrastructure Facility*.

'A ia ko e ma'u e motu'a ni 'oku 'i he malumalu ia 'o e Pangikē Fakalalakaka 'a 'Esia (*Asian Development Bank*). Pea 'oku nau 'ulu'i 'ofisi 'i Senē ko u tui 'e vave 'aupito 'enau hiki mai ki Suva ke ofi mai ki he ngaahi fonua e Pasifiki. Ka ko e anga 'eku ma'u 'oku hangē 'oku ai e ngaahi fonua ia he Pasifiki 'oku te'eki ai ke nau fu'u *connect* pē fengāue'aki hangatonu kae lava 'o 'o 'i ai ha, ha fa'ahinga fakalalakaka ke fakapa'anga 'e he me'a ko eni he ko 'eku ma'u 'oku 'i ai e ngaahi fonua lalahi ai ko u tui 'oku kau ai 'Aositelēlia mo Siapani 'i he pa'anga 'oku 'oku 'ai fakataha'i.

Ko u tui pē ko e pa'anga 'oku 'oku ki'i 'oku 'i he tu'unga lelei pē ke fai ki ai ha ngāue ka ko u fehu'i pē 'a'aku ia pē 'oku ai ha ngāue he taimi ni fekau'aki pea mo e pea mo e PRIF he ko e tu'o ua eni 'enau ōmai 'o fai 'enau me'a 'oku ui PRIF *Week* ko hono feinga'i pē ke fakamafola atu e ongoongo 'oku 'i ai 'a e me'a pehe ni ka ko e ko e ma'u 'a e motu'a ni 'oku hangē 'oku te'eki ai ke fu'u 'i ai ha fa'ahinga fengāue'aki hangatonu mo fengāue'aki vāofi pea mo e polokalama ko eni. Ko u tui 'oku 'i ai e sēniti ai ke 'inasi ...

<005>

Taimi: 2000 – 2005

Taniela Fusimālohi: ... 'A e fonuá 'i he *infrastructure*.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakatō kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipá 'a ia 'oku fai pe 'a e ngāue vāofi ia mo e PRIF 'a ia ko e 'ū *project* ko eni *World Bank* fekau'aki mo e langa ko eni 'a e 'ofisi fo'ou mo e ngaahi fakanaunau 'a e ongo *department* ko eni 'e 2 na'e fakahoko ia 'i he ngāue vāofi mo e PRIF mālō.

Fehu'ia taimi palani *MEIDECC* ke fokotu'u lingi'anga veve 'i Ha'apai/'Eua

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e faka'osi 'oku fehu'í 'i he peesi 87 ko ē 'o 'ene palani 'oku hā ai 'a e fokotu'u ha lingi'anga veve 'i Ha'apai mo 'Eua. Hangē pe 'okú ke mea'í Sea ko e ongo motu ko ení 'oku te'eki ai ha lingi'anga veve fakalao ia ai. Pea ko 'ene hā mai ko ē he palani 'oku hangehangē 'e toki 'osi e ngāué ki he 2026/2027.

Ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni Sea na'e fai e ngāue 'a e motu'á ni ke hiko mai e ngaahi veve hangē ko e me'alele mo e ngaahi mīsini maumau ke 'ave ki ha feitu'u. Pea na'e ki'i tuku fakataimi kae 'oleva ke fai mai ha fetu'utaki fakafou mai pe he Potungāue *MEIDECC* pea mo e Potungāue ko ē 'a e *MOI*. Ke fai mai ha fetu'utaki pe 'oku 'i ai ha feitu'u fakataimi pea mo e Potungāue ko ení 'a e Fonuá. Na 'oku 'i ai ha feitu'u fakataimi ke mau 'ave pe 'o tuku ai kae 'oleva ke 'i ai ha feitu'u pau 'o hangē ko 'ene 'asi hení he 'oku fu'u fiema'u 'aupito. Pea 'oku ki'i lahilahi 'a e ngaahi veve. Ko u tui ko e ngaahi me'alele 'i 'Euá 'oku fai atu ia he 200 tupu 'oku 'ikai ke toe ngāue'akí.

Ka ko e kolé pe ia kapau ko e tu'unga eni 'oku 'i ai e ngāué ko e tu'u ia ki he kaha'ú 'e toki, 'oku ou mahino'i pe 'e laui ta'u. Mahalo 'e 'osi e ta'u 'e 3 'oku toki kakato, ka ko e kolé pe ia na'a lava 'e he Pule'angá 'o faka'atā mai pe ha feitu'u ke mau 'ave pe ke mama'o meí he kakaí mo e matavaí 'o tuku ki ai 'a e ngaahi me'a ko ení. Ke toki 'i ai hano taimi ke 'omai ai ki he poate vevé. Hangē kiate au 'e 'omai e fu'u mīsini ke ne koko'i e me'a ko ení ke si'isi'i ai ha'o talamai ke 'oua te u fa'a folau atu ki he feitu'u ko ē 'oku tonu ke 'ave ki aí, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu mo e 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Mēmipá. Sai pe tuku mai ke fai ha vakai ki ai, mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ka u ki'i tokoni atu pe

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi

Lolotonga ngāue Pule'anga ki he fokotu'utu'u lingi'anga veve

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, tapu mo e Feitu'ú na Sea, tapu pea mo e kau Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea ko Ha'apai Sea 'oku, ne 'i ai pe 'a e lingi'anga veve motu'a pe ia, pea 'oku kei ngāue'aki pe. Ko e ngaahi mīsini 'a e potungāue 'oku nau ngāue ki heni ko hono teke 'o fokotu'u taha pea mo hono fakakalalasi.

Ko e 'api ko ení 'oku te'eki ai ke mahino ia ke fakatau ke ma'u 'e he Pule'anga ko e lingi'anga veve. Ka 'oku 'osi fai e lingi'anga vevé ia, ko e fo'i 'eka 'e 4 Sea pea mahalo 'oku 'i ai e fo'i 'eka 'e 2 'oku 'osi fai ai e lingi'anga vevé. Ka 'oku lolotonga *process* e me'a ko ení. 'Oku ou loto pe 'ai ke mahino heni koe'uhí ke fakavave'i ke hoko ia ko ha lingi'anga veve 'a Ha'apai.

Ko 'Eua ko e lingi'anga veve motu'á pe Fakafofonga ko u ma'u ki aí. Pea ko e konga lahi 'o e, ko 'eku talanoa ki ai Sea he ko e ngaahi misini 'a e potungāue 'a e *MOI* 'oku nau fai 'a e ngāue ko eni ko ē ki he ongo lingi'anga veve ko ení Sea, mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea 'oku mo'oni pe 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai ki'i lingi'anga veve 'i 'Eua ka na'e 'osi fai e fetu'utaki ia kia nautolu pea nau talamai kapau 'e 'oange 'emau veve ko eni ko u 'uhinga ki aí 'a e me'alele mo e me'a pehē 'e fonu e ki'i lingi'anga vevé ia. 'A ia

ko e keli'anga maka motu'a. Pea ko e veve totonu ko ē 'a e kakaí 'e 'ikai ke 'ilo ia pe 'e 'ave ia 'o laku 'i fē. 'A ia ko e tupunga ia e me'á na'a lava pe 'a e ngaahi me'alelé 'o 'ave 'o tuku fakataimi kae toki fai hono koko'i mo e me'a pehē. 'I ha feitu'u pe 'oku sio e ngaahi potungāue ko eni 'oku fekaukau'akí na'a ala lava tuku fakataimi ai e ngaahi veve ko ení. Ka ko u mahino'i pe 'e au 'ene 'uhingá koe'uhí ko e ki'i lingi'anga vevé 'oku si'isi'i.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Tongatapu 7 me'a mai

Tokanga Tongatapu 7 ki he kehekehe 'esitimeti kamata mei he 'esitimeti 'osi 'i he 'Esitimeti 'Ātakai

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, Sea ko u fie 'eke pe 'e au ki he Minisitā pe ko e Minisitā Pa'angá. Ko e ki'i fo'i peesi 350 Sea *or I mean* 361 ko e ki'i vouti ko ē *environment* ...

<006>

Taimi: 2005-2010

Paula Piveni Piukala: ... na'e fakatonutonu eni he Komiti Pa'anga 'e Sea ka ko e hoha'a pe motu'a ni 'oku ne fakatupu fakakaukau *as to the purpose*. Tu'u ma'u pe he patiseti 'a e tu'u ma'u pe koe ai, he ko e me'a ko e na'e hoko heni ko e *original* 'Esitimeti ko e na'a tau tali he ta'u kuo 'osi na'e fe'unga mo e 4.072 'a e *grant and transfer*.

'Oku ko e tali ko ē na'e 'omai he kau mei he Falepa'anga 'oku nau tali 'a e fakatonutonu ko e fehu'i ko e 'oku fie 'eke 'e au Sea, *as to why* he 'oku 'ikai ko ha *mistake* e 'ikai ko ha taipo. 'Ikaí ko ha *can and mistake* ko ha fehalaaki fakanatula fakakomipiuta. Ka au na'e 'i ai e *intention* ko u kole ki he Minisitā pe ko e Minisitā Pa'anga pe ko e kau ngāue ko eni e pa'anga pe ko e hā e makatu'unga na'a nau to'o ai e 4 miliona mei he 'Esitimeti na'e talí ka nau hanga 'enautolu 'o fokotu'u mai he ta'u ni *without 4 millions*.

Pe 'oku fifili pe 'a'aku Sea he 'oku 'ikai ke fakanatula ke 'ohovale pe he ko e nomolo ko e 'oku tau tali, tau 'omai ia 'o fokotu'u mai ko e *original* 'Esitimeti. 'Oku faka'ohovale ia ki he motu'a ni 'a 'ene 'asi mai 'oku liliu 'aki e 4 miliona. Ka ko e 'eké pe pe ko e hā e natula ngāue 'oku 'uhinga ai hono liliu Sea. Kapau te ke 'ohake ki he 'Esitimeti ko ē he ta'u kuo 'osi ke tokoni ki he Minisitā

Sea Komiti Kakato: Minisitā Pa'anga sai sai pe ko e Minisitā Pa'anga ena 'e me'a mai

Paula Piveni Piukala: Kapau te ke 'ohake ki he peesi 350 ko ē 'a e 'Esitimeti ko ē ta'u kuo 'osi 'e Kalake. 'Ai pe ke tokoni ki he feme'a'akí

Tali mei he Pule'anga ne 'ikai ha tñaki pe fakalahi 'o e 'esitimeti 'oku fehu'ia Tongatapu 7

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io, sai pe ke u tokoni atu pe ke tali atu pe fehu'i ko eni e me'a. Fakatapu atu Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa. Ko e me'a ko eni na'e fakatonutonu foki mei Komiti Pa'anga pea na'e tali pe 'a e fakatonutonú he na'e ko e fe 'alu, na'e 'asi ia he me'a ko eni na'e 'Esitimeti he 'a e 4 miliona ka na'e ko e fe'alu'aki holo pe he ngaahi polokalama kehe.

Na'e faka'asi ia he polokalama 'e taha pea na'e hangē pe na'e tali he Komiti Pa'anga, ke 'ohake pe ki he me'a ko ē na'e 'asi ai. 'A ia ko e me'a pe ia na'e 'ikai ke pehē 'oku to'o ha me'a pe tānaki ha me'a. Ka ko e ongo tafa'aki pe ko e he tafa'aki polokalama ko e na'e 'i ai mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko ia kapau te ke fakatokanga'i pe ko e 'Esitimeti na'e tali na'e 4 miliona na'e 5.2 miliona. Ka 'oku 'i ai 'a e *grant and transfer* ko e 4 miliona ka ko 'ene 'omai ko e he ta'u ni ko u 'uhinga pe au Sea he 'oku fakatupu fifili ia ka au. Ka ko u fehu'ia leva au *credibility e information* ko eni 'o e Lao 'oku 'omai ke tali.

Kapau 'e huke'i hake ki he peesi 362, 362 'o e Patiseti lolotonga. Patiseti e *communication* sio kapau te mou fakatokanga'i e fo'i mata'ifika ko e 7.9 ko e Patiseti na'a tau tali na'e 5.2 pe. Patiseti na'a tau tali na'e 5.2 pe. 'A ia ko e peesi 362, 'ikai, ko e Patiseti na'a tau tali ko e 2 ka 'oku kehekehe 'aki ia e 5.2. 2.6 8miliona ko ia.

Ko e Patiseti na'a tau tali he fo'i polokalama ko eni Sea na'e 2.6 pea ko e taimi ko ē 'oku 'asi mai he Patiseti lolotonga 'oku 7.9 ia ko 'eku 'uhinga he 'oku 'ikai ko ha fehalaaki fakataipe ia...

<007>

Taimi: 2010-2015

Paula Piveni Piukala: ... *intentional* ia ka 'oku fakatupu fifili ia kia au *as to why* 'oku nau fai pehē ai. He kapau na'e 'ikai ke tau toe muimui'i mai e Patiseti mei he ta'u kuo 'osi 'oku ne *mislead* 'e ia 'a e Fale ni Sea. Ko e 'uhinga ia 'eku hoha'a ki he *credibility e document* 'oku 'omai ke faitu'tuu'uni ai ho Fale 'eiki ni. Pea kapau te u toe 'ohake ki he peesi 300 ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i tokoni atu pē Sea. Hangē pē ko ē ...

Sea Komiti Kakato: Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Na'e fakahoko atu 'anena'i ko e, na'e 'asi foki he polokalamá ko e polokalama ono. Pea ko e taimi ko ē na'e 'omai ai ko ē he'etau me'a 'oku 'asi mai ia he polokalama onó. Pea na'e fai pē ko ē 'a e sio ki ai 'a e Komiti Pa'anga 'o fai ko ē e fakatonutonu pea na'e tali pē 'a e fakatonutonu ko iá he fika ko iá. 'A ia ko e tu'u he taimi ní mo e fakatonutonu kuo 'osi foki pē 'o tatau e, 'omai pē mei he polokalama ko ē ki he polokalamá 'e tahá Sea. Mālō.

Fehu'ia Tongatapu 7 tu'unga falala'anga fehiki'aki pa'anga he 'esitimeti Va'a e Communication

Paula Piveni Piukala: Ko ia. 'Oku 'ikai ko e, 'oku mahino pe ia 'oku nau tali. Ka 'oku ou fehu'i au *as to why*. Hā e me'a na'e fai pehē ai? Kae kehe he 'oku 'ikai ko ha *mistake* ko e *intentional*. Ka u hanga 'o 'ohake 'a e poini ko eni Sea, tu'u pē ai. Ko 'eku mahamahaló eni 'oku pehé ni...

'Eiki Palēmia: Sea ka u ki'i, 'oua 'e 'omai e mahamahaló. Ko e hā ha *intention* ke pehē na'e *intentional* ai. Tau pehē ko e hā ha taumu'a ke fehalaaki ai ha fo'i fika pea, he ko e fika ko ē ne lao'i 'a e fika ko ena 'i he kolomu taupotu tahá, to'omata'ú. Ko e hā leva 'a e me'a te tau 'ai ha fika mei he ta'u kuo 'osi 'oku 'ikai ke tau kau ia he Laó? Ko e hā e taumu'a?

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Palēmia: Hangē ko ho'o me'á.

Paula Piveni Piukala: Ko e ...

'Eiki Palēmia: 'Oku 'i ai e *intentional*.

Paula Piveni Piukala: Ke sio ki he fo'i fika ko ē 'o e 7.9 ...

'Eiki Palēmia: 'Oku pehé eni 'e au Sea ...

Paula Piveni Piukala: Kapau te tau hanga 'o fakatonutonu 'a e fo'i fika ko ē Sea ke foki 'o 2.6 pea ke hanga 'o fakatokanga'i 'a e *revise Estimate* 'oku 9.4. Ko e poini ia 'oku ou hanga 'ohaké Sea. *Intentional* eni ke faka, ke fūfuu'i 'a e fo'i *revise* mei he'ene 'asi tekeutua mai.

'Eiki Palēmia: Fūfuu'i fēfē? Ko e 'uhingá 'oku ke sio, me'a hifo 'oku 'i ia 'a e *donor expenditure* 'i lalo 'Eiki Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Mahino pe ia kia au Sea.

'Eiki Palēmia: Mahino pē 'alu ia ki 'olunga 'oku 'ikai ke fakangatangata ia he taimi 'e ma'u mai ai ha fa'ahinga taimi pē 'a e *donor* ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ...

'Eiki Palēmia: Ko u tui 'oku tau 'osi femahino'aki pē ai.

Paula Piveni Piukala: Ko e fakamatala eni 'a e *Public Expenditure and Financial Accountability Assessment Report*. Pehé ni 'ene fakaleá Sea, *development partners contribution are based on planned spending project*, palani.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga ko ē 'eku fakalavé Sea he 'oku pehé ni ia. 'Ohovale pē tautolu ia 'oku 'unu 'e 4 miliona ia mei hē 'asi mai ia hē. Ko e, 'oku faka'ohovale ia he 'oku 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga me'a ia.

'Eiki Palēmia: Te u fakatonutonu atu Sea. Ko e fakatonutonú 'oku vave pe ia Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu ki'i me'a hifo.

Taukave Pule'anga malava pe hiki ngaahi fakamole mei he ta'u 'e taha ki he ta'u hoko

'Eiki Palēmia: 'Oku lava pē 'a e 'alu mei he ta'u 'e tahá ki he ta'u 'e tahá ke lava ai 'o *shift* holo ai 'a e fakamolé. Ko hono 'uhingá tau pehē 'oku *more appropriate* pe 'oku tonu ange 'ene 'i hē. Pea hangē ko 'eku lau ko ē me'á ka ha'u ha pa'anga, hangē pē ko ē, na'a tau 'osi talanoa'i tu'o fiha 'e tautolu 'a e fo'i me'a ko ē palani 'a e *donor*. 'Ohovale pē 'oku 'i ai ha'atau

fu'u fiema'u fakavavevave pea tau kole ki ha taha, na'e 'ikai ke palani ia ki ai pea ne 'omai e pa'angá. Te tau tali leva ia 'o fakangofua he kupu ko ena na'a tau fa'a feme'a'aki aí.

Paula Piveni Piukala: Sea faka'ofu'ofa ...

'Eiki Palēmia: Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Faka'ofu'ofa pē Sea ia 'enau ngāue ia 'anautolu ka u 'oatu e 'uhinga 'oku ou hoha'a ai Sea. Na'e Patiseti 'a e fo'i polokalama ko ení he 2.6 miliona he ta'u kuo 'osí. 'Oku hiki e polokalama ko ení 'o 17 miliona, ko e 'uhinga ia 'eku hoha'á. Ke ne hanga 'e he palani pea mo 'enau *allocation* 'o ne *justify* mai 'a e 17 miliona.

Sai, 'i he'eku kumi ki he me'a ko ení, kuo *revise* mai 'a e *Budget* lolotongá ia 'e he fakamole 'e he *division* ia ko ení e 9.4 miliona *way above* liunga tolu meimei liunga fā. 'A e Patiseti ko eni ko ē na'e tali he Falé ni. Ka 'oku 'ikai ko 'eku poini 'a'aku ia, sai pe ia kapau 'oku 'ova hangē ko 'enau fiema'ú. Ko 'eku poini 'a'aku, ko e hā e 'uhinga na'e fūfuu'i aí? Hā e 'uhinga na'e feheke'aki ai kae 'ikai ke tohi'i mai. He kapau na'a tau mata'ivalea ...

'Eiki Palēmia: Toe ki'i fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Te tau 'alu hē.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu atu pē Sea na'e 'ikai ke 'i ai ha fūfuu'i ia.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e fiká ia 'oku, ko e fika ko ē ki he potungāue ia 'oku 'ikai ke liliu ia tatau pē e fiká ia. Pea ko e fika eni mei he ta'u kuo 'osí 'oku fa'a 'i ai pē fanga ki'i fetō'aki holo 'i he fiká 'o tupu ai 'omai ko eni 'a e fika *original* 'a e ta'u lolotongá 'o 'i ai e fetō'aki ko ení. Pea na'e faipē fakatonutonu ia. 'Oku loto lelei pē potungāue ia ki ai. Ko e hiki ia ko ē ki he 17 ia ko e, 'i he ta'u fakapa'anga ia ko ení ko e me'a kehe ia. 'Oku 'uhinga pe ia ko e 'ū *project* lahi ko eni 'oku fakalele he tafa'aki ko eni e *Communication*. ...

<001>

Taimi: 2015-2020

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... mei he *communication* pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane fekau'aki 'ana ia mo e ngaahi me'a ko ē 'oku fekau'aki fakafika holo ko ē he me'a, na'e 'ikai ke 'i ai ha pēhē ia 'oku 'i ai ha fakakaukau ki he, poupou'i ha fika, ko e fika ia 'oku 'i loto pē ia 'i he potungāue pē mo e 'u polokalama, ko e fetō'aki pē he taimi na'e fakahoko ai, mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea kataki pē hono 'oatu 'a e *issue* ko eni, 'oku 'ikai ke u hanga 'o tukuaki'i 'a e Pule'angá ka ko 'eku talanoa pē au ki he mata'ifika, he lau ko ē 'a Kalileo, Kalilei...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ko 'eku ki'i ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ki'i fakatonutonu atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu, me’a mai.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu mo e ‘Eiki Sea, mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti, ‘a ia ‘oku me’a mai ‘a e Fakafongia ia ki he palani ‘a e *donor*, ka neongo pē ‘enau palani ka ko ‘enau *appropriation* ko ē ‘a e *donor* ‘oku tatau pē mo tautolu. He ‘ikai ke lava ke tanu fakapapau’i mai ‘enautolu ia ha me’a, kae ‘oua kuo ‘osi tali ‘e he’enau Fale Alea, pē ko ‘enau poate. He kapau na’e fiema’u ia ke ‘ai ‘a e ‘u palani kotoa pē ‘e piliona ‘a e Patiseti ia.

Ka ko e ‘u *project* ko eni fakalakalaka ‘oku kau ‘i he Patiseti, ko e ‘u *project* pē ‘oku ‘osi tali, kuo ‘osi tali kuo ‘osi *approve*, ‘a ia ko e ‘u *project* ko ē ‘oku te’eki ai ke *approve*, and *approve*, ‘i he mahina ka tu’u, pē ko Sepitema ‘e toki fakakau mai ia ki he lipooti ko eni ‘i he’etau polokalama hoko mai. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e *issue* kehe ia ‘oku fakamatala mai ‘e he Minisitā, pea ‘oku ‘ikai ko e *issue* ia ‘oku ou hanga ‘o ‘eke’i. Ko e *issue* ia ‘oku ou hanga ‘o ‘eke’i Sea, pē na’e anga fēfē ‘a e mafuli ‘a e *original estimate* ‘o *document* ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Fakafongia kapau leva kuo tali mai ‘e he Pule’angá ko e anga pē ia ‘a e fetō’aki ...

‘Eiki Palēmia: Ko ia kuo ‘osi tali tu’o fiha atu.

Sea Kōmiti Kakato: ... ko ē ‘a e ngāue mahalo pē na’e ‘ulu ki ‘olunga, mahalo na’e ‘i ai ‘a e founga, na’e ngāue’aki. Ka ‘oku ‘ikai ko ha falehopo eni ia ke u ta’utu au ‘o fanongo, pea ke u ‘eke ke ma’u ‘a e mo’oni ko ē ‘o e me’a ‘oku ke me’a ki ai. Fai’aki pē tali ‘a e Pule’anga, he ‘oku ou lave’i ‘e ‘i ai ho’o pepa ‘a e Feitu’u na ‘e ‘omai ki Fale ni. Pea ‘e fai ‘aki leva ia ‘a e me’a ko ia, ke tau fakapapau’i ‘a e me’a ko ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku ‘uhinga pē ‘aku ke *clear* he ‘oku ‘ikai ko ha ...

Sea Kōmiti Kaakato: ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo pē ‘e toe *clear* fēfē ko ena kuo tali mai ‘e he Pule’angá, pea te tau ki’i toloi ka u kole ke *clear* mu’a.

Paula Piveni Piukala: Sea kole fakamolemole pē ‘omai pē, he ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku ke makupusi ‘a e me’a ‘oku ou feinga ke ‘omai. He ko hono ‘uhingá Sea he ko e Patiseti na’e tali ‘e he Fale ni ‘o hoko ko e lao, taimi ko ē ‘oku nau *present* mai ai ‘enautolu ia ‘a e Patiseti ko eni nau lohiaki’i ‘enautolu ‘a e Fale ni. ‘Oku ‘ikai ke u tokanga au pē ‘oku nau ala fēfē ki he silini...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ou ‘osi fakahoko atu kapau leva ‘oku ‘i ai ha me’a pehē, ‘oku ‘i ai ‘a e founga ke ke ngāue’aki ‘i he ‘api ni, ko e fai ho’o tohi pea ke hanga ‘o faka’ilo ‘a e Pule’anga ‘o fakatatau mo e me’a ko ē ‘oku ke ma’u ki ai.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku ‘uhinga pē au ia ke u ‘eke ...

‘Eiki Palēmia: Te u tākaki atu pē Sea, ko e ‘u ta’u kotoa pē, ‘e pau ke ‘atita’i, pea ko e tohi ‘atita ‘oku ‘atā hena ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha fo’i me’a *specific* ia ‘oku me’a pea ‘alu ki he ‘atita. Ko eni ‘oku ‘osi ‘oatu ‘a e tali ‘e 3 mei he tafa’aki ko eni ka tau ‘unu atu ā Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō fokotu’u pea pou pou. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e ‘Esitimetri ko eni hiki ho nima ...

Vaea Taione: Sea ko ‘eku ki’i fo’i fehu’i mā’olunga pē Sea kau ki’i fokoutua hake pē au Sea ‘o ‘eke ki he Minisitā. Ko e ‘uhinga pē ke u talanoa pē ki Tapuhia Sea na’e mea’i pē ‘e he Sea ‘o e Fale Alea ‘emau lele atu ‘i he ta’u kuo ‘osi ki ai. Ko e, pē ‘oku ‘i ai ha palani lōloa ki Tāpuhia, kuo fonu foki ‘a e luo, ko e luo foki ‘e 4, fonu ‘a e luo ‘uluaki, fonu mo e luo 2, na’e pehē ‘e taki ta’u ‘e 10, ta’u ‘aki pē ‘e 10 na’e ‘uluaki, ua, ta’u pē ia ‘e 8.

Sea Kōmiti Kakato: Ko hai ‘oku ‘i ai ‘a Tāpuhia.

Vaea Taione: Ko ‘eku ‘uhinga ‘aku ia ko e, mahalo ko e ‘ātakai foki eni Sea, ki’i fāmili ko ē ‘oku nau nofo takatakai ko ē ai...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oleva, ko e taimi ko ē ‘oku ou lea ai, ke mea’i pē ‘etau tu’utu’uni, ko hai ‘oku ‘i ai ‘a Tapuhia.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Ko e *Land* mo e *Survey*, ko e Potungāue ko ē ki he Kelekele ...

Sea Kōmiti kakato: Fakamolemole toki tau ki ‘anai *note* hifo pea ke toki fehu’i he ko ‘etau lolotonga lele eni ‘i he me’a ko eni ‘a e Potungāue Fakamatala ‘Ea mo e Ma’u’anga Ivi, he e. 10, tokanga mai ka tau hoko atu.

Kapeliela Lanumata: ‘E vave pē Sea. ‘Ikai ke ‘au ia ‘o miniti ‘e 1. Tapu mo e Feitu’u na Sea, pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. ‘E Sea ko e poini ‘oku fie lave ki ai ‘a e motu’a ni ia ko e ‘Esitimetri ko eni ‘oku lolotonga fai ai ‘a e feme’a’aki. Ko e Patiseti ‘oku ‘omai ‘i he ta’u ni, fakalea ‘oku pehē ...

<002>

Taimi: 2020-2025

Kapelieli Lanumata: ...899.2 miliona hiki’aki pea mei he Patiseti e ta’u kuo ‘osi ‘aki e 115 miliona. Ko ‘enau origila *Estimate* ko ē he ta’u kuo ‘osi 784.2 miliona. Ko e fika ko iā Sea ko e hiki ia na’e paasi ko e lao he ta’u kuo ‘osi. Ko e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai ‘a Tongatapu 7 ‘a e liliu ko ē fika ko ē ‘i ai ‘ene uesia he lao na’e paasi he Fale ni he ta’u kuo ‘osi. Ko e poini pe ia Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e vouti ko eni.

Hoha’a Tongatapu 7 ‘ikai ‘asi he Palani Ngāue founa ke toe sai ange netiueka & ma’ama’a ai fetu’utaki ‘initaneti

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ki’i fokotu’u fakakaukau pe ki he Minisitā ko eni he ko e *Communication* foki ‘oku *regulate* he potungāue ko eni. Pea totonu ke *proactive* ‘a e va’a *regulator* ki he ongo *service provider* na lolotonga fakalele e *communication* he ko e ‘uhinga ‘oku fehanu’aki e ngaahi vāhenga he kovi ‘a e *reception*. Kovi e *signal* pea toe mamafa.

Ko e fakakaukau Sea kapau te mou hanga ‘o fakatokanga’i. Ko e kolo kotoa pe ‘oku ‘i ai ‘a e taua ‘e ua ai, taua ‘a e *TCC* taua ‘a e *Digicel*. Ko e taua ‘e taha ‘oku ‘i he miliona Tonga, ka

mou fakakaukau pe ki ai. Ko e taua 'e ua ko e 2 miliona. Ko e fehu'i ko hai te ne totongi e ongo fu'u taua ko ia? Totongi pe he *consumer*.

Ko e fakakaukau ko ē ko ē 'oku ou hanga 'o 'omai Sea ngāue'aki ia 'i Fisi 'a e *ATH Amalgamated Telecommunication Holding* ke nau hanga 'o fakamā'opo'opo ki ai 'a e *infrastructure*. Pea hanga pe he kautaha ko eni 'o langa e fo'i taua pe 'e taha, ha'u e ngaahi *service provider* 'o tau 'enau fanga ki'i *PSD* ki ai pe ko 'enau fanga ki'i *device*. Nau *share* pe fo'i taua pe fakamole fo'i 1 miliona pe.

Ka ko hono *streamline* ia 'a e me'a ko e *communication connectivity*, he na'e fuoloa hono 'omai e fakakaukau ka 'oku 'ikai ke 'asi mai ha fa'ahinga fokotu'utu'u pe ko ha palani ki ai. Kapau na'e 'ohake e fofonga e kakai 'o ma'olunga.

Eiki Palēmia: Kole ke u tali atu au Sea. Sea ko e fakakaukau eni ia 'oku 'ikai ko e fakakaukau fo'ou ia me'a 'oku ui ko e *code sharing*. 'Oku sai e *code sharing* ia 'o kapau te na felotoi ke tu'u. Tau pehē 'i Ngele'ia, he ko e taimi 'e taha foki 'oku nau sio nautolu 'oku sai ange 'ene tu'u 'a'ana ia 'i Ma'ufanga 'ene tu'u 'i ..'a ia leva he 'ikai leva ke 'omai 'ena me'a ko ē 'i Ma'ufanga 'o tu'u fakataha 'i Ngele'ia. He 'oku tui ia mo 'ene kau tama teknikale 'oku tonu ke tu'u ia he feitu'u 'e taha ke lahi ange ai 'a e *coverage*.

'A ia 'oku sai he taimi ko ē 'oku na tui tatau ki ha fo'i feitu'u ke 'omai lōua pe 'ena *equipment* ki ai 'o ngāue'aki e taua 'e taha. 'O kapau 'oku 'osi tu'u ai 'a e *equipment* 'a e *TCC* pea ne hanga 'o lisi atu ki he *Digicel and vice versa*. 'A ia ko e hangē ko e me'a ko ē 'a Tongatapu 7 ko e fakakaukau ia 'oku lahi ia hono ngāue'aki 'o'ona ia 'i māmani.

Ka ko e taimi pe ko ē 'oku kehekehe ai he taimi ko ē 'oku pehē mai he *TCC* ia ko u fiema'u au hē he 'e sai ange ia 'a e *coverage* pehē mai e *Digicel* 'oku ou fiema'u 'e au ia 'i hē. 'A ia 'e mahino ia 'e 'alu pe ia 'o 'ai 'ene pou he 'oku ne pehē 'e ia 'oku sai ange 'ene *cover* 'ene *customer* 'a'ana 'i hē 'i hano 'omai 'o tuku fakataha mo e taua ko ē 'a e tokotaha ko ē.

Ka 'oku mo'oni pe ia 'oku kau ia he me'a 'oku fakakaukau ki ai pea na'e hangē pe ko ia na'a ku 'osi fakahoko atu. 'Oku 'i ai 'a e faka'amu ia ke to'o atu 'a e *regulator* ia 'o tu'u tau'atāina 'i tu'a mei he potungāue *policy* pē *regulator* ē ko e 'uhinga ke nau nofo nautolu ki he me'a ko ē 'oku tokanga ki ai ē.

'Ikai ke ngata pe 'i he tau pehē ko e hā 'a e ngaahi sēvesi 'oku *provide, but also look at the price* hangē ko 'ene me'a ki he sai ange ko ē 'a e totongi mo e 'ū alā me'a pehē mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea fo'i 'isiu 'e taha ko u fie fakalave ki ai. Koe'uhī ko e *regulator* 'oku ne foaki e laiseni ki he kau *service provider* ko e kautaha ko eni e *Digicel* Sea 'oku nau fokotu'u pe 'enau *base station* 'i he feitu'u pe ko ē ko ē 'oku lahi ai 'a e *service*. Te u fakatātā'aki eni Sea 'oku fiema'u ia 'e he lao ki he *service provider* 'oku 'i ai ha'ane laiseni *telecommunication* heni ke ne 'ave 'a e *communication to the last mile* hangē ko Niua. Ka 'oku 'ikai ke 'alu ki ai 'a e *Digicel* ia...

<003>

Taimi: 2025-2030

Paula Piveni Piukala : ... ia he ko e 'uhinga he 'oku 'ikai ke ma'u ha silini ia ai. Ka 'oku 'alu ki ai e *TCC* ia *unfair competition* ia Sea. Ka ko e fatongia ia e *regulator* kapau he 'ikai te mou 'ave ho'omou sēvesi ke a'u 'a Niua a'u ki he 'u 'otumotu, te mau to'o ho'o laiseni. Ko e mahu'inga ia Sea 'eku talanoa ki he *institutionalise* 'a e ngaahi *function* ka tau lava ..

'Eiki Palēmia : Tali atu pē Sea 'a e fehu'i ko ē.

Sea Komiti Kakato : 'Eiki Palēmia 'o Tonga.

'Eiki Palēmia : Ko e laiseni kotoa pē Sea 'oku 'i ai 'a e *conditions* 'omai 'a ia 'oku talamai pau ke ke pehē, pau ke ke pehē. Ko e me'a ko ia ki he nono'o 'aupito ko ē ki ha feitu'u 'e taha 'oku 'ikai ke u ma'u 'e au ia 'oku *strict* pehē 'a e *condition*. Ko e me'a leva 'oku fa'a 'ai Sea ko e ai ha fo'i pa'anga. Kapau leva te ke 'alu ki ha feitu'u 'oku 'ikai ke *feasible* hangē ko 'ene me'a, pea 'oku ke access leva koe ke 'oatu ha ki'i sēniti hē ko e 'uhinga pē ke *top up* 'aki ka ke fie 'alu ki ai ke 'oua te ke mole ai.

'A ia 'oku fa'a ui ia ko e *Universal Access Fund* he ko e fo'i pa'anga ia ke fakafaingofua'i 'aki 'a e *access* 'i ha fa'ahinga feitu'u pē, ke na 'alu fakataha pē. *Ok* 'alu ki Niua ka te ke lava 'o kole mai he 'oatu ha ki'i sēniti ke lava ai 'o 'oua te ke mole ai ka ke lava *provide* e sēvesi ko ia. 'A ia 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou ia ko e me'a pē ia 'oku tonu ke fai pea 'oku tonu 'a eni ko ē 'oku ou 'uhinga ki ai. Ke sio ki he *regulator* ke ne lava 'e ia 'o tu'u mavahe mei he Potungāue ke 'oua te u pehē 'oku na fekau'aki. Fa'u *policy* pē e Potungāue ia *enforce* ia 'e he *regulator* he *regulation*. Mālō Sea.

Kei taalafili Tongatapu 7 'uhinga toe fakapa'anga 'Asitelelia keipolo hono ua fetu'utaki 'initaneti 70 miliona

Paula Piveni Piukala : Sea, te u hiki au mei ai, he 'oku 'oatu pē 'eku fakakaukau me'a, 'oku 'ikai foki ke u fie kau Sea he *interfere* he *policy* 'a e Pule'anga 'oatu pē 'e au e fakakaukau.

Sea ko e fo'i *cable* ko eni ko eni mei Sopu ki Suva, kau talanoa atu he *language* 'oku maama ange. Hangē 'oku ai ha fo'i paipa ko e fo'i paipa 'e 320 'oku li mei Sopu ki Suva. Kuo pau ke fakamo'ui ia he ongo mui'i me'a ke ngofua 'a e lele he ngaahi fo'i paipa ko ia. Sea ko e fo'i paipa pē 'e 20 lolotonga 'oku lolotonga fakamo'ui 'e he *TCL*. Fo'i paipa pē 'e 4 'oku ngāue'aki 'e he ongo *service provider*. Toenga kātoa e 'u 'otu paipa ko ē tangutu maumautaimi pē ai.

Sea ko e fakakaukau ko ia a e motu'a ni, ko e *policy decision* ia 'a e Pule'anga ke nau hanga 'o *open up* 'a e paipa, *flood* e *runway* kae ma'ama'a e sēvesi. Pea 'i he 'uhinga ko eni Sea. Koe'uhi 'oku te'eki ai ko 'etau ngaahi ako ko 'etau ngaahi *health centre* 'oku nau lāunga he *connectivity issue*.

Ko 'eku fie fehu'i pē ki he Palēmia. Lolotonga, Sea ko e fo'i paipa ko ē mei heni ki Ha'apai mo Ha'apai ki Vava'u 'oku lahi ange paipa ia ko ia, fo'i paipa ia 'e 1,200. 300 pē 'a Fisi ia. Ko e fo'i paipa pē 'e taha 'oku lele 'aki fai 'aki 'etau *communication* he vaha'a ko eni. Totonu ke toe sai ange, ke te tu'u kita 'i Ha'apai tu'u 'i Vava'u, 'oku tatau tofu pē ia mo 'ete tu'u 'i Tonga ni. 'Oua 'e hangē 'oku vaú 'a e *load* 'a ha fa'ahinga me'a 'i he fa'ahinga naunau 'o e tekinolosia. Ka ko 'eku fie fehu'i, pē ko e hā e makatu'unga 'i he fofonga e kakai 'oku 'uhinga ai 'ene kole ki 'Asitelēlia mo Nu'usila 'a e fu'u fo'i 70 miliona ki he *second cable*. *Interest* 'a hai 'oku 'uhinga ai..

Fakama'ala'ala Palēmia ko e fetu'utaki ngāue'aki keipolo founa lelei taha fale'i mei 'Asitelēlia ke ngāue'aki 'e Tonga

'Eiki Palēmia : Ko ia. Sea 'osi tali tu'o fiha eni kae tuku pē ke u toe tali. Ka na'e ngalo ke 'eke ange ki ai, 'a e ngaahi ta'u ko ē na'e 'i he Poate ai e *TCL* hā e me'a na'e 'ikai ke 'ai ai e me'a ko ia. Na'e Poate 'a e tokotaha ni 'i he *Cable*. Ka ko 'eku 'uhinga pē 'aku ia ka kuo 'osi ha'u eni ia 'o talamai e me'a kehe. Kae kehe tuku ke u toe tali tu'o 3 atu pē 'a e fehu'i ko ia.

Taimi ko ē 'e lele 2 ai 'a e ongo *cable* fe'auhi e ongo kautaha ko ia ko e hā e *rate* lelei taha ki he Tonga *Cable*. 'E pehē mai ē fiha pehē mai 'e fiha, pea 'e lava leva lele 2 kātoa, lele kātoa pē *Cable*. Ka mate me'a 'i Tonga ni hangē ko e me'a na'e hoko he *tsunami* kei lele pē *cable* 'e taha. Ko e me'a ia 'oku fa'a ui ko ē fa'a lahi ngāue'aki e *redundancy*. Ka 'oku tau fa'a ngāue'aki he taimi ni'ihī ko e *resilience* matengata'a. Ko e 'uhingá ka mate ē 'e lele mai mei hē, ka mate ē lele mei hē. Faingata'a 'aupito ke na mate ha taimi 'e taha he 'oku na 'alu kehekehe hona pathway.

Ko e me'a 'e taha, na'e fa'a 'eke'i foki pea 'alu ko ē 'o 'ai e *Starlink versus* e *Cable*. He kapau na'a mou ki'i me'a atu pē ki he *press conference* na'e fai mo e ongo *High Commissioner* fekau'aki mo e me'a ko eni. Kautaha 'e 2 ...

<004>

Taimi: 2030-2035

'Eiki Palēmia: ... na'a nau fai e *study* pē ko e hā 'a e *option* lelei taha ma'a Tonga ni he 'ikai ke tu'u hake pē 'a 'Aositelēlia ia mo Nu'usila 'o ha'u 'o fakamole 'a e 32 miliona *US* ta'efakapapai'i 'oku 'aonga 'enau sēniti 'oku 'omai. Kautaha Nu'usila, kautaha Falanisē na'a nau fai e *study* ki he 'ū *option* tekinolosia kehekehe. Pea 'eke mai ia pē ko e hā si'a me'a 'e hoko. Foki lōua mai 'i he taimi ni *fibre optic cable* ko e *best option* ia ma'a Tonga pea ko u pehē ke tau ngata ai Sea ka tau hoko atu he 'ikai pē ke toe fai ha fetaulaki ia ka ko e me'a eni na'e *state* atu ko e me'a ia na'a mau na'e kau ai e *Press Conference* na'e 'omai 'e he ongo fonua lōua pē he 'ikai ke na ō mai nua 'o 'ai noa'ia 'ena pa'anga he ko e pa'anga ia tukuhau honau kakai mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Tui 'Eua 11 kei mamafa 'initaneti ko e tukuange kakato mai keipolo ke faka'aonga'i

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ke u ki'i fehu'i pē ki he Tongatapu 7. Ko e anga 'oku 'ikai foki ko ha 'enisinia au ke u mahino'i e me'a ni ka ko e me'a nau fifili au ia ai pē pē ko e ha e me'a 'oku 'ikai ke ma'ama'a ai e 'a e 'initaneti. He koe'uhí kapau leva ko e ko e me'a ia pea hangē ko e paipa ko eni 'oku 'uhinga ki ai 'a Tongatapu 7 'oku 'alu 'alu hake 'eku mahamahalo ta ko e mahalo ko e 'uhinga ia 'oku kei mamafa ai e 'initaneti ko hono tukuange kongā mai pē 'o e ngaahi paipa ke tau ngāue'aki 'ikai ke tukuange mai koe'uhí ko e tokoni ē 'oku 'ikai ko ha fakatau ia 'e tautolu. Ko e *risk* ko ē ko ē hono 'ai mai e *cable* 'e ua kae 'ikai ke 'alu ha taha 'i 'olunga ko e fu'u *risk* ia 'oku lahi 'e ka haveki ē ko e ko e hangē pē ko e me'a ko ē 'oku palopalema tau sio ...

Eiki Palēmia: ‘Oleva ke u ki’i fakatonutonu atu e ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Fakatonutonu mei he Pule’anga ko e fakamole lahi taimi fakaava kātoa keipolo ke ngāue’aki ki he ‘initaneti

Eiki Palēmia: ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga ko e ‘alu ē ‘i lalo pea ‘alu ē ‘i ‘olunga. Ko e hā e *best option* ki he’etau ngaahi sisitemi ko ē ‘atautolu ko e fo’i *cable* ‘oku ha’u ko e tu’o fiha eni ia ka ko u ‘ilo pē ‘e au ko e ‘ai pē mahalo ia ‘e ‘Eua 11 ko ‘ene fakamatalili. Ko e *cable* ‘oku ha’u ia ki Nuku’alofa, ‘alu ai ki Neiafu. Ko e me’a leva ia ‘a e *TCC* mo e *Digicel* mo ‘ena hanga ‘o *distribute* pē ko ‘ena hanga ‘o ‘ai e *connectivity* ki he’etau kau *customer* ko u tui pē ‘oku mahino pē ‘e Fakafofonga e fo’i kongā ko ia ka ta toki ...

Taniela Fusimālohi: ‘Io ‘oku ‘oku mahino pē ia ka au ko ‘eku *issue* ...

Eiki Palēmia: Tau foki ange kapau ‘oku mahino’i foki leva eni ki ho’o fehu’i ko ē ‘a e *cost* mo e me’a. Ko ‘ene fakaava pē ha fo’i paipa kitu’a ‘oku ‘i ai e *cost associate* mo ia he ē. Pea ko ‘ene ha’u leva ko ē ‘o kapau leva ‘e fakaava kātoa ē ia ka ‘oku ke ngāue’aki pē koe pēseti ‘e 10 ‘e fua leva he *Tonga Cable* ia ‘a e *cost* ko ē ko ē ‘i hono fakaava ‘a e fo’i *international* kae ‘osi ange ko ia ia ‘oku ‘ikai ke ngāue’aki ia ‘e he *TCC* mo e *Digicel*. Me’a ia ‘oku ui ko e *waste* ...

Taniela Fusimālohi: Kapau ko ia ia.

Eiki Palēmia: ‘A ia ‘oku toki, ‘ai pē kae fakamatala’i atu pē ...

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ‘i ai e me’a ia ‘oku fehalaaki ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ‘Eua 11 ko e taimi ‘oku fai ai ha feme’a’aki pea ke me’a ki lalo.

Eiki Palēmia: ‘A ia leva ko ‘ene taimi pē ko ē ‘oku *increase* ai ‘a e ‘a e *use* ko ē ko ē ‘a e *TCC* mo e *Digicel* tau pehē ‘alu hake ‘o ‘ova ‘i he fo’i ‘a e fo’i paipa hangē ko ho’o me’a pea ‘e toki fakaava’i mai leva e fo’i paipa ‘e taha he ko e ‘uhinga ‘oku fiema’u ke toe lahi ange ka he ‘ikai ke fakaava mai ē ia ‘ maumautaimi pē ‘ene tu’u ka tau *pay* ‘e tautolu ia ‘a e *overhead cost* ma’u pē kae ‘osi ange ko ia ‘oku ‘ikai ke ngāue’aki ia he *TCC* mo e *Digicel*.

Ko u tui tatau au mo koe mo 7 tonu ke tau feinga ke ma’ama’a ange. Ko e founga leva eni ke tau sio pē ko e hā e founga ko ē ‘e fai ‘aki e ngāue. He hangē pē ko ē nau ‘osi fakahoko atu heni ko u tui au ia mo ‘eku faka’amu ke ta’etotongi ‘a e ‘initaneti ‘a e ‘ū ‘apiako he ē kamata he *high school* ‘o toki ‘alu ‘alu hifo ai he ‘oku mou ‘osi me’a pē moutolu ia ki ai ki mu’a ‘a e fakatu’utāmaki hono ngāue’aki ‘e he kauleka ko ē ki lalo ‘a e ‘initaneti mo e alāme’a pehē. Ka ko e anga pē e fakama’ala’ala atu ki he feme’a’aki pea ‘oku kole atu ke tau hoko atu ā mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, mālō Palēmia.

Taniela Fusimālohi: Sea kapau ko ia ia na na’e mei ma’ama’a ange pē ā ‘etau satelaite ‘atautolu ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: Ko e ngaahi me'a ia ko ē he 'ikai pē foki ke tui.

Sea Komiti Kakato: Kapau leva 'oku me'a mai ē ko 'etau, ko e *fibre optic* tau 'i ai, tau 'i ai pē he 'oku 'ikai ...

Taniela Fusimālohi: Kai kehe ka 'oku 'i ai 'a e 70 miliona na'e fakatau 'aki e me'a 'oku tonu ke ma'ama'a ...

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo ange ki lalo kae tuku ki he 'Eiki Palēmia pea mo e Fakafofonga ko eni 'oku fie fanongo 'a Tonga ni kotoa ki he me'a ko ē ko 'eku toki lave'i 'e au ta ko ē na'e 'i he Poate pē 'a e Fakafofonga ko eni.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea ko e 'uhinga ia 'eku fakatalanoa ki he *issue* ko eni Sea. Ko e taimi ko ē nau foki mai ai mei Fisi 'o hū he Poate ko eni na'e pa'anga 'e 20 ia ki he ki he kika. Pa'anga 'e 20 nau hanga leva 'o seti e tāketi ke tukuhifo e pa'anga 'e taha he na'e 'i Fisi ia he 'aho ko ia na'e *dollar* 'e taha ki he kika 'e taha.

'Eiki Palēmia: Sea ...

Paula Piveni Piukala: Pea na'e 'uhinga ai e *light up* ...

Sea Komiti Kakato: Palēmia 'o Tonga.

'Eiki Palēmia: 'UHINGA ia e *cost* mo e me'a ko e 'uhinga te tau fakafekiki fika heni Sea 'oku hangē eni ia ko ē ha'aku fakafekiki mo e Minisitā Mo'ui pē 'oku anga fēfē e tafa mafū pē ko e tafa kofuua, ke 'ai ange he ko e me'a pē ia te ma pehepehē pē maua ia he 'ikai pē ke fai ha ...

Paula Piveni Piukala: Na'e 'uhinga pē 'eku lave au ki ai ko hono 'ohake. Ka ko e kau hiki au mei ai Sea. Sea ko e ko e ko e fakamatala 'oku 'omai he Palēmia ko e 'uhinga na'a hoko 'o hangē ko e me'a ko ē *tsunami* pea motu 'a Tonga ni lele 'a Vava'u Sea na'e fakatou motu lōua. Ko e *tsunami* motu 'a Vava'u motu mo Fisi sai ...

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu ...

<005>

Taimi: 2035 – 2040

'Eiki Palēmia: ... Na'e 'ikai ke na fakatou motu lōua he 'oku te'eki ke hoko 'a e fo'i *cable* hono 2. Ko e 'uhinga ia hono 'ai e *cable* hono uá

Paula Piveni Piukala: Kole pe kapau 'e me'á ke ki'i tuku pe ke u 'omai, he 'oku mahino kia au 'ene fakamatalá.

'Eiki Palēmia: Mālō

Paula Piveni Piukala: Ka ko e poini ko ē 'a'akú 'e Sea, kapau 'e toe hoko e me'a ia he hoko 'a e sunamí ko 'eku 'eke ki he Palēmiá te tau hopo fēfē ki he fo'i *cable* 'i Neiafu, *how?*

‘Eiki Palēmia: Ko ia ‘a ia ko e tuku pe ke fakahoko e me’a. ‘A ia ko e ‘alu foki e *cable* ‘e taha mei heni, Ha’apai, Vava’u. Pea ‘alu leva e fo’i *cable* ‘e taha mei heni ki Fisi pea ‘alu leva e fo’i *cable* ‘e taha mei Vava’u ki he fo’i *cable international* ko eni ‘a *Hawaiki*. ‘A ia ko e feinga ko eni e me’á ‘o kapau ‘e ‘i ai ha me’a ‘e hoko. ‘E ‘ikai ke motu kātoa ē kae ‘i ai pe fo’i ‘a e *pathway* ‘e taha. Na u fa’a ‘ai ko e hangē ko ha *ring* ko e ‘uhingá pe ka motu e tuliki e tuliki ko ē pea *redirect* e *traffic* ki he tafa’aki ‘e tahá mo e ngaahi fa’ahinga pehē ko e ‘uhingá pe. Ka toki ‘i ai ha fu’u sunami ia ‘e motu kātoa e ‘ū lainé, mahalo ko e me’a fakamuimui taha ‘oku tau hoha’a ki ai he *communication*. Mahalo kuo ‘alu e peaú ia hotau ‘ulú ke ne *cover* ha fu’u ‘elia lahi pehē ‘o motu ai ko ē. Pe ko ha mo’unga afi ke pā hangē ko eni ko Hunga Tonga Hunga Ha’apai ke ne lava ‘o pā tu’o 2 pe 3 ‘i ha ngaahi feitu’u kehekehe ke ne lava ai ‘o motu kātoa ai ‘a e *cable*, mālō Sea

Sea Komiti Kakato: Sai

‘Eiki Palēmia: Ko ‘etau faka’amú ia ke ‘oua ‘e hoko e me’a

Sea Komiti Kakato: Ko u fakamālō atu ē

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ‘ai pe ke u ‘eke

Sea Komiti Kakato: Ko e koloa eni ia kuo ‘osi mea’i ‘e he kakai ‘o e fonuá ‘a e kongá ‘o e me’a fekau’aki mo e tekinolosia ko eni ka ko u tui he ‘ikai ke tau fu’u nofo ai ‘o fuoloa.

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai he ‘ikai ke fuoloa ia Sea ki’i miniti pe ia ‘e 2

Sea Komiti Kakato: ‘Ova ‘aupito ‘aupito ho taimi ‘e ‘alu eni ‘o haafe houa

Paula Piveni Piukala: Ki’i miniti pe ‘e 2

Sea Komiti Kakato: Sai ki’i miniti pe ‘e 2

Paula Piveni Piukala: He ko hono ‘uhingá Sea, mahino pe fakamatala ia ‘a e Palēmiá ka na’e ‘osi hoko. Ko ‘eku poini ia ko e fo’i motu ko eni ko ē he sunami na’e motu ai ‘a e *cable* ko eni ki Fisi, toe motu ai mo e *cable* ko eni ki Vava’u. Ko eku fehu’i pe ‘aku ia, anga fēfē leva ‘ene fakakaukau ka tau hoko hake ki Neiafu e *cable* hokó te tau fetu’utaki fēfē mei Tongá ni ki Vava’u kapau ‘oku motu *cable*. ‘A ē ko ē me’a ko ē na’e ‘osi hokó.

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, hangē ko ‘eku me’a ka ‘i ai ha taimi ‘e toe hoko ai e fo’i me’a Hunga Tonga Hunga Ha’apai ko u tui ko e me’a si’isi’i taha te tau hoha’a ki ai ke kei lava ‘eku *facebook* ‘o lele. He ko e ngaahi me’a pehē hangē pe ko ē ko e laú one in a *thousand-year* ke hoko ha *event* lahi pehē. Ko e me’a pe ‘oku tau faí ko ‘etau feinga’i ke toe ki’i matengata’a ange ‘etau *communication system*. ‘Ikai ke ‘i ai ha taha ia te ne pule’i ka ‘ohovale pe ‘oku ‘i ai ha fo’i sunami ‘e ha’u ‘o pae kātoa e ‘u *cable*. Pe ‘oku ‘i ai ha mo’ungaafi ia ‘e pā heni toe pā hē ‘o motu ai.

‘Ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e fakafekiki ia mo natula pea mo e ngaahi me’a pehē ka ko e me’a pe ‘oku tau ala faí ko ‘etau hanga ‘o feinga’i ke ‘i ai ha faingamālie ke tau lava ai ‘o fetu’utaki ha hoko ha me’a. ‘Oku ‘ikai ke tau pule’i ‘etautolu ‘a e lahi mo e magnitude ‘o e hoko ha me’a. Ka ko u talaatu pe ‘e Fakafofonga kātaki pe, ‘e Sea ‘a e ki’i fakaoli ‘e taha. Hanga ‘e taha ‘o

snapshot mai ‘o *send* mai ‘a e fakafekiki ko eni ki he *cable*. ‘Oku ‘ikai sai e *Starlink*, ko e *comment* ia e kautama ‘e ni’ihi. Ko e me’a, ‘ikai tonu ke ‘alu ha taha ‘i lalo pea ‘ai ha taha he satelaité ko e ‘uhingá ke ne ‘ilo’i ‘a e ‘ū vaka ko eni ‘oku ha’u faito’o, tufa mai e faito’o konatapú. Ke anga fēfē e ‘alu e *satellite link* ko e *communication* pea pehē ‘okú ne ‘ilo ai ‘a e ngaahi me’a ko ē. ‘Oku kehe pe satelaité ia ‘okú ne nofo ‘o siofi hifo ‘a e ‘ū me’a ‘oku hoko he māmaní pea mo e satelaite ‘oku tau pehē ko ē ‘okú ne ‘ave ‘a e fetu’utakí.

‘A ia ‘oku lahi e ma’u halá Sea pea ‘oku fakafiefia pe ia ‘oku ‘ohake ‘e Tongatapu 7 ke fai ha’atau feme’a’aki ai ko e ‘uhingá ke toe ma’u ange ‘e he kāingá ha mahino ‘oku ‘ikai ke pehē ko e fo’i tisi ko eni ‘a e *Starlink* ‘e tokoni ia ki hono kumi ‘a e ngaahi vaka ko ē ‘oku hū noa’ia holo ‘i hotau potu tahí, mālō Sea

Sea Komiti Kakato: Mālō

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u fie fakatalanoa au ia Sea ki he laumālie ko ē na’e ‘omai ki he Falé ni ‘a e *project* ko eni e KASIFIKI. He ko e fakakaukau Sea lolotonga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *cable cut* ‘oku ngāue’aki leva e fo’i satelaite ko eni ki Niua pea mo e ngaahi *remote island*. Ko hono ‘omai e *connectivity*

Sea Komiti Kakato: Fēfē ‘Eiki Palēmia pea mo Fakafofonga Fika 7

‘Eiki Palēmia: Ko ia

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘i ai ha ki’i taimi fakahū mai ai ho’o fakamatala ki he Falé ni ‘o ‘ave ki he Sea e Fale Aleá fekau’aki pea mo e *cable*

‘Eiki Palēmia: Ko ia, ‘ikai pea ‘omai ha ki’i tohi fehu’i ia Sea mālō

Sea Komiti Kakato: ‘A e *fbre optic* fakataha pe pea mo e me’a ko iá ka tau hoko atu mu’a ē

‘Eiki Palēmia: Mālō ‘aupito Sea

Vaea Taione: Sea, ko e ki’i fakama’ala’ala faka’osi pe, ‘a ia ko ‘eku mahino’i ko ē he me’a ko ē ‘a Tongatapu 7 kapau ‘e fakaava ‘o lahi ‘e toe ma’ama’a ...

<006>

Taimi: 2040-2045

Vaea Taione: ka u ki’i fehu’i ange ka Tongatapu 7, taimi ko e na’e ‘i he poate ai na’e toe ‘i ai ha *application* kehe na’e kole mai ha taha kakai ke nau toko 3, toko 4, toko 5 ‘aki ‘a e ongo kautaha ko ē he taimi ni. Ko ‘eku fehu’i pe ia Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘Io na’e ‘i ai kau *service provider* na’a nau kole ka ko e palopalema pe ia mei he *regulator* Sea. Kae kehe isiu kehe ko e poini ko e ‘oku ‘ohake he ko hono ‘uhinga

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 8 ‘ikai ke u ‘ilo’i ‘e au pe ko ho’o toe ‘ai e me’a ko ia ke tau toe fokotu’u pea pou pou

‘Eiki Palēmia: Sea, pou pou

Pāloti ‘o tali Vouti Potungāue *MEIDECC*

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Vouti ko eni fakahā loto ki ai hiki e nima

Kalake Tēpile: Sea, loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Taniela Fusimalohi, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku,’Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, *Dulcie* ‘Ileini Tei, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana.

Loto ki ai toko 20

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki ai fakaha mai he founa tatau hiki nima

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea

Vouti Potungāue Toutai

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki, Potungāue Toutai ‘Eiki Minisitā e Toutai me’a mai.

‘Eiki Minisitā Toutai Le’ole’o: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea pehē ki he Komiti Kakato ‘oku tuku mai ‘a e Patiseti ‘a e Potungāue ko eni fakataha mo Luke 5: 4-6. “Tukuatu ki he moana pea ‘a’au homou ngaahi kupenga ki ha ika pea tali ‘e Saimone ‘o ne pehē ki ai, ‘Ei, ko e pō kotoa mo ‘emau ngangau. Ka ‘i ho’o me’a te u ‘a’au pe ‘a e kupengá pea ‘i he ‘enau fai ia na’e kamata mahae honau ngaahi kupengá.”

‘Eiki Sea, ko e pa’anga ‘oku tuku mai ‘e he Pule’anga ma ‘a e Potungāue ni ko e 12.5miliona, ‘oku vahevahe ia ki he polokalama ‘e 2 pea ‘oku ‘i ai e va’a ai ‘e 7. Ko e me’a tatau pe ‘a e ngaahi setō’aki ‘i he ‘a e ngaahi va’a ‘i he ‘alu hifo mo e ‘alu hake. ‘A ia ‘oku tau fou mai ai pe ‘i he ngaahi Vouti ko eni ki mu’a pea ko u kei tānaki atu pea mo e Tohi Fakamatala Patiseti ‘oku lahi ‘a e ngaahi fakamatala fakaikiiki ai ki he Potungāue Toutai ‘e lava ‘o ma’u ai ‘a e ngaahi tali mei he ngaahi fehu’i.

Ko e me’a pe ‘e taha ‘Eiki Sea ‘oku ou fiema’u ke u tali atu he taimi ni he kuo pau pe ke ‘eke mai ia ‘a e mokohunu. Ko eni kuo ‘osi hono savea ki he mokohunu pea ko hono fakamā’opo’opo pe he ola ‘o e savea kuo fakahoko mai. Fokotu’u atu ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupu, 10 Tongatapu ‘Eua 11 hoko mai leva ‘a Ha’apai 12. Ha’apai 12 ko e mokohunu ē kuo ‘osi mahino.

Mo’ale Finau: ‘Io Sea mālō ia pea fokotu’u ke tali ai pe.

Tokanga Tongatapu 10 ki he fu’u hiki lahi tafa’aki ki he fakatau komipiuta fo’ou e potungāue

Kapelieli Lanumata: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakato. Sea ko u fie’eke pe au e isiu ko eni he na’e na’e ‘eke he motu’a ni ‘i he taimi

na'e fai ai e feme'a'aki 'i he Vouti ko eni 'a e Potungāue Pa'anga. Pea ko e tali na'e 'omai kiate au he 'e 'Eiki Minisitā na'e 'uhinga mālie ia ki he motu'a ni.

'Eku vakai hifo ki he fakatau komipiuta fo'ou he'ene fu'u hiki lahi pehē 'i he tafa'aki ko eni 'a e CST pea ko e tali na'e 'omai he 'Eiki Minisitā ko e kātoa 'a e ngaahi fiema'u ko ē 'a e Va'a 'a e Potungāue Pa'anga ki he komipiuta mo e me'a fakamā'opo'opo kotoa pe 'o 'ave ki he CST ke nau fai e ngāue ko ia.

Ko 'eku vakai hifo ki he polokalama 1 *sub* polokalama 3 'i ai e komipiuta fo'ou ai fe'unga mo e \$76100. Ko e Patiseti ko ē ko ē ta'u lolotonga mahu'inga tatau pe mo e Patiseti ko eni. Vakai hifo ki he ...

<007>

Taimi: 2045-2050

Kapelieli Lanumata: ... polokalama uá *sub* polokalama 'uluakí 'i ai pea mo e komipiuta fo'ou ai \$3000. Ko e polokalama uá *sub* polokalama tolú komipiuta fo'ou ai \$2200. Ko e Patiseti lolotonga na'e 'i ai pē pea mo e komipiuta fo'ou ai ko e \$2600 tatau pē pea mo ē. Pea ko e polokalama uá *sub* polokalama fā 'i ai e komipiuta fo'ou ai \$5000. Patiseti lolotonga 5000 pē mo ia Sea. Kehekehe eni ia pea mo e tali ko ē na'e 'omai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga kiate au 'i he Vouti 'a e Potungāue Pa'angá. Ka na'e mahino ngofua 'aupito pē ki he motu'á ni 'a e tali na'e 'omai he Minisitā Pa'angá.

'A ia ko 'eku fehu'í pe 'oku, pe ko ha ngaahi tu'utu'uni fakapotungāue pē eni ia ke 'ave mei hē fakamā'opo'opo ki he CST 'o kehe pe ia pea mei he Potungāue Toutaí. Ka ko e sio 'a e motu'á ni ki he fu'u 'otu kumi komipiuta ko eni pe 'oku meimei 'oku komipiuta fo'ou pe ia he ta'u fakapa'anga kotoa pē. Ke ki'i tokoni mai 'a e Minisitā ai, te u toki hoko atu. 'Oku 'i ai pē mo e ki'i 'isiu kehe ka 'e tipeni mei he'ene talí.

'Eiki Minisitā Toutai Le'ole'o: Mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Minisitā Toutai.

'Eiki Minisitā Toutai: 'Eiki Sea pea tapu mo e Feitu'u na. Ko e kau *staff* 'a e potungāué 'oku toko 88. Pea ko e taha 'a e me'a nau hū atu ki he potungāué 'o 'eke angé 'oku 'ikai ke 'i ai ha komipiuta ia he 'ofisi ko eni 'o e Minisitā. Pea mālō 'Eiki Sea 'oku, na'e toki a'u mai pē 'i he ta'u ni 'o fakakau atu ai mo e Minisitā 'i he ngaahi komipiuta ko iá. Ka ko e lahi ai ko e *update* 'ū komipiutá pea 'oku tokolahi pē mo e kau *staff* ko iá 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

Kapelieli Lanumata: Mālō Sea. Ko e 'isiu 'oku tokanga ki ai e motu'á ni ko e feinga ke fakamā'opo'opo 'a e ngaahi fakamole ko ē 'a e potungāué. Hangē pē ko e me'a ko ē na'e me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá, ko e fatongia foki ia 'a e tafa'aki *corporate* ke nau *oversight* 'a e ngāue 'a e ngaahi va'á. Pea 'oku ou tui ko e fakakaukau fakapotopoto ia hangē ko e tali ko ē na'e 'omai mei he Minisitā Pa'angá. Hangē pē ko e me'a na'e lave ki ai 'a Tongatapu 7 'anenai fekau'aki pea mo e langa ko ē 'a e ngaahi potungāué. Kapau 'e tuku 'a e 'ū *project* langá ki he Potungāue MOI ke nau *handle* ko u tui ko e founa ia te tau lava ai 'o fakasi'isi'i 'etau *spending* pea mo e ngaahi fokotu'utu'u 'oku 'ikai ke lava 'o fakahoko 'i he, hono 'omai ko ē e Patisetí.

‘E Sea ‘oku ‘i ai e me’a ia ‘oku ‘i he fakakaukau ‘a e motu’á ni. Nau *raise* e ‘isiu ko ení ki mu’a pea ko e tali na’e ‘omai he Minisitā kiate au ‘i he’eku malanga fakalukufua ‘i he Patisetí, pēhē tokua ‘oku ‘ikai ke lahi ‘a e iká ‘i hotau potutahi. Sea ko e, ‘i he lolotongá ní ‘oku ‘ikai ko ha lao, ko ‘enau *policy* fakapotungāue pē. Ko e me’atahi ko ia ‘oku ‘ave ki tu’apule’angá kuo pau pē ke *apply* e laiseni ki ai. Tatau pē pe ko e ‘ave taautaha pe ko e ‘ave fakakomēsiale ka ko hono ‘ave ko ē he vaka tahi. Ko e ‘ave ko ē he vakapuná ‘oku sai pe ia ka ko e taimi ko ē ‘oku ‘ave ai ko ē he vaka tahi pea fiema’u leva e laiseni ia ki ai.

‘E Sea lolotonga mamafa ‘aupito pē e totongi e iká he taimi ní fakafehoanaki ki Fisi. Ko e lau ko ē ‘a e ‘ekonōmiká ki he *law of demand* fakamolemole pē Sea hono ngāue’aki ‘a e lea ko ia. Ko ‘ene lahi ange e *supply* ko ‘ene holo ia e totongi ki laló. Ka falati ‘a e māketi he iká ‘e holo e totongi. Sea mea’i pē he Feitu’u na ko ‘etau faifononga atu ko ení ki he māhina ko Nōvema pea mo Tīsema ‘e falati ‘a e māketi e melení ‘i he ve’ehalá. Pea ‘e ‘alu e melení ‘o a’u pē ‘o fōlalahi tahá kuo pa’anga ‘e 30 he taimi ní, ‘alu pē ‘o pa’anga ‘e 10. ‘Osi fakamo’oni’i pē he Feitu’u na Sea taimi ‘oku falati ai ‘a e māketi. Ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke lava ai he Pule’angá ‘o feinga’i ‘a e māketi ‘a e iká ke falati heni. Lave’i he motu’á ni ia ‘oku ‘i ai e ngaahi vaka toutai ia ‘i he taimi ni, fakatatau ki he fakatalanoa pea mo e potungāue ...

<001>

Taimi: 2050-2055

Kapeliēle Lanumata: ..., ‘i ai ‘a e vaka toutai muli ‘e 3, ‘oku nau ō mai ‘o uta ‘etau iká ki tu’apule’anga. Pea ko e pēseti e 10 ai ‘oku tuku ko ē ‘o fakatau he *local* māketi, na’e pa’anga ‘e 7, taimi ni kuo ‘unu hake ‘o pa’anga ‘e 10, pē kuo 14 ‘i he taimi ni. ‘Alu nautolu mo e lelei, ko e *beauty* pē eni ‘oku toe mai.

‘Eiki Minisitā Toutai Le’ole’o: Ki’i fakatonutonu atu ‘e ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu, me’a hifo Fakafofonga.

‘Eiki Minisitā Toutai Le’ole’o: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, ko e vaka toutai kotoa pē ‘oku ‘i Tonga ni, ‘oku ‘i ai ‘a e tokotaha ai ‘i he potungāue ke ne siofi ‘enau ngāué, pea kuo pau ke fakahifo ia ‘i Tonga ni, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha vaka ia ‘e ha’u ‘o ‘alu mo ha’ane uta ki, ‘e fou kotoa pē ‘o fakahifo, pea toki to’o ai ‘a e ika ko eni ‘oku fakatau fakama’ama’a ‘e he potungāue. Mālō.

Tokanga ki he ‘uhinga pau ke ‘ai laiseni uta ika ki muli & honge ika e fonua

Kapeliēle Lanumata: Fakamālō atu, Sea ko e me’a pē ia na’e toki fakamatala atu ‘e he motu’a ni ‘a e vaka toutai ko eni, pea ‘oku to’o ai ‘a e pēseti ‘e 10, ‘a e ola ‘enau toutai, ‘o ‘oange ia ma’a e potungāue ‘o nau fakatau ko ē he māketi *local*. Ko e me’a pē ia na’a ku fakamatala atu. Sea ko e *issue* ko ē ‘oku ou tokanga ki ai, he ko e faka-talanoa ko ē ki he potungāue, pē ko e hā ‘a e makatu’unga, ‘oku tali ai pē ke ‘ave vaka tahi ‘e ‘ave vakapuna ‘a e *commodity* tatau, pea ko e taimi ko ē ‘oku ‘ave vaka tahi ai, pea fiema’u leva ke ‘ai ‘a e laiseni ia.

Ko e *issue* Sea he’eku sio mahino pē kiate au ‘a e faka-talanoa na’e fai mei he potungāue, ko e *issue* ko ē ‘oku sio ki ai ‘a e motu’a ni, ko hono ‘ave ko ē mafai, ke toki *decide* ‘e he ‘Eiki Minisitā pea mo e *CEO*, kae ‘ikai ke ‘ai pē ha’anau fā’ahinga *criteria* pē makatu’unga ke

fakakakato ‘e he tokotaha ko ē ‘oku fiema’u ke ‘ave ‘ene uta, pea ko ‘ene maau pē ko ia pea *automatic* pē ‘a e ‘oange ‘ene laisení.

He ‘oku ou tui Sea ‘oku tonu ke tau tokoni hono *promote* ‘a e uta ‘etau koloa ki tu’apule’angá. Ko e fakalea ‘e taha na’e ‘omai mei he potungāue, nau tokanga ki he *food security*. Pea na’e me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘i he taimi na’e fai ai ‘a e malanga talamai hongē ika ‘a Tonga ni. Ko u manavasi’i au Sea, na’a ‘oku ‘i ai ha me’afua ‘a e potungāue ‘oku nau lava pē ‘enautolu ‘o fua ‘oku hongē ika ‘a e fonua ni ‘a e fu’u *open sea*.

‘Eiki Minisitā Toutai Le’ole’o: Ko ia ‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e savea ‘a e potungāue ‘i he hakau kotoa pē ‘i Tonga ni pea mo, ‘o a’u pē ki he ‘ātakai ko ē ‘o e sone, ‘oku fai ‘a e savea ki ai ‘a e potungāue, pea ‘oku lekooti ia pea ‘oku fakatokanga’i.

Ko e, ‘oku ‘ikai ke fakatokanga’i ia he ko e, ‘e he Fakafofonga, ko e kautaha uta ko ē ‘ave ki tu’apule’angá ‘Eiki Sea, na’a mo e māhina ‘e tahá, ka fonu kātoa ‘a e ‘u koniteina ko ia he’ikai ke toe ‘i ai ha ika ia ‘e fakatau ia he māketi ‘Eiki Sea. Pea ‘oku pau ke tokanga ‘a e potungāue ia ke malu’i ‘a e ma’u’anga me’atokoni ‘a e fonua, mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki’i muimui atu pē ‘i he tali ko ia ‘a e ki’i fehu’i ko eni. Kapau kuo hanga ‘e he potungāue ‘o *declare* kuo hongē ika ‘a e fonua, hā leva ‘a e makatu’unga ‘enau fakahū mai ‘a e 3 miliona ke tokonia ‘aki ‘a e sekitoa ko eni, ke tokonia ke hā? Ke ō ‘o toutai mei fē ‘oku hongē, kapau ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Toutai Le’ole’o: Ko ia ‘Eiki Sea, ko e ‘uhinga ia na’e fakalahi atu ai ‘eku fakamatala, ki he fakamatala Patiseti, he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi palani hoko ko ē ‘a e potungāue ‘o hangē ko e taimi ni. Kapau ‘oku ‘i ai ha faka’ilonga ‘oku afe mai ‘a e ika, ke ngaahi pē ‘i Tonga ni ha ngaahi founa kehe. Hangē ko hono ‘omai pē ‘o *process* ha ki’i fale ngaahi ‘anga ika, pea mo *pack* ai, ‘o toe hū atu ia ‘i ha fa’ahinga founa fo’ou mei hono ‘alu atu ko ē ‘i he taimi ni. Mālō.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Eiki Sea, kātaki pē, ko e taimi ko ē na’e pā ai ko ē e mo’ungaafi, na’e hanga ‘e he mo’ungaafi ...

<002>

Taimi: 2055-2100

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... tāmata’i ‘a lalo kilisitahi pea mate ai e feo pea mo e mohe’anga ika lelei ko ē ‘oku fai ‘aki ko ē hono fa’a toutai’i taha ia e ngaahi ‘uhinga ‘oku kamata ai ke ki’i holo hifo ‘a e tu’unga ko ē ‘o e ika ‘i hotau potutahi Sea. Pea ‘oku lolotonga fai pē fakatotolo ki ai pea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘a e tu’unga ko eni ko ē ko ē ‘oku fai e feme’a’aki ko ē ki ai. Ka ‘oku ‘ikai pehē ke tuku ai ‘a hono kei poupu’i ‘a e fanga ki’i vaka ia ko ē ko ē ‘oku folau holo ko ē ‘o fai ko ē ‘enau toutai.

Toutai loloto he taimi ni ‘oku sai ange ia ‘i he lafolafu ko ē ko ē ‘i mu’a uafú kae pehē ki he fanga ki’i vaka toutai iiki. Ko ia ai ‘oku pau ke ki’i folau ia ‘o ‘o mama’o ange ‘o toutai loloto tautautefito ki he vaha’a ko ē ko ē ‘o ‘Eua pea mo Tongatapu Sea ‘oku nau ‘oku uesia, uesia e ki’i tafa’aki ko e ki’i feitu’u ia na’e fa’a fai ai e lafolafu lelei he neongo ‘ene loloto ka ‘oku uesia foki ia he taimi ko eni ko ē na’e tō mai ai ‘a e *tsunami*. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Fehu'ia founa hono vahe ngaahi fakalalakaka mei he 3 miliona ki he sekitoa taautaha

Kapelieli Lanumata: Fakamālō atu ki he tokoni pea mei he 'Eiki Minisitā. Sea ko u vakai hifo he 'i he peesi 371 'i he polokalama ua *sub* polokalama 'uluaki item 22 'oku 'i ai 'oku 'i ai e 3 miliona ai mahino pē kiate au e 'a e lave ko ē ko ē he peesi 367 ko e tokoni ki he fakalalakaka'i e ngaahi sekitoa taautaha.

Ko u ki'i fehu'i pē au ia Sea 'a e 3 miliona ko eni ki he sekitoa taautaha ko u tui pē 'oku 'oku kau ai pea mo e pea mo e *informal sector* pē 'oku anga fēfē ho'omou hanga 'o *disburse* 'a e 3 miliona ko eni mo hono founa? Ke ki'i kātaki pē 'Eiki Minisitā 'o lave mai ki ai faka'osi pē kapau te ke tali faka'angataha mai ai pē ko u vakai hifo he peesi 369 polokalama 'uluaki pē *sub* polokalama ua 'oku 'oku 'i ai 'a e 'a e ngaahi vaka fo'ou fe'unga pea mo e pa'anga 'e 2300 ko e patiseti lolotonga 'i he polokalama tatau pē na'e tahamano hivaafe ka ko e 'uhinga ia 'eku sio atu ki he vaka fo'ou ko ena pē 'oku ai nai ha vaka fo'ou 'oku 2300 pē ko e pē ko ha *error* pē he taipe? Ke kātaki pē 'Eiki Minisitā 'o me'a mai ki ai pea pehē foki ki he 3 miliona he anga hono *disburse* ki he ki he sekitoa taautaha mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Toutai Le'ole'o: Ko e 'io tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he komiti ko u, 'oku fiema'u pē ke fakamahino atu ko e 2300 ia ko ē ko e fo'i hangē pē ia ha *fee* ko e fo'i totongi pē *organise* ko eni 'o e ngaahi vaka fo'ou pea ko e 3 miliona ko e taha ena 'a e ngaahi vahevahe ko ena nau fakahoko atu ko ē fekau'aki mo e fale ngaohi'anga ika. Pea 'oku 'oku 'i ai mo e mo e fiema'u ia ke fokotu'u 'a e ngaahi poe he taimi ni ka 'oku kei si'isi'i ke ne hanga 'o tauhele'i mai 'a e ika ke kakato 'a Tonga ni kotoa 'o a'u ki he Ongo Niua. 'A ia 'oku lahi 'aupito mo e mo e ngaahi fiema'u ia ki, ke fakalelei'i ia 'i he hangē ko e ngaahi mīsini poloka, tā poloka 'i he tautautefito ki he Ongo Niua pehē pē mo Tonga ni ke fakalahi ke tofuhia kotoa 'i he naunau ko ē 'oku fiema'u fekau'aki mo e toutai mālō.

Vātau Hui: Sea ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Vātau Hui: Ki'i hao atu mu'a Sea he fekau'aki pea mo e me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ko ē 'a e Toutai. Sea ko u fakamālō au he he vouti ko eni pea ko u fiefia pē au he fakamatala kuo fai he 'Eiki Minisitā. Ka ko u faka'amu au Sea kapau 'e 'oange ha vaka toutai 'e ua pē tolu ki Niua ka mau toutai'i mai 'a Niua 'oku 'ikai ke mafahifahī e 'ū 'ū 'ū feo ia mo e me'a ko ia Sea ka mau hanga 'o toutai'i 'o fakaheka mai he Kelesi ke 'ō mai. Ko ia ko ia pē Sea ka ko u tokanga atu ko e mīsini tā poloka ko ē na'e 'oange ki Niua 'oku momo ia mahalo na'a ke me'a atu pē foki he 'etau, he 'a'ahi na'a ke me'a ki ai. 'Oku momo ia 'oku 'ikai ke ke ke *cube* ia 'o hangē ko ē 'oku *ice-cube* ka 'oku momomomo ia. Ko e taimi ko ē 'oku tuku atu ai mei he feitu'u ko ē 'oku 'i ai ko ē 'a e mīsini pea ko 'ene leleaki'i atu pē ko ē 'oku vaia pē ia 'oku ...

<003>

Taimi: 2100-2105

Vātau Hui : ... vaia pē ia ‘oku te’eki ai ke a’u ia ki he feitu’u ‘oku fai ki ai e me’a. Ka ko u kole Sea, sai ko eni kuo me’a ‘aki ‘e he 'Eiki Minisitā ko ia e Toutai. Ko ia pē Sea mālō.

Lord Tu’iha’angana: Sea mahalo ko e poloka ia ki he ngaahi ‘otai!

Vātau Hui : Ta ne ‘oange ‘a e poloka ngaahi ‘otaí ia ki Niua! Pea ‘oange ha misini tā poloka! Ko e ‘uhinga ko ha misini tā poloka! Ko ia pe Sea mālō.

Sea Komiti Kakato : Fakamālō ki Ha'apai ki he 'Eiki Nōpele ‘a Ha'apai ‘a ia ‘oku mahino mai ko e *ice cube* ia ko ē ‘oku ke me’a ki ai ko e toutai ia. Kae mahalo ‘oku mea’i pē ia he Toutai ke ‘oatu e momomomo he ‘oku lahi e mango ke ‘ai ha’amou ‘otai.

Kapelieli Lanumata : Sea mālō. Ko e faka’osi ‘aupito pē ko e kole pē ki he 'Eiki Minisitā ke laumālie lelei mu’a kae toe fakakaukau ange ho’omou *policy* ko ena ki hono *export* ‘etau naunau ‘oseni ki tu’apule’anga. He ko u fakapapau’i atu Sea, ko u fakapapau’i atu he ‘osi ‘a e konifelenisi ko eni, te nau tali ‘a e ni’ihi ke ‘ave ha’anau laiseni ke nau uta ‘enau *seafood* vakatahi. He na’e ‘osi hoko e me’a ia ko eni Sea he ‘osi ‘a e konifelenisi ‘a e Siasi Tongá. Sea, ko e ‘uhinga pē ‘eku tokanga ‘aku ki ai, ke to’o e natula ko ia e filifilimānako, ka nau hanga ‘o savea’i lelei ‘enau fokotu’utu’u ngāue ...

Sea Komiti Kakato : Ko e hā ho’o ‘uhinga ‘oku fai ‘a e filifilimānako. ‘A ia kapau ‘e ‘osi e konifelenisi ko e kau Tonga te nau foki te nau fiema’u ‘enau me’a tahi.

Kapelieli Lanumata : Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato : Ka ke mea’i ko ‘Amelika ‘oku kilo pē 5 ‘a e tokotaha ‘i he vasuva.

Kapelieli Lanumata : Ko u talanoa atu au Sea hono ‘ave ko ē he vaka tahi. ‘Oku ‘ikai ke u talanoa atu au he ‘ave vakapuna ‘oku lolotonga lele lelei pē ia.

Sea Komiti Kakato : Ko e vakatahi mo e vakapuna ‘oku tatau pē.

Kapelieli Lanumata : Ko e ‘ave *cargo* ko ē ki ‘Ameliká Sea ‘oku ‘ikai ke fakangatangata e *quantity*. Koloa pē ke te hanga ‘o *declare* he *FDA bio notice* ‘a ‘Amelika Sea.

Sea Komiti Kakato : Kapau te ke ‘eke kia Sione Loseli ‘o Kolovai taimi na’a ku ‘i he Potungāue, ko e uta lahi ‘o e me’a toutai tautautefito ki he vasuvá pea na’e ta’ofi mai. Na’a ku hanga ‘oange e founa ko eni. Kumi e ngaahi *address* kehekehe ‘o vahevahe ki ai ka ko e ‘ave pē ‘e he tama ‘e tokotaha kae lava ‘ave ‘u me’a toutai. Ka na’e totongi \$8 ‘a e fo’i *cargo* ‘e taha ka na’e loto fiemālie pē e tokotaha. ‘Oku fanongo mai pē tokotaha ko eni ki he feme’a’aki ko eni. ‘Oku malava pē ia ka ‘oku ke mea’i ‘oku ai ‘a e ika ‘i ai e me’a ia ‘oku tapu hangē ko e ‘uo ki ‘Aositelelia ‘oku nau fakangatangata mai hono ‘oange e ‘uo.

Taniela Fusimālohi : Sea ‘omai e ki’i faingamālie ko eni ke u ‘oatu pē me’a ko eni ko u tui ‘oku mahu’inga ko ‘ene vouti ko eni peesi 371, ‘a ia ‘oku ‘i ai foki ‘a e pa’anga tokoni ko eni 3.6 miliona. Ko u fakatokanga’i e me’a ko eni Sea ‘a e fakatau atu ko ē iká he ve’ehala. Ko u pē ‘oku totonu pē ke ki’i fakakaukau mu’a ‘a e 'Eiki Minisitā ko eni ki he Toutai, he ‘oku ai e ngaahi fakatau’anga ika pau ko ve’e Hu’atolitolu, ko u tui pē ko hahake ‘i he feitu’u ko eni ‘o Talafo’ou, ko Havelu, ko Sopus. Ko u tui pē ‘e pehē pē mo Ha'apai. Ko ‘Eua Sea na’e, ko u

fakamālō ki he Potungāue Toutai he na'e 'osi 'ave 'a e ki'i me'a pehē ki ai kamata ke langa e ki'i māketi. Pehē mai 'ikai ko e *tsunami* ko e Hālōti, ha'u ia 'o 'alu kātoa kātoa mo e 'u me'a ko ia na'e langa. Ko e Feitu'ú na na'e 'Eiki Minisitā he taimi ko ia ke mea'i.

Ka ko e fokotu'u mu'a ki he 'Eiki Minisitā koe'uhi kapau ko e pa'anga tokoni ke fakakaukau'i ange ha tokoni ki he kau fakatau ko ē ika he ve'ehala, ha ki'i palepale 'oku lelei ange pea 'ikai ke ngata ai, ke 'oange mu'a ha ngaahi kula lelei pē ke nau ngāue'aki hono fakatau he 'oku ki'i pelepelengesi ange eni...

Lord Fakafanua : Sea.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Nōpele Ha'apai Fika 2.

Fakama'ala'ala Nopele fika 2 Ha'apai ki he feitu'u 'alu ki ai tokoni 3 miliona he Patiseti ki he toutai

Lord Fakafanua : Kātaki pē Sea koe'uhi ko e me'a ko eni 'oku makatu'unga he me'a na'e 'ohake 'e he Fakafofonga Tongatapu 10. Ke mou manatu'i pē Hou'eiki ko e peesi 103 ko eni 'a e Fakamatala Patiseti 'a ia kuo 'osi paasi, 'oku hā ai e feitu'u 'oku 'alu ki ai 'a e 3 miliona. Ka u toe lau atu pē. 'Aki hono tokonia 'o e ngaahi fakafe'atungia 'oku fehanga'angai mo e sekitoa toutai fakafuofua ki he mahu'inga ko e 3 miliona. 'A ia 'oku 'uhinga eni ke 'ave e pa'anga ko ia ki he langa 'aki e loining *factory* pe ko e fale 'oku *process* ai 'a e tuna 'i Tonga ni Sea. 'A ia ko e pa'anga eni 'oku *grant* ki he kautaha Tonga ke 'omai e ngaahi naunau, misini pehē foki ki he fakamole ki he ngaahi *study* mo e ngaahi fakatotolo mo e me'a. Ko e kātoa 'o e fo'i 3 miliona ko ia 'oku fakamole ki he *project* ko ia 'oku ha pē ia he peesi ko eni 'a e fakamatalá.

Fakamahino Nopele fika 2 Ha'apai ko e savea ki he holo lahi e ika 'oku falala'anga

Sea ko e me'a hono 2 na'e fehu'ia 'e he, 'a e savea ko ia na'e me'a ki ai e 'Eiki Minisitā Toutai fekau'aki pea mo e holo e lahi e iká. Sea kapau 'e fakatokanga'i 'e he Hou'eiki 'oku 'i ai 'a e vaka 'oku tau 'i uafu Vuna. Na'e ...

<004>

Taimi: 2105-2110

Lord Fakafanua: ... tu'uta mai he uike ni 'amanaki ke folau atu e vaka 'i he 'aho Falaité 'o kamata 'enau fekumi mo 'enau fakatotolo ki he 'oseni ko ē 'o Tongá 'oku 'i ai 'enau vaka uku te nau uku he *Tonga Trench*. Na'e kau e 'a e 'a e fiema'u mei he tafa'aki ko eni e Savea mo e 'Atakai ke nau savea'i e ngaahi mo'ungaafi 'oku te'eki ai ke 'iloa 'i he 'etau kilisitahí. Pea ua ki ai ke nau tñaki ha ngaahi fakamatala ki he lahi e ika 'oku toe 'i Tongá ni Sea.

Ko u tui ko e fakatotolo ko ia 'oku falala'anga pea ko e me'a te tau 'amanaki te ne hanga 'o tataki 'etau faitu'utu'uní tautefito ki he toutai ki he kaha'u Sea tñaki atu pē ki he feme'a'aki mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e ko e 'ū ngaahi me'a pē ta ko ē ko e ko e me'a ia ki he me'a kehe ka 'oku ka 'oku mahalo ko e Minisitā Pa'anga te ne, te ne mea'i pē 'oku 'i ai pē

ngaahi pa'anga ko eni 'oku tētē takai holo pē ko ē 'i loto he me'a ke puke'i hifo ha taha miliona ke fai 'aki e ki'i ngāue ko eni. 'Oku mahu'inga 'aupito ia ko 'Eua ko e ha'u pē ko ē 'a e vaka 'o laku mai he funga uafu pea 'oku 'ikai ke taau pea koe'uhí kuo 'osi fakapapau'i 'e he Potungāue Mo'ui ia mo e me'a he'enau sivi 'a tahi ko ē he Uafu 'o 'Eua 'oku 'i ai e siemu ai koe'uhí ko e 'alu 'a e me'a ia ki he tele'a 'o ha'u ai ki he ki he loto tahi.

'A ia 'oku fai atu ai 'a e fokotu'u ia ko eni ke 'ofa mai mu'a ke ke tokanga'i ange eni koe'uhí ko e mo'ui 'a e kakai pea ko e kole atu pē ki he 'Eiki Minisitā Toutai fakamālō atu 'i he poe ko eni kuo laku homau feitu'u ko e ika 'oku lahi faka'uli'ulia 'ene 'omaí ka ko e kole atu pē eni ia koe'uhí na'e 'osi fai e kole ki he 'Eiki Minisitā Fonua 'a e ki'i fo'i 'elia pē ai ke fai ai 'a e langa māketi pehe ni na'a lava ke 'inasi ai 'a 'Eua, Ha'apai pea mo e ngaahi feitu'u ko eni 'i Tongatapu ni na'e fai atu ki ai 'a e fakahoha'a mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Fehu'ia Tongatapu 7 'ikai 'asi pa'anga tokoni fakalalakaka ma'a e sekitoa taautaha

Paula Piveni Piukala: Sea, kātaki pē he fakalōloa Sea. Ko e hoha'a pē 'a e motu'a ni ia he he 'asi ko ē ko ē he peesi 371 'a e 'asi ko ē 3 miliona 'a e tokoni ko ē ko ē *private sectors development support*. Sea ko e ko e tēpile tolu ko eni e Patiseti ko e 2022 na'e 'i ai e 10 miliona, 2023 na'e 'i ai e 8 miliona pea 9 miliona leva eni. Ko 'eku, ko 'eku fie fehu'i pē au ia he peesi ko eni 371. 'Oku 'asi ia ai na'e 'ikai ke 'i ai e pa'anga ia ko ia 'a e pa'anga ko eni ki he *private sector development support*. 'E tali pē he Minisitā? Pē 'e tali Minisitā Pa'anga ...

Tali Pule'anga 'uhinga 'ikai 'asi 9 miliona ko e pa'anga tokoni fakalalakaka ki he sekitoa taautaha

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Ai ka u ki'i tali atu pē tali nounou atu pē. 'A ia ko e 'uhinga pē 'e Sea he ko e ko e ngaahi ta'u fakapa'anga foki ia kimu'a na'e tuku pē pa'anga ia ko eni Potungāue Pa'anga pea 'oku mau fakakaukau foki he ta'u ko eni ke tufa mai ki he ngaahi sekitoa faka'ekonōmika ko e takimamata ko e, ko e ngoue pea mo e toutai foki 'uhī ko nautolu te nau takimu'a.

Hangē pē ko e fakamatala ko ē Patiseti 'a ia ko e sio ia 'oku sio ia ki he kaha'u sio ia ko e fo'i ta'u 'e tolu hokohoko ko ē 'oku 9 miliona fakakātoa ki he sekitoa, 3 miliona he ta'u ni, 3 miliona he ta'u kaha'u, 3 miliona he ta'u hoko mai. 'A ia 'oku vahevahe pehe'i koe'uhí ka ne hanga 'o, ka nau palani'i lōloa'i e fo'i 'a e fo'i fakalalakaka'i ko ē sekitoa. 'A ia 'oku 'osi tala ia ki he ngaahi sekitoa ko eni ko e ko e tu'u ia ki he kau ai 'enau patiseti kamata 'aki he ta'u ni e 3 miliona kamata e ngaahi talatalanoa mo e ngaahi me'a pehē ke sio ki he hangē ko e ko e fale iká pea 'oku hoko atu ki he ta'u kaha'u tau ō mai he 'e langa foki he vaha'a taimi lōloa 'a ia 'oku sio fakalukufua ki he vaha'a ta'u 'e tolu nau 9 miliona te nau fakalalakaka 'aki 'a e sekitoa 'i he takitaha sekitoa. 'A ia 'oku fakakātoa meimei ki he 27 miliona e sekitoa 'e tolu 'i he ta'u 'e tolu mālō.

Paula Piveni Piukala: Kalake ki'i tu'uma'u ange he ki'i fo'i tēpile ko ena. Sea 'oku ai e me'a ia 'oku toe 'asi mai 'oku toe fakatupu hoha'a ia ka au. Kapau 'oku *inefficient* hono *disburse* e silini ko eni he Potungāue Pa'anga? 'E anga fēfē 'etau 'amanaki 'e 'e lelei ange hono fakahoko 'e he Minisitā Toutai he ko hono mo'oni na'e 10 miliona na'e vahe he 2022/2023 ko e *actual* ena 'oku 'asi mai ko ena Sea na'e 1.3 pē na'e *disburse*. 8 miliona e ta'u lolotonga ko eni 'oku

revise mai ko e 5 miliona pē. 5.5. Ko ‘eku hoha’ a Sea he ‘oku kau eni ia he me’ a Sea nau hoha’ a ki ai ki mu’ a ‘a e mahu’ inga ke nau hanga ‘o ‘omai ha fakamatala ke ne *inform* kitautolu. ‘A e founa is to *how* ‘a e *mechanism* ‘oku nau hanga ‘o ngāue’ aki ko hono ko hono ...

Sea Komiti Kakato: Palēmia ‘o Tonga ...

‘Eiki Palēmia: ‘A ki’ i kātaki pē Sea na’ e ‘ikai ko ha fakatonutonu ko e ‘uhinga pē au ko e tokoni pē ‘e Fakafofonga na’ a tau ‘osi fa’ a feme’ a’ aki pē heni ‘e lava pē ‘o ‘ai ha *project* ia tau pehē 10 miliona ke langa ‘a e ‘Api Neesi fo’ou ...

<005>

Taimi: 2110 – 2115

‘Eiki Palēmia: ... Ka ko e ‘uhingá ko e tuai, ko e ‘uhingá pe ko e ‘uhingá ko e me’ a fakakelekele pe ko e ‘uhingá ko e *weather* pe ko e ‘uhingá ko e ngaahi fakafekiki fakalao he konitulekí ke lava pe ko e fo’ i *component* pe ia ko e kongá pe ia ‘e lava he ta’ u fakapa’ anga ko ení. ‘Oku pau ke *roll over* leva e toengá ki he, ko e anga pe ‘eku fakatātā pea na’ a tau ‘osi fai pe e feme’ a’ aki heni Sea.

Ko ‘eku ‘uhinga pe ‘aku ia ‘oku ‘ikai ko e ‘uhingá ia ko e *inefficient* ‘oku ‘i ai pe ngaahi fekitoa kehe

Sea Komiti Kakato: Mālō

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea

Sea Komiti Kakato: Mālō Palēmia

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou *work out* e me’ a ko ení ‘oku taki 3 miliona e ngaahi fo’ i ngāue ko eni ‘e 3. 3 miliona ki he toutai, 3 miliona ki he ngoué, 3 miliona ki he *tourism*. Ko ‘eku ‘uhinga ‘aku ia ‘oku ‘ikai ke lava pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *clarity* ‘e taha hano, *it’s all about transparency*. Ke ‘ilo ‘e he kakaí ko e hā ‘enau, ko e hā e me’ a ‘oku fiema’ u ke nau *meet criteria wise* ka nau lava ‘o *access* ki he *grant* ko ení. Ko e ‘uhingá ke fakaivia ko e sekitoa foki eni ‘oku fakatupu e ‘ekonōmiká. Hangē ko e anga ‘eku sio ko ē ki ai

‘Eiki Minisitā Fefakatau’ aki: Sea ke u ki’ i tokoni atu pe ki he Fakafofongá. Tapu mo e Feitu’ u na pehē ki he Hou’ eiki Mēmipa ‘o e Komiti. Sea ko e pa’ anga ko ení ko e tautautefito ki he ‘ū sekitoa ko ení. Na’ e fai pe ‘a e fepōtalanoa’ aki mo e Potungāue Pa’ angá ka ‘oku ‘i ai e ngaahi fokotu’ utu’ u ia ‘a e potungāué fakafou mai he’ ene *Corporate Plan*. Pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi fokotu’ utu’ u ngāue ia ‘a e potungāué ko hono ‘uhingá ke ngāue’ aki ‘a e pa’ anga ko ení. Pea na’ e makatu’ unga ai hono fai ko ē hono kolé, lahi e, ‘oku si’ isi’ i ‘aupito e senti ia ko ē. Fakatātā’ aki pe ‘a e sekitoa takimamatá ko e 3 miliona ko ená ia ‘oku si’ isi’ i ia ki he ngaahi fokotu’ utu’ u ngāue ke fakahoko’ akí.

Pea ko u tui ‘e ha’ u ia ko ē he patiseti hokó ‘e ha’ u ai hono fakamatalá ‘ona. Ka ‘oku lahi e ngaahi polokalama ‘oku ‘osi fokotu’ utu’ u ke fakahoko’ aki, mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea

Sea Komiti Kakato: Mālō

Paula Piveni Piukala: Fakamālō pe au ki he Minisitā, ko u tui au ko e Minisitā totonu ia ke ‘ave ki ai ‘a e *grant* ko eni. Sea ko ‘eku poini ‘aku ia ‘ikai ko ha me’a ia e fokotu’utu’u ngāue. Ko e *grant* eni ki he ngaahi sekitoa ‘oku nau fakatupu ‘ekonōmikā. Tau pehē kapau ko ‘eku fatongia ‘a’aku ‘i he fonuá ni ko e takimamata. ‘Oku totonu ke ‘omai ha *clarity* ko e hā e *criteria* ke u ‘alu atu ‘o *apply* ke nau tokoni mai. *Dollar for dollar*, tau pehē te u fakalahi ‘eku *accommodation* ‘aki ha loki ‘e 4. Te ke langa ‘e koe e loki ‘e 4 ‘e tokoni ia ki he Pule’angá ‘a e loki ‘e 4 ke pehē.

Ko e ‘uhinga ia ka au ‘a e *private sector development* ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ko ha toe founga ngāue mo ha kau ngāue. Ko ha *mechanism* ko hono *disburse* ‘oku ‘asi mai ia he fakamatala pa’anga ko eni ‘oku *ineffective* pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *clarity* ki he hoko atú. Vahe pe pa’angá ‘ikai ke ‘i ai ha palani.

‘Eiki Palēmia: Sea tuku pe ke u ki’i ala tokoni atu pe

Sea Komiti Kakato: Me’a mai

‘Eiki Palēmia: Ko e fo’i fika pe foki eni ia ‘oku ‘asi mai Sea. Ko e *criteria* pe ko e ngaahi ‘uhinga pe ko e ngaahi founga ko e me’a ia ‘e fakahoko ia ‘e he potungāue. ‘E tali ko ē ko e 3 milioná ‘e pehē mai leva, ok 1 miliona ‘e pehē, 1 miliona ‘e pehē pea 1 miliona leva ko e founga ē. Ko e me’a ia kuo pau ke fai ia, he taimi ko eni ko eni te tau hikinima ai ‘o tali ai ka tau hoko atú. Ka ‘oku ‘ikai ke pehē ia ‘e tohi’i mai e fo’i patiseti pea pehē ‘i he a’u ko ē ki ‘Aokosi ke fakamole. Ko ‘ene a’u ko ē ki me’á te u fakamole. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē Sea.

Ko e ma’u ko ē ha seniti ‘okú te hanga leva ‘o ‘ai ‘ete *management plan* pe ko ‘ete *project plan* pe ko e alā me’a pehē. Pea toki *detail* ai e ngaahi me’á mo ‘etau faka’amu he ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi fekitoa kehe ke ne uesia ‘ete ngāue ‘o toloi ai ki ha toe taimi kehe. Sea ko e fakama’ala’ala pe ia mo e tñaki atu pe ki he tokanga ‘a e Fakafofongá

Pāloti ‘o tali Vouti Potungāue Toutai

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou

‘Eiki Palēmia: Fokotu’u

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku loto ke tali eni fakahā lotu kiai fakahā ho nima

Kalake Tepile: Sea oku loto ki ‘a Tevita Fatafehi puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Taniela Fusimlohí, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otonuku, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Toutai Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. ‘Oku loto ki ai e toko 20

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founga tatau ‘o hiki nima.

Kalake Tepile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē

Vouti Potungāue Takimamata

Sea Komiti Kakato: Mālō, Potungāue Takimamata, ‘Eiki Minisitā

‘Eiki Minisitā Takimamata: Tapu mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakató. Sea ‘oku nounou pe ‘a e ki’i fakataukei atu e patiseti ko ení, hangē pe ko ena ‘oku ‘asi pe ko e veesi folofola na’e ‘omai’aki ko e malanga faka’evangeliō ‘a ia ‘oku fokotu’u maí. Sione Vahe 3:16, Sea mahalo ‘oku, ko e veesi ia ko ení ko e veesi ia ‘oku ‘ilo ‘e he tokotaha kotoa tukukehe pe ‘a 7 mo 11! Ko u tui pe ‘oku ‘ikai ke na mea’i ‘e naua e veesi folofola ko ení. Ka ko e ‘omai ia ke ne hanga tataki ‘a e patiseti ko ē ‘a e potungāué. Sea ko e ...

<006>

Taimi: 2115-2120

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... ko e sekitoa ia ko eni ‘a e Takimamata ‘oku mahino pe ia ko e Patiseti ko eni ‘oku hiki ‘aki ‘a e meimei 3miliona pea ko e taumu’a pe ‘a e hiki ko eni ke tokoni ki hono fakalalakaka’i e sekitoa e takimamata. Hangē pe ko ē na’e ‘ohake ‘e Tongatapu 7, mahu’inga ‘aupito ke fakahoko hano fakalalakaka’i e sekitoa ko eni. Pea ko e tui ia ‘a e Takimamata ia pea ‘o makatu’unga ia hono vahe’i mai he Pule’anga e pa’anga ko eni pea mo e ta’u ‘e 3 hangē na’e fakamatala ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Ko e founa pe ia ‘e taha he ‘emau tui ‘e malava ke fakalalakaka’i e sekitoa ko eni.

Ko hono fakaivia ‘a e kakai tautautefito ki he *industry* ko eni. Fu’u fiema’u ‘aupito ha tokoni. Ko e uesia lahi e sekitoa Takimamata ‘i he tō ko eni ‘a e fakatamaki Hunga Tonga Hunga Ha’apai kae pehē ki he Koviti-19 pea ‘oku kei lele pe ‘a e fakaakeake ko iá a’u ki he ‘aho ni. ‘A ia ‘oku fai e kole ki he Pule’anga fakafou mai he Patiseti ko eni mo fokotu’u mai ki he Fale ni ha tokoni fakapa’anga kae malava ke fakakake ‘aki.

He ‘oku tui pe Pule’anga ia ko e sekitoa eni ia ‘oku mahino pea lahi taha te ne hanga ‘o tataki ‘a e langa fakalalakaka faka’ekonōmika ‘a e fonua ni. Pea ‘oku mahino pe ‘a e Patiseti ia hangē ‘oku fokotu’u atu ko ena he ‘Esitimetí ‘ikai ke fu’u loko ‘i ai ha toe me’a ‘e fihi ko e vahe pe ki he ngaahi ki hono fakalalakaka’i e ngaahi *destination* pe ko hono tu’uaki ‘o Tonga ni. Mo fakaivia e kau *operator* ‘i he sekitoa ko eni ko e tokonia ‘a e *informal sector* ‘i he tafa’aki ko eni.

Pea hangē pe ko e fakatātā ko ē na’e ‘oatu ‘i he folau ko e na’e fai ‘e he *Pacific Arts Festival* ko e taha ia ha ngaahi fakatātā mahino kapau na’e lava ‘o fakaivia ‘aki ‘a e 100000 pea nau ‘omai e 1 miliona ‘e toe mahu’inga mālie ange ki he Fale ni. ‘I he Patiseti ko eni ‘a e 3 miliona ko eni ‘oku ‘amanaki ke toe fakaivi’aki e sekitoa ko eni ke nau toe ‘omai ha pa’anga lahi. Ko ia ‘oku mahino pe ka toe ‘i ai ha fehu’i ‘e tali lelei pe he ‘e he motu’a ni ke tali atu ka ko u fokotu’u atu mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea, Sea

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7 me’a mai

Paula Piveni Piukala: Na’a ku kamata falala ki he Minisitā ko eni ko ‘ene kamata pe lohiaki’i e Fale, talamai ‘e ia ‘oku hiki ‘aki e 3 miliona, Sea ‘oku hiki ‘aki e 8.2miliona. Pe na’e te’eki

lau 'e ia 'ene Patiseti. Sio ki he peesi 377 Sea, ko e *variance* 8.9 'ene ta'u lolotonga hiki eni 'o 17 miliona pea ko e hikihiki'aki e 8.2

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki'i tokoni atu 'e Sea, mo'oni 'aupito pe 'a e Fakafofonga ia 'ikai ke na'e 'ikai ke taumu'a e motu'a ni ke lohiaki'i e Falé ki'i fehalaaki fakatekinikale pe!

Paula Piveni Piukala: Na'a ku 'uhinga atu au he 'i he *recurrent*

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka ko e 5 miliona ia ki he langa ko eni 'o e misiume 'a ia 'oku 'osi tali pe 'o fakakakato 'i he Patiseti ko eni

Sea Komiti Kakato: Sai

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou 'io 'Eua 11

Fehu'ia 'Eua 11 ha tokoni fakaivia ngaahi pisinisi fakatakimamata ne uesia he HTHH

Taniela Fusimālohi: Sea, ko e 'uluaki ko u fie fehu'i ki he Minisitā ko e taimi ko 'e na'e tō ai sunami na'a ne uesia lahi 'a Tongatapu ni mo 'Eua 'i he loki fakatakimamata. 'Oku ou tui na'e mole heni toki mai pe 'e he Minisitā ha fika ka ko u tui na'e mole ha loki ko u tui pe 'i he vaha'a 'o e 40 ki he 50 na'e mole ia 'i heni. Ko e fakaakeake ko eni fai 'e 'e kau ai mo e fakafoki 'o e fika ko eni 'oku ou lave'i pe 'i he Fakamatala Patiseti 'oku 'i ai 'a e hotele 5 *star* 'e langa ka 'e lau ta'u foki ia pe ko e ta'u 'e 2 pea toki 'atā.

Ka ko u 'eke pe ki he 'Eiki Minisitā koe'uni 'oku 'eke holo he kau *operator* ko eni 'a ia ko e *operator* 'e 2 'i 'Eua na'e maumau 'aupito pea ko u tui 'e 'ikai ke u toe fakamatala au ko Hihifo na'e kau he me'a ko eni ka ko e 'eke pe 'e au ki he Minisitā pe ko e ha 'a e *incentive* pe ko ha fa'ahinga tokoni 'e fai ki he kau *operator* ko eni na'e mole 'enau naunau Takimamata he Tsunami pea mo e peau pe Sea 'a e peau ko eni kimu'a ai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io Sea, na'e hange tali pe ki he fehu'i 'a e Fakafofonga na'e fai pe tokoni kiate kinautolu pea kau ai ka ko hono mo'oni ko e ngaahi tokoni ia ko eni na'e fakatatau pe ia ki he ivi ko e 'o e Pule'anga ke ki he ngaahi kinautolu ko ee na'e mole 'enau ngaahi koloa ka ko e mole lahi.

Pea ko 'ene a'u mai ko e ki he 'aho ni tautautefito ki he ngaahi loki na'e a'u ki he loki fakafuofuo ki he toko ki he 130 tupu 34 ki 'olunga na'e mole 'i he fakatamaki ko eni. Pea toe feinga ke toe fai hano faka'ai'ai ke toe langa hake 'oku 'ikai ke toe tali ia tautautefito ki Hahake ki he vahe Hihifo.

'Oku fiu feinga ia ke faka'ai'ai 'a kinautolu na'a nau langa ko eni ko e 'uhingá ko 'enau manavasi'i ki ha toe tō mai ha fakatamaki ka ko e tokoni ko 'e 'a e Pule'anga ...

<007>

Taimi: 2120-2125

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... fakahoko pe ia 'o fakatatau ki he ivi ko ē 'o e Pule'angá. Pea na'e fai foki 'a e alea tautautefito ki Hihifo ke fai hano toe langa pea na'e mei lava e Pule'angá 'o tokoni ka ko e 'isiu fakakelekele. Pea ko hono uá pē ko e 'ikai pē ke toe fie foki 'a e kau *operator* ko eni 'o toe langa. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā.

Fokotu'u 'Eua 11 'a e 10 miliona ke fakaivia'aki Pule'anga ngäue fakatakimamata vahe Hahake

Taniela Fusimālohi: Ko e 'uhinga 'eku fehu'í Sea he kapau ko e lahi ē molé ko e mole lahi ia. He koe'uhí ko e, ko e me'a ko eni 'oku ou 'uhinga ki ai 'e ngalingali 'e hiki leva 'a e fakalakalaka fakatakimamata ko eni ki he ngaahi hōtelé 'e hiki ki he vahe Hahaké. Pea ko e anga ko ē 'eku vakaí Sea koe'uhí ko e ngaahi palopalema ko eni 'oku tau fe'ao mai mo ia mo talanoa ki ai 'i he Pangikē Fakalakalaka, 'oku ou tui kapau na'e tuku e ngaahi nō ia ko eni ki he ngaahi me'a ko eni 'oku tau palopalema'ia ai 'oku 'ikai ke tafe mai e me'á. Kapau na'e tuku 'a e pa'anga ko iá ke nō ia he kau *operator* fo'ou 'i he Vahe Hahaké 'oku ou tui 'e lahi ange e me'a 'e tafe mai.

Pea 'oku ou fakakaukau pē Sea mo e fokotu'u ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'ai pē ha fo'i pa'anga ia. 'Oua 'e 'ai ia ko e 'ave ko eni ko ē 30 milioná, 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ki ai. 'Ave Feitu'u na ia 'ave ha fo'i 10 miliona pe ia ke fakafoki 'aki e loki 'e 100 ko eni 'oku molé kae kole ki he kau Hahaké ke nau fakalakalaka 'aki 'e nautolu 'o kamata atu 'i Niutao 'o lele ai 'o takai hifo he tafa'aki ki kō.

Sea ko hono uá ko e fo'i loki foki eni 'oku 'ikai ke u ma'u ki he fiká 'a eni 'oku lolotonga langa 'i Popuá. 'Oku ou tui kapau 'e fakakaukau lelei pē Pule'angá ke tuku ai pē ai. Kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku ne fiema'u ke fakatau ha'ane fo'i fale, 'oua 'e 'avé, tuku pē ai kae *rent* atu pē ai. Taki taha ha'u pē 'o to'o 'ene silini mei ai kae tuku pē ai ko e fo'i loki takimamata. 'Oku 'ikai ke u ma'ú pe ko e loki 'e fiha 'Eiki Minisitā?

Sea Komiti Kakato: 50.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 150 e fale 'oku langa ko iá.

Taniela Fusimālohi: Ko ia. Koe'uhí kapau 'e toe hiki, 'e mahalo 'e movete ia he vaha'a ko ē 'o e, 'o ē mo e 'alu ko ē ki ai. Kae fakama'u fakalelei ai ki he saikoloné. Tuku ai ko e fo'i loki 'e 150 he ko e kamata eni ia 'a e ha'u 'a e kau folau 'eve'evá ia ki he mamata tofua'á. Kamata ke lahi ange mamata tofua'a 'i 'Euá 'i Vava'u. Pea ko e me'a ko u kole ki he 'Eiki Minisitā ko eni Takimamatá 'oua toe foaki ha laiseni ki ha pālangi ...

'Eiki Palēmia: Fakamālō atu Fakafofonga e ma'u fakakaukau. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko ia. Kae, ka 'e 'Eiki Minisitā e Takimamata, 'oua toe 'oange ha laiseni ia mamata tofua'a 'i 'Eua ki ha pālangi. 'Oange pē 'oku 'i ai pē ka u 'Eua 'i 'Eua mo 'enau vaka ke fai'aki, ka ko 'eku talanoa ki he loki 'e 150 ko ē ke 'oua 'e uesia 'etau sitoka he 'e kumi e ...

'Eiki Palēmia: Sea ko u tui ko e ngaahi me'a eni 'oku 'ikai tonu ke 'alu atu mei Fale. 'Oku hangē 'oku tau *racist* pe 'oku tau 'ai 'o filifilimānako. Pea kapau 'oku ke lanu hinehina 'oua 'e 'oatu ha'o laiseni 'au. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku tonu ke ha'u mei Falé ni.

Taniela Fusimālohi: ‘Io.

'Eiki Palēmia: Pea ‘oku tonu ke ke kole fakamolemole koe ai.

Sea Komiti Kakato: Ki’i fakatokanga’i pē ē. Ko e māfana pē foki ia ...

'Eiki Palēmia: He ‘oku ne anga ‘aki pē ‘e ia pea toki ha’u leva ia ‘apongipongi ‘o kole fakamolemole. Sai pē tahā te tau lele tautolu ‘auhu.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e ‘uhinga ia ko ē Sea ko ē ‘eku pehē ‘oku ‘ikai ke mahino ki ai ‘a Sione vahe tolu veesi 16 Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ‘ene māfana pē foki ‘a’ana ia Hou’eiki.

Taniela Fusimālohi: Toe mai angé ki’i kupu’i folofolá ‘e kalake ke u sio lelei ai.

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ko ‘ene māfana pē ‘a’ana Hou’eiki koe’uhí kuo a’u atu ‘ene fakakaukaú ke tuku ai pē ‘ū falé.

Taniela Fusimālohi: Sio ange ki ai.

Sea Komiti Kakato: Pea ngalo ia ai ‘oku ‘ikai ke totonu ke fai ha filifilimānako.

Taniela Fusimālohi: Ko ia tui pikitai kiate Iá ke ‘oua na’a ‘auha kae ma’u e mo’ui ta’engatá. Sea ka ko e fakakaukau ko ē ‘oku ou ‘oange ki he Pule'angá, ‘oua toe fakatau ia ke ‘ave. Fakatau pē ‘o tuku ai kae fokotu’u pē ha komiti ke nau tokanga’i fakalukufua kae takitaha ha’u pē ‘o *operate* ...

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupou. Ko ia ‘oku loto ke tali ...

Taniela Fusimālohi: Sea ko e faka’osí ...

Tevita Puloka: Sea ‘oku ‘i ai pē ki’i me’a ke ...

Kole ‘Eua 11 ke alea Pule’anga mo e ngaahi kautaha vakapuna ‘Esia ke lahi fepuna’aki vaha’a Tonga ni mo muli

Taniela Fusimālohi: Ko e faka’osí Sea ko e *airline*. ‘Oku ou faka’amu pē ke u fakatokanga ki he 'Eiki Minisitā Takimamatá ‘oku ‘i ai ‘a e, ko e kautaha ko eni ko ē ko e *Virgin Australia* na’a nau puna tu’o 2 mai he uike ki Tongá ni. Ko ‘ene tu’u ko eni ‘oku puna tu’o taha mai pē. Ko e *Air* Fisí mālō ‘ene ha’ú ka ‘oku ha’u pē he vaka si’isi’i.

Na’e ‘i ai e talanoa ke fai ha talanoa ki he *Thai Airways* pea mo e *Air China* ke nau *connect* mai ‘o ha’u he ngaahi feitu’u ko eni. Ka ‘oku ou pehē Sea ‘oku ou fokotu’u ki he Pule'angá ke nau talanoa mu’a ki he ngaahi kautaha ko eni ke fakalelei’i e ha’ú. Na’e ‘ai ke u lele ki Nu’usila ki he mālōlō e tokoua ‘eku fine’eikí pea ‘ikai ke u lava. Sai ‘alu atú, ‘ikai ke toe ma’u ha sea foki mai ia, te u toki foki mai au ‘osí ‘a ‘Akosi. Poloka e ‘alu atu poloka mo e ha’u.

Pea mo e taha Sea ‘oku ou tui ko e vaeua e Falé ni ‘oku nau *home alone*. Ko e fāmili ia ‘oku ‘i muli. Si’i Minisitā Pa’angá ē, si’i 8, ‘ange’ange ia ‘i 7, ko e si’i aú mahalo mo e ...

Sea Komiti Kakato: Sai mālō ē.

Taniela Fusimālohi: 'Eiki Nōpele Tongatapu 2.

Sea Komiti Kakato: Toki fai ho’o fakahingoa *home alone* ...

Vātau Hui: Sea.

Sea Komiti Kakato: ... ‘osi ho taimi. Tongatapu 1.

Vātau Hui: Sea ko e ki’i kole ki’i faingamālie ko ení ...

Taniela Fusimālohi: Sea kae, ko ‘eku ‘uhingá ke ...

Vātau Hui: ‘A ‘Eua 11 ke ‘ai ki’i ...

Taniela Fusimālohi: Ka ko e foki ko ē ki he poiní Sea ‘oku mahu’inga ‘a e *airline* ia ki he *connection* kapau ‘oku tau ...

Vātau Hui: Miniti pē ‘e taha Sea.

Taniela Fusimālohi: ‘Oleva mu’a ke toki ‘oatu ho’o fo’i avá ka ke toki hoko atu. Ka ko ‘eku ‘uhingá foki ki he *airline* Sea ‘oku mahu’inga ‘a e *connection* ia. Kapau ‘e ‘ikai ia te tau *loose* ‘etautolu ia ‘a e tokolahi kau pāsesé te nau ‘alu leva nautolu ...

Sea Komiti Kakato: Ki he Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Ki he *destination* ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga. Fakafofonga kuo ‘osi mahino. Pea ‘oku mea’i ...

<001>

Taimi: 2125-2130

Sea Kōmiti Kakato: ... pea ‘oku mea’i ‘e he Pule’anga honau ngafa fatongia ‘oku kole he Feitu’u na ...

Taniela Fusimālohi: ‘Oku mahino pē mo e *home alone* ia ai. Ko e ‘uhinga kae fe’unga ‘emau ‘alu atu ‘amautolu ki mala’e kuo poloka ia ‘oku ‘ikai ke mau lava ō sio ki homau fāmili.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga, kapau te ke tui ‘a e sū ko ia, ‘e toe faka’ofa ange ‘a e Feitu’u na ia.

Taniela Fusimālohi: Faifai pe au ‘alu atu ‘oku ‘ikai ke toe manatu’i au hoku fāmili ‘i ‘Asitelēlia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia, ki’i me’a hifo ka tau nga’unu ē. Ko e hā koe ‘e Niua 17.

Kole Niua 17 ke fakaa'u ange ki he ongo Niua vaka meili ke 'inasi ai kāinga

Vātau Hui: Sea ki'i miniti pē au ia 'e 1 'e Sea. Ko e, tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato.

Sea ko e polokalama 2, ka ko e 'aitemi 13, Sea, 'oku 'i ai 'a e ki'i fo'i kongā ai 'oku pehē, ko e tauhi 'a e ngaahi feitu'u faka-takimamata, \$1 miliona. Sea 'oku 'i ai 'a e ngaahi feitu'u lelei 'aupito 'i motu 'e lava. Ko 'emau taki tataki ko ē 'o e folau 'eve'eva, 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi 'iote ai Sea. Ka ko 'eku fokotu'u pē 'aku eni ki he 'Eiki Minisitā, na'a lava ke fakaivia mu'a, pea 'ikai ko ia pē, 'ai 'a e vaka meili ke a'u ange mu'a Minisitā ki motu ki he ongo motu. Ke nau ō 'o a'u ki Vailahi he ko ena kuo tanu 'a e hala 'o a'u ki ai, pea mo nau kaukau he Vai ko Niutōua Sea. 'E 'Eiki Minisitā, ko e kole ia koe'uhi ko e...

Sea Kōmiti Kakato: Lava 'a e miniti 'e 1 ee.

Vātau Hui: ... koe'uhi ko e ngaahi feitu'u faka-takimamata, ke si'i a'u ange mu'a, 'oku ou fanongo ho'o me'a 'o pehē, toe 'a e vaka meili 'e fāngofulu he ta'u ni, ke a'u ange mu'a ha vaka kia kimautolu, he 'oku fa'a faingamālie ai 'a e kāinga. Ko ia pē Sea mālō.

'Ikai pule Pule'anga ki he polokalama folau ngaahi vaka meili

'Eiki Minisitā Takimamata: Sea 'oku ou tali lelei 'a e kole 'a e Fakafofonga ke fakalalakaka'i 'a e fanga ki'i 'elia fakatakimamata, ko e vaka meili 'oku 'ikai ke u pule au ki ai Sea, ko e kautaha vaka meili pē te nau pule, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Sai Tongatapu 1.

Tevita Puloka: Mālō Sea, 'oku ou tui au ki he fokotu'u ko eni 'a Niua ka ko 'eku lave'i pē ki ai, na'a mau fai 'a e ngāue lahi ai kau ai 'a e taulanga hono feinga'i ko eni ko ē ke lava ha vaka 'o hū lelei 'i he taulanga 'i Niua pea na'a mau hanga 'o tau 'a e ngaahi poe ko ē 'oku 'uhila. He 'oku, 'oku ou tui pē 'e kei faingata'a pē ki he vaka meili 'e kei fiema'u pē 'a e ngāue faka-tekinikale ke fai ki ai.

Sea ko 'eku fakamālō pē 'aku ki he ongo 'Eiki Minisitā ko eni 'o e takimamata, pea pehē ki he *MEIDECC* neongo 'oku 'ikai ko ha 'ai ko ha Tu'utu'uni Faka Fale Alea, pea 'oku na 'osi felotoi 'e tukuange 'a e fa'ahi faka-hihifo 'o e Palasi mei he tuliki ko ē hifo ko ē ki he hala Vaha'akolō 'o 'alu ai ki mui'i Sopu ki he feitu'u ko ē na'e 'alofaki ai 'a e lotu, mo e me'a 'o tuku ia ki he takimamata, ke feinga'i ke matamatalelei, 'o tatau mo e tafa'aki faka-hahake ko eni 'o e Palasi 'o ha'u ai ko eni ki loto Nuku'alofa a'u mai ki Ma'ufanga.

'A ia kuo felotoi pē ongo 'Eiki Minisitā, ke tuku ki he takimamata ke ne fai hono tauhi ia pea pehē pē mo e ki'i *project* 'a e motu'a ni 'osi fai 'a e felotoi mo e 'Eiki Minisitā Fonua ki he ki'i fo'i 'elia ai ke kamata ke mau ngāue ki ai, ke toe faka'ofa'ofa ange Sopu 'o Taufā'ahau ai, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Fokotu'u Ha'apai 12 fakalele ngaahi polokalama fakafonua ke tokoni'i sekitoa takimamata

Mo'ale Finau: Sea fakamolemole pē Sea, ki'i ...

Sea Kōmiti Kakato: Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: ... lave atu 'Eiki Sea, he 'oku ou loto pē Sea ke u kau atu pē he ngaahi ta'au 'o e ngaahi vouti 'oku ou tui 'oku mahu'inga ki he motu'a ni. Ko e ngāue ko eni 'Eiki Sea, 'oku 'i ai pē fanga ki'i fehu'i, fehu'i pē mahalo na'a 1 pē 2.

Ko e kau ha'u ko eni mei Nu'usila he taimi ni 'Eiki Sea, na'e me'a ki ai 'a e Minisitā, 'oku 'i ai 'a e fo'i kulupu mei Ha'apai, 'oku nau 'i ai. 'Oku mo'oni 'aupito ia, 'oku a'u 'o lau kilu 'a e silini 'oku nau ma'u mei he kau folau ko eni Sea. Na'e 'i ai 'a e faingamālie 'a e kulupu ko eni 'Eiki Sea ke nau 'a'ahi ki PCC 'i Hawaii, 'o nau ō 'o mamata 'i he natula mo e me'a 'oku hoko 'i he fu'u feitu'u ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko e feitu'u ko eni 'Eiki Sea ko e kau folau 'eve'eva kotoa pē ki Honolulu, mei he Mōnite ki he Tokonaki, 'oku nau 'alu ma'upē kuo pau ke nau ō 'o nofo taha pē 'i he fo'i 'apitanga ko eni, mei he *breakfast*, *lunch* mo e *dinner* 'alu ai pē mo e ngaahi *canoe show*, *show* he *canoe* mo e vaka, 'alu ai pē ki he night show, pea toki foki pē he 10 pē ko e 11 po'uli Sea, lau miliona. Ko 'eku kole pē 'aku ki he Minisitā, ke ke hanga mu'a 'o faka'osi mu'a 'eku ki'i fo'i *project* na'e fa'u 'e ho'omou tama na'e 'i heni na'e 'uhinga ai hono langa 'a e 'u fale ko eni, 'a e 'u feitu'u kātoa ko eni.

Sea kau 'oatu 'a e fakakaukau ko eni, ko e 'uhinga 'oku ōmai ai 'a e kau *tourist* ki Tonga ni he 'oku lahi 'a e ngaahi 'uhinga, ko Fisi, lahi 'aupito, 'oku 'i ai 'enau *culture area* 'anautolu ia 'oku ō pē kau *tourist*, ō pē 'o sio *show*, 'i he fo'i houa 'e 2 pē 3. Ko Tonga ni, 'ikai ke 'i ai ha ngaahi feitu'u pehē ia Sea. Ko 'enau ō mai pē ko e ō pē ki he Ha'amonga ō mahalo ki he *Blow Holes*, ki he pupu'a puhi, ko e 'osí ia, ha pē ha ki'i me'a 'oku hoko, ō ki he falekai, pea 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Minisitā ke ke hanga mu'a 'o fakakaukaua ho taimi ...

<002>

Taimi: 2130-2135

Mo'ale Finau: ... pē ke fokotu'u ha *Tongan Cultural Place* he Show ke *specific* pē ongo pē kau takimamata 'o nau ōmai pē ki ai ko e 'uhinga ke tau lava 'o 'o *display* 'etau *culture* 'a tautolu 'uluaki Sea 'oku tui e motu'a ni ko e *culture* ko e me'a fika 'uluaki ia 'e ongoongoa ai ho fonua pea ko 'etau ta'olunga faka-Tonga mo 'etau hiva 'oku totonu ke tau hanga 'o pukepuke kae *promote* fakalelei mo ha feitu'u fakalelei. 'Oku lave'i he motu'a ni 'Eiki Sea na'e 'i ai e taumu'a na'e 'ai e fu'u Fale kātoa ko eni na'e taumu'a pehē. Ke tu'u ha fo'i hangē ko PCC pea 'oku 'ikai ke a'u ia. Ko hono mo'oni ko e ko e vīsone ko ia ko hono mo'oni ko e vīsone pē na'e fai pē ko misi totonu ke tau hanga 'o fakaa'u 'Eiki Sea koe'uhí 'i he kuonga 'o kitautolu he 'aho ne ke tau hanga fokotu'u ha me'a he fonua ni ke pukepuke ai 'etau 'ulungāanga fakafonua mo *show* ki he kau folau 'eve'eva 'Eiki Sea.

Ko e ki'i me'a pē ia 'e Minisitā ko u fie lave ki ai ko hono ua pē ko u fie lave ki ai 'Eiki Sea 'oku fu'u faka'ofa 'aupito e *transportation* 'i Ha'apai ko e me'a ongo mo'oni 'ete 'alu atu ki mala'evakapuna kuo kaniseli ha kau papālangi 'e toko nima toko ono tōmui 'enau *flight* 'ikai

ke ai ha vaka ia. Ko u fie ‘ohake pē ‘a e me’a ko eni ki he Hou’eiki Pule’anga ke fakakaukaua pea ko u tui pē mahalo pē na ‘oku mei solova e palopalema ko eni.

Ko hono ua 'Eiki Sea ko e ko e *accommodation* mahalo pē ‘oku ‘i ai ha ngaahi tokoni ki ai pē ko hono faka’osi ko u fakamālō atu ‘Eiki Minisitā ‘i he ko hono mo’oni ‘oku si’isi’i e patiseti ia ko ē 17 miliona. Kae hangē ko e lau 'Eiki Sea ko e ngata’anga ia ‘a hotau ivi tau hanga atu pē ‘o *impli* faka’aonga’i fakalelei’i e me’a ‘oku tau ala lava pea ko u tui pē te tau lava pē ‘o kakau pē mo ia ki he’etau ki he kaha’u mālō Sea ka ko u fokotu’u atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Paula Piveni Piukala: ‘Ai ke ki’i faka’osi atu pē Sea ko ‘eku maha ‘au’aupito ‘a’aku eni. ‘Ikai ke u tui au Sea te tau ‘ova he haafe hongofulu ka ko ‘eku ‘uhinga pē ‘eku lave ‘a’aku ia Sea mahu’inga ka au he ‘asi mai e ‘a e fokotu’utu’u ko eni e ‘a e pa’anga ko eni e ‘a e *private sector*. Ko ‘eku fokotu’u pē ‘a’aku ki he Palēmia pehē ki he Minisitā Pa’anga. Ko ‘eku sio fakapotopoto. Ke ‘omai ‘a e fo’i *grant* ko ia ‘o ‘ave ki he ki he Minisitā e *Trade and Economic Development* ke taha e *disbursement mechanism* pea ko u sio ‘oku vahevahe tolu fo’i *mechanism* kehekehe ia ‘e tolu kau ngāue kehekehe ‘e tolu *resources* kehekehe ‘e tolu ‘e fakamole lahi ange na ‘oku fakapotopoto ko ‘eku ‘uhinga pē au ko u si’isi’i ke u kaunoa he *policy* mo ‘enau ka ko u, ka ‘oku hangē ‘oku hoha’a mai hoku loto ko ‘eku sio ki hono vahe e ngaahi fu’u tolu miliona ka ko e Minisitā ko eni ‘a e *Trade and Economic Development* ko ia te ne lava ‘o fakafuofua’i fakapalanisi pea ‘ikai ke ngata ai kapau ‘e lotomamahi e kaume’a ko eni faingofua ‘ene taa’i, faingata’a ‘enau ala ki he Minisitā ko ē ko ē Toutai mo e me’a. Ka ko e fokotu’u pē ia fakakaukau pē ...

Pālōti ‘o tali Vouti Potungāue Takimamata

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou ko ia ‘oku loto ke tali eni Toutai ‘a e Potungāue Takimamata fakahā loto ki ai hiki e nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto ki ai e toko 22.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē.

Vouti Potungāue Tāmāte Afi mo e Me’a Fakafokifā ‘a Tonga

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki, toe pē ‘etau fo’i ua ē ka ko u kole atu moutolu pē ē. Tamate Afi mo e Me’a Fakafokifā ‘a Tonga ko hai ‘a e Minisitā me’a hifo kau Fakafofonga ki lalo,

Veivosa Taka: Sea fokotu’u atu Sea. Fokotu’u atu.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupou.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko e ko e palani, ko e potungāue ko eni nau toki fakatokanga’i pē kimui.

'Eiki Palēmia: Kapau ‘oku ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai 'Eiki Palēmia ‘o Tonga.

Fakama’ala’ala he Vouti Potungāue Tāmāte Afi

'Eiki Palēmia: Kapau ‘oku ‘ikai ke fai ha pāloti pea tuku mai pē ke fai hano fakafe’iloaki atu e ...

Taniela Fusimālohi: ‘Io.

'Eiki Palēmia: ‘A e potungāue ko eni. Sea ‘oku ‘ikai ke ai ha hiki ia heni ‘e pehē fu’u fiema’u ai ke fai ha ha ha fu’u talanoa lahi ai ki he potungāue ko eni. Ko e ko e me’a mahu’inga pē ia heni Sea ko u mei fakamatala atu au e Potungāue *Tourism*. Kātaki pē Sea. ‘A ia ko e ko e ngaahi me’a lahi ia heni ko e, ko e kakato ‘a e ngaahi *project* hangē ko e tokoni mei *Canada* ko e me’a lahi pē hono hiki ko e tafa’aki ko eni ‘alu hake e *COLA* pea mo e *PMS* ...

<003>

Taimi: 2135-2140

'Eiki Palēmia : ... toe to’o pē mei heni mei 1 kilu ko e ‘uhinga pē ko e fakasi’isi’i ‘a e *vacancies* ko eni na’a tau ‘osi fai pē feme’a’aki ki ai Sea. Pea ko e tu’u ia he taimi ni ia ko e mei ko e me’a lahi pē na’e ‘alu ki ‘olungá ia ko e ‘uhinga ko e *COLA* pea ko e ‘alu ki lalo ko e ngaahi *project* pē ‘u kautaha, pea holoki leva ko e ‘uhinga kuo ‘osi hono fakahoko ‘ona ia Sea. Ka ko e kau ngāue ‘e 161 pea *active* e 150 pea ko e 11 leva ‘oku kei *vacant* Sea pea ko hono fakakātoa ia e toko 161 pē ko e 22.6 miliona ‘a e vahe ko eni ki he kau tāmāte afi ko eni. Mālō Sea. Fokotu’u atu.

Taniela Fusimālohi : Sea, ko e ki’i poini pē taha ‘oku ou ‘oatu heni, ko e tafa’aki ko eni ki he tafa’aki ko eni ki he fakahaofi mo’ui ‘oku ‘i he Tāmāte Afi. ‘Oku ou tui ko e me’a na’e toki tāmāki kimui, ka kuo ‘osi fai e fakanofonofa vāhenga ia. Ka ko ‘eku kole atu ia mo e 'Eiki Minisitā, ko u tui ko e potungāue eni ia ‘oku lahi ange ‘enau ngāue fakahaofi mo’ui ‘i he ngāue tāmāte afi. Ka ko ‘enau hanga ko ia ‘o ta’ota’ofi ke ‘oua ‘e hoko e mole faka’ekonōmika ‘oku mahu’inga kiate au. Ka ko e anga ‘eku fokotu’u ‘aku ia, kapau ‘oku nau malava ‘enautolu ‘i he’enau vouti pē ‘o ‘i ai ha sēniti ai ke vakai’i ‘aki honau tu’unga vāhengá pea fai. Ko ē ‘oku lava pē fai ‘e he kau polisi. Ka ko ‘eku tui ko e kulupu eni ‘oku toe fu’u mahu’inga ‘aupito honau fatongia.

Kapau ‘oku lava pē ma’u ha sēniti ia ‘i loto he’enau vouti pē ko e tokoni mai he Falepa’angá ke ki’i hiki’i hake he ko e *risk* ko ē ko ē ‘oku nau *face* pē ko e fa’ahinga ngāue ko ia ‘oku nau fai, ko e mo’ui pē mo e mate. Ka ko u pehē ‘oku totonu ke fai ha fakakaukau ki ai ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ko e hiki ko eni ‘a e kau polisi na’a nau kau ai pē ‘ikai. Ka ko u tui ‘oku totonu pē ke *maintain* e *relativity* ke meimei tatau pē , koe’uhi ko e fakatu’utāmaki ‘o e me’a ia ko eni ‘oku nau toe hiki mai kinautolu ki ai ko e ngāue fakafokifā mo e fakahaofi mo’ui.

Pāloti'i 'o tali Vouti Potungāue Tāmate Afi

Sea Komiti Kakato : Mālō. Fokotu'u pea pou pou. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e 'esitimetri ko eni, pāloti ki ai hiki nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea loto ki ai 'a 'Uhila Moe Langi Fasi, Tevita Fatafehi Puloka, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vatau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Sea loto ki ai 'a e toko 20.

Sea Komiti Kakato : Ko koe 'ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki nima.

Kalake Tēpile : 'Ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Vouti 'Ofisi Komisiona ki he Fakafepaki'i 'a e Ta'efaitotonu

Sea Komiti Kakato : Mālō. Ko e faka'osi eni Hou'eiki ko e 'Ofisi 'o e Komisiona ki he Fakafepaki'i 'a e Ta'efaitotonu 'a ia ko e *Anti-Corruption* eni. Ko e 'ofisi eni toki fokotu'u pē. Me'a mai 'Eiki Minisitā Lao.

'Eiki Tokoni Palēmia & Minisitā Lao : Sea tapu mo e Feitu'ú na mo e Hou'eiki Kōmiti Kakato. Sea ki'i hiki hake pē ka ko e toki kamata eni 'a e Potungāue ko eni 'e kamata ia he 'aho 01 ko ia 'o Siulai. Ko u fokotu'u atu Sea. (*Ne pou pou*)

Sea Komiti Kakato : Fokotu'u pea pou pou.

Mo'ale Finau : Sea tapu mo e Feitu'ú na Sea.

Sea Komiti Kakato : 'Ikai ha kaunga e me'a ia ko eni ki he fōsoa fakamolemole.

Mo'ale Finau : Sea fakamolemole mu'a Sea tuku mu'a ke u hanga 'o lau atu e veesi Folofola ke tau 'osi 'aki.

Sea Komiti Kakato : 'Io me'a mai.

Mo'ale Finau : 'A e veesi Folofola ko ē 'a e *Ministry* ko eni tau faka'osi 'aki pea tau ...

Sea Komiti Kakato : 'Io lau.

Mo'ale Finau : 'A ia 'oku pehē 'a e Folofola 'Eiki Sea. "Ke ke mālohi koe pea ke lototo'a, 'oua na'a ke lilika pea 'oua na'a ke manavahe kiate kinautolu. He ko Sihova ko ho 'Otuá 'oku ma ko ia mo koe 'e 'ikai te ne fakatukutuku'i koe pē li'aki koe." Hou'eiki ko Sihova ko hotau Taki ia. 'E 'ikai ke tau li'ekina kapau te tau foki mo ia he pooni, Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato : Fokotu'u pea pou pou ko ia 'oku loto ke tali 'a e 'esitimetri 'a e Komisiona ki he Fakafepaki'i 'a e Ta'efaitotonu fakataha mo hono veesi Folofola fakahā loto pē hiki hono nima.

Kalake Tēpile : Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, Mo'ale ‘Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. ‘Oku loto ki ai e toko 22.

Sea Komiti Kakato : Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau.

Kalake Tēpile : ‘Ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō. Hou'eiki, te tau pālōti'i fakalūkufua leva...

<004>

Taimi: 2140-2145

Sea Komiti Kakato : ... ‘a e *Budget Statement* fakataha mo e 'Esitimetri 'i he Kōmiti Kakato fakataha mo e pepa na'e ‘omai fakatonutonu na'e ‘osi tufa atu pē ke mou mea'i, fakataha mo e Komiti, ngaahi me'a ko ia na'e ‘osi fai hono fakatonutonu, pea mo e ‘u lea ‘oku totonu ke fakatonutonu ki he 'Esitimetri mo e *Budget Statement* pea ko ‘ene lava pē ko ia pea tau ki'i mālōlō.

Kuo toe ‘omi e tu'utu'uni ki he motu'a ni ke tau toe ki'i mālōlō miniti ‘e 10.

<004>

Taimi: 2200-2205

Sātini Le'o: Me'a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato.

(Pea na'e me'a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato, Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki. Kole fakamolemole pē ki he kakai ‘o e fonua koe'uhí ko e ki'i toloi ka ‘oku mahu'inga ‘aupito e ‘a e Lao ko eni ke fakatonutonu ke tonu ‘aupito mo hono ngaahi lea ke ngāue'aki ‘oku ‘i ai mo e ‘ū me'a ke fiema'u ke fakatonutonu pea ko ‘ene lava eni. He na'e ‘i ai e ta'u ‘e taha na'a mau fakatonutonu pea ‘osi pea ‘i he taimi ‘o e Palēmia ‘Akilisi Pohiva pea fai e folau ki Ha'apai mau toki fakatokanga'i hake ‘oku ‘i ai e ki'i fo'i kupu'i lea. Pea ko e fakahinohino na'e ‘omai ko ē ka mautolu ke foki mai ‘o Fale Alea. Pea na'a mau foki mai ‘o fakatonutonu ‘a e konga ko ia ka ki he pooni ko e ma'opo'opo eni ‘oku fakahoko mai he Kalake pea ko u fakamālō ki he Kalake kae 'uma'a ‘a e kau ngāue kei tu'uholoaki mai e fatongia he ‘Api e Fale Alea kae tautautefito ki he Komiti Kakato.

Pālōti ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 6/2026 (Lao ‘Esitimetri e Pule'anga) & fakatonutonu

Ka ‘i he ‘ene pehē te tau pālōti ke tali ‘a e Lao Fakaangaanga Fika 6/2024 Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu ‘a e Pa'anga 2024/2025 ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule'anga 2024 fakataha mo e ngaahi fakatonutonu ko eni.

‘Uluaki ngaahi fakatonutonu ki he Kupu ‘o e Lao Fakaangaanga ‘a ia na’e tali he Potungāue Pa’anga ‘o hangē ko ia ‘oku hā ‘i he Fakalahi A ‘a e Lipooti Komiti Pa’anga.

Ko hono uá ko e fakatonutonu ki he ‘Esitimeti ‘a ia na’e tali ‘e he Potungāue Pa’anga ‘o hangē ko ia ‘oku hā ‘i he Fakalahi 2B ‘o e Lipooti Komiti Pa’anga.

Ko hono tolu ko e fakatonutonu ki he ‘Esitimeti ki he Vouti 8 ‘o fakatatau ki he Tohi mei he Minisitā Pa’anga ‘o e ‘Aho 17 ‘o Mē 2024.

Fā ngaahi fakatonutonu ki he Fakamatala Patiseti na’e tali ‘e he Potungāue Pa’anga ‘o hangē ko ia ‘oku hā ‘i he Fakalahi 3A mo e 3B ‘o e Lipooti Komiti Pa’anga.

Pea ko hono nima pea mo e ngaahi fakatonutonu fekau’aki mo e makatu’unga he ngaahi fakatonutonu kotoa kuo tali. Ko ia ‘oku mou loto ki ai fakahā loto hiki homou nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosā Taka, Mo'ale 'Otonuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, 'Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. ‘Oku loto ki ai ‘a e toko 20.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko u fakamālō atu Hou'eiki ko ‘ene lava ia e fatongia ‘a e Komiti Kakato tau liliu ‘o Fale Alea.

(Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

'Eiki Sea: Mālō e ngāue Hou'eiki kole atu ki he Sea ‘o e Komiti Kakato lipooti mai ki he Fale.

Lipooti Sea Komiti Kakato ki he ngāue lava ‘i he Komiti Kakato

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea Fale Alea ‘o Tonga. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Kapineti. fakatapu atu ki he Hou'eiki e Fonua, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga pehē ki he kau ngāue. Fakatapu atu ki he kakai e fonua ‘oku nau me’a mai he ope he Konifelenisi ‘o e Lotu. Kole pē mu’a Sea ke u hūfanga he fakatapu kuo fa’a aofaki he ‘Api ‘a e Fale Alea ‘o Tonga kae fakahoko atu ‘a e fatongia ‘o e motu’a ni 'Eiki Sea. Sea, ko e kotoa kotoa ‘a e ngāue na’e tukuhifo ki he Komiti Kakato ko ‘ene lava eni 'Eiki Sea pea ko u fakafoki atu ki he Feitu'u na ke fai ha tu'utu'uni ‘a e Feitu'u na ki ai ‘o ...

<005>

Taimi: 2205 – 2210

Sea Komiti Kakato: ... Fakatatau pea mo e Lao mo e Tu'utu'uni e Falé ni 'Eiki Sea ka ko u fakamālō atu, mālō kuo lava e ngāué 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō, Hou'eiki te u kole atu ke tau pāloti hili hono lau tu'o 2, ke tali e Lao Fakaangaanga Fika 6/2024. Lao Fakaangaanga ke fakahū atu e Pa'anga 24/25 ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'angá 2024 Fakataha mo e Ngaahi Fakatonutonu ko ení.

'Uluakí, ngaahi fakatonutonu ki he ngaahi Kupu 'o e Lao Fakaangaangá 'a ia na'e tali 'e he Potungāue Pa'anga hangē ko ia 'oku hā 'i he Fakalahi Fika 2A 'o e Līpooti Komiti Pa'angá.

Ua, ngaahi fakatonutonu ki he 'Esitimetí 'a ia na'e tali 'e he Potungāue Pa'angá 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he Fakalahi 2B 'o e Līpooti Komiti Pa'angá.

Tolu, ngaahi fakatonutonu ki he 'Esitimetí ki he Vouti Fika 8 'o fakatatau ki he tohi meí he 'Eiki Minisitā Pa'angá 'o e 'aho 17 'o Mē 2024,

Fā, ngaahi fakatonutonu ki he Fakamatala Patisetí na'e tali 'e he Potungāue Pa'angá 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he fakalahi 3A mo e 3B 'o e Līpooti Komiti Pa'anga.

Nima, pea mo e ngaahi fakatonutonu fekau'aki *consequential amendment* makatu'unga 'i he ngaahi fakatonutonu kotoa kuo talí.

Ko ia 'oku loto ki aí fakahā mai ho nima

Paula Piveni Piukala: Sea, kole atu pe ke u ki'i fehu'i atu ke ke ki'i fakama'ala'ala mai e me'a ko ení.

'Eiki Sea: Me'a mai

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku 'uhinga pe 'aku Sea ki he 'ū fakatonutonu ko ení. 'Oku, 'e toe 'i ai ha'amau faingamālie ke sio ki he fakatonutonú

'Eiki Sea: Ko e ngaahi fakatonutonu ko ení 'oku 'i he Līpooti 'a e Komiti Pa'angá 'a ē na'e 'osi tufa atu

Paula Piveni Piukala: Ko ia

'Eiki Sea: Pea tukupifo ki he Komiti Kakató

Paula Piveni Piukala: Mahino ia ka au Patisetí ka ko e mahino ko ē ka aú 'e Sea ko e 'ū fakatonutonu ko ē 'oku 'ikai ko e ngata'anga pe ia e fakatonutonú. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi liliu ia 'e hanga 'e he fakatonutonu ko ē 'i he ngaahi tēpile ko ē 'o liliu. Ko 'eku 'uhingá 'oku te'eki ke *mention* ia hē

'Eiki Sea: Ko e 'uhinga ia e *consequential amendment*

Paula Piveni Piukala: Ko ia, ka ko 'eku 'uhingá foki

'Eiki Sea: 'A e fakatonutonu Fika 5, Fakatonutonu Fekau'akí

Paula Piveni Piukala: Ko ia

‘Eiki Sea: Ko ia

Paula Piveni Piukala: Ka ko e ‘uhingá pe te tau toe lava ‘o sio ki ai, peá ke manatu’i ‘oku kehekehe pe foki ‘etau fakakaukaú. Mou fakakaukau moutolu he me’a kehe, fakakaukau, tau fakakaukau kehekehe. Pe ‘e lava ke tau toe *view* e me’a ko iá pe ‘oku tonu e *consequential* fakatonutonú.

‘Eiki Palēmia: Kole pe ke u ki’i tokoni atu Sea, ‘a ia ko ē, ko e fo’i Lao fokí ia ‘oku tohi’i mai ai e *amount*. Na’e ‘ikai ke liliu ha vouti ia ha potungāue pea na’a tau alea’i pe na’e ‘ikai pe ke liliu ia. Ko e meimei ko e ‘ū *amendment* ia ko iá na’e ‘ai ia

‘Eiki Sea: Ko ia ‘Eiki Palēmia, tukukehe iá na’e ‘osi pāloti eni ia ‘o tali

‘Eiki Palēmia: Tali ia ‘e he Komiti Kakató

‘Eiki Sea: ‘A ia ko e *consequential amendment* ‘e fakahoko ia ‘e he Kalaké pea toki hā mai he taimi ‘oku paaki mai ai ‘a e *final* ‘o e Patisetí. Te mou toki lava leva ‘o me’a ki he’ene fakamā’opo’opó.

Lau tu’o e Lao ‘Esitimeti e Pule’anga

Tau hoko atu ki hono pālotí, ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o uá fakataha mo e ngaahi fakatonutonu ko eni na’e toki lau atú fakahā mai ho nimá.

Kalake Tepile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa ‘oku loto ki ai ‘a e toko 21.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau tu’o 2 ‘a e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea

Lau tu’o 3 & fakapaasi Lao ‘Esitimeti ‘a e Pule’anga

‘Eiki Sea: Lau tu’o 3

Kalake Tepile: Lao ke fakahū atu ‘a e Pa’anga ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’angá 2024. ‘Oku Tu’utu’uni ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē:

1. ‘E ui ‘a e Laó ni ko e Lao ke fakahū atu ‘a e Pa’anga 2024/25 ki he ngaahi Ngāue ‘a e Pule’angá 2024. Pea kuopau ke kamata ngāue’aki ‘i he ‘aho 1 ‘o Siulai 2024.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o 3 ‘a e Lao Fakaangaanga ko ení fakataha mo ‘ene ngaahi Fakatonutonu hangē ko ia na’e tali hono lau tu’o 2 fakahā mai ho nima ...

<006>

Taimi: 2210-2215

Kalake Tēpile: Sea, loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Taniela Fusimalohi, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku,’Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, *Dulcie* ‘Ileini Tei, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa.

Loto ki ai ‘a e toko 21.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ke tali hono lau tu’o 3 ‘a e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Pa’anga

Fakamālō’ia Pule’anga lava hono alea’i Lao Patiseti 2024/2025

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakamālō atu Sea, tapu ki he ‘Otua Mafimafi tapu ki he ‘Ena ‘Afifio, King Tupou 6 kae ‘uma’ā ‘a ‘a Kuini Nanasi Pau’u, tapu ki he Pilinisi Kalauni, Pilinisi Tupouto’a ‘Ulukalala. Tapu atu kia Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili mo e Hou’eiki e Fonua, fakatapu atu ki he Sea e Fale Alea kae ‘uma’ā e ‘Eiki Palēmia mo ‘ene Kapineta, Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele, Hou’eiki Fakafofonga e Kakai e Fonua. Pea mo e tapu ki he kau taki lotu kae ‘uma’ā ‘a e kakai kotoa pe ‘o e fonua ‘oku ongo atu ki ai ‘a e fakamafola ko eni he ope.

Ko u ‘ilo pe Sea, kuo ma’uloloa e faifatongia ho Fale ‘Eiki ni kae tuku pe mu’a kae faiatu ha ki’i, ‘ikai ke fakasi’ia ‘a e ngāue lahi kuo feia ho Falé fai atu pe ‘a e fakamālō. Fiefia he fakamālō ki he ‘Otua mafimafi he ‘ene kei tuku mai ha ivi mo e mālohi fai ‘a e ngāue ko eni kuo tau ikuna he po ko eni.

Fakamālō lahi atu ‘Eiki Sea, ki he Feitu’u na ‘uhi pe ko e kei taki lelei ho Fale ‘o lava ai ‘o fai ‘a e faitu’utu’u ni ko eni. ‘Oatu e fakamālō lahi ki he ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato he kātaki mo e taki lelei ‘a e Fale he lava e ngaahi alea lelei, alea faka’ofa’ofa kuo tuku mai ho Fale ‘o a’usia ai ‘a e ngāue kuo lava ko eni.

Fakamālō atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Kapineta kae ‘uma’ā foki e Hou’eiki Fakafofonga e kau Nōpele mo e Hou’eiki Fakafofonga e Kakai, fakafiefia ‘aupito e ngaahi fokotu’u fakakaukau lelei mo e ngaahi alea lelei na’a tau fakahoko neongo pe na’e ‘i ai ha taimi mo e ngaahi le’o lalahi ka ‘oku hoko pe ia ke ‘asili lelei ai ‘a e ngāue ko eni ‘oku fakahoko. Fakamālō lahi atu he ngaahi fokotu’u fakakaukau tuku mai ki he Pule’ang ke hoko atu ‘aki hono tataki ‘a e fatongia ko eni.

Sea ko e Patiseti e kuo tali pea ko e hangē ko e ‘amanaki ke tau kamata ‘i he Ta’u Faka-Pa’anga fo’ou. Ka ‘oku hangē ko e kaveinga ngāue ‘a e Konifelenisi ‘a e Siasi Uesiliana, “Tau Fakaloto Fo’ou,” ke lelei hotau lotó, tau hounga’ia pea tau loto hangamālie he ‘amanaki ke tau ngāue’i ‘a e Patiseti ko eni, kamata’anga ‘o e ta’u fakapa’anga fo’ou ma’a e kakai ‘o e fonua kae’uma’ā foki ke fakalalakala ai hotau ki’i fonua ni, ‘a Tonga.

Mo’oni pe ‘a e lau ko ee ‘oku toutou ‘a huekina ‘i ho Fale, ‘Eiki Sea tau uki pe e Tonga kotoa ke tu’u ‘o ngāue tau ma’u pe ‘a e ivi lelei mo e ivi lahi mo fakaloto fo’ou foki koe’uhi ke kei lava tapuekina ‘etau ngāue ‘oku fai. Pea ‘oku ‘oatu e popoaki talamonu kiate kimoutolu kotoa pe ‘e kau Mēmipa kae’uma’ā kimoutolu kotoa pe kae’uma’ā ‘a e Sea mo e ‘Eiki Palēmia tauange ke tau kamata he ta’u fo’ou ha loto hangamālie ‘o tau ngāue’i hotau fonua ni. Fakamālō atu Sea, mālō

Ngaahi naunau na’e fakapaasi fakataha mo e Lao ‘Esitimeti Pule’anga & ngāue fiema’u ke fakakakato Komiti Pa’anga

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e fakamanatu atu pe ko e Fakamatala Patiseti pea mo e Ngaahi Palani Ngāue pehē foki ki he Lipooti ko eni ‘a e Komiti Pa’anga ‘oku kau kātoa ia ‘i he naunau kuo tali ‘i hono paasi e Lao ko eni ki he Patiseti. Ko e Fakamatala Pa’anga ‘a e Potungāue ‘a e Pule’anga ngata ia he ‘aho 30 ko ee ‘o Sune 2023 ka ‘oku kei ‘i he Komiti Pa’anga ia.

Fiema’u ki he Komiti Kakato ke fakakato

Pea ‘oku neongo ‘oku ‘ikai ke me’a heni ‘a e Sea ‘o e Komiti Pa’anga ka ko u fakamanatu ange pe ki ai ke fakakakato mai Lipooti ko ia fakataha pea mo e Palani Ngāue ‘a e ‘Ofisi e ‘Atita Seniale ‘i he vave tahá pe ke fakahu mai ki Fale ni. ‘Oku kau e ngaahi fiema’u kimu’a he ‘aho 1 ko ē ‘o Siulai.

Hou’eiki te u toloi fanongonongo e Fale ka mou fakatokanga’i pe mahalo ‘e te u uki mai e Fale ‘aho 1 ‘o ‘Akosi fakamanatu atu ko e ‘aho Monite uike kaha’u pea mo e Tusite fakahoko ai ‘a e *workshop* ko e ako eni ki he, Fakafepaki’i ‘a e Ta’efaitotonu ‘e kamata ...

<007>

Taimi: 2215-2220

‘Eiki Sea: ... kamata ‘i he 12 he Mōnité ki he 4 pea mo e ‘aho Tūsité.

Ko e toenga ‘etau polokalamá Hou’eiki, ‘oku ou fie fakamālō atu ki he ngāue ko eni kuo mou lava ‘o fakakakato ‘i he ‘ahó ní.

Neongo ‘oku lōloa e taimi ‘oku tau ngāue ki he Patiseti ka ‘oku mahu’inga ke fakakakato ‘etau fatongiá koe’uhí ‘oku hanga mai ‘a e ngaahi polokalama fakafonua. Kau ai e Konifelenisi e Siasi Uēsiliana Tau’atāina ‘o Tongá pehē foki ki he ‘amanaki ke tau fakafiefia’i ‘a e ‘aho fakahifo e Tama Tu’í ‘i he uike kaha’ú. Pea ‘oku ‘ave ‘a e talamonū mei he Seá ‘o fakafofonga’i atu mo e Fale Aleá ki he ‘Ene ‘Afió. ‘Ikai ke u toe fie fakalōloa Hou’eiki, kuo ma’u lōloa e pō.

Toloi fanongonongo ‘a e Fale Alea

Toloi fanongonongo e Falé.

Mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na’e kelesi ai pē he 'Eiki Seá, Lord Fakafanua ‘a e feme’a’aki ‘a e Fale Aleá ki he ‘ahó ní.)

<001>